

**YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**TEVFİK RÜŞTÜ ARAS DÖNEMİ  
OLAYLARLA TÜRK DIŞ POLİTİKASI**

**Aslı Nur SENCER**

**SBE Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalında Hazırlanan**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**Tez Danışmanı: Öğr. Gör. Dr. Nezahat DEMİRHAN**

**İSTANBUL, 2006**

## İÇİNDEKİLER

|                   |     |
|-------------------|-----|
| İÇİNDEKİLER ..... | I   |
| ÖNSÖZ .....       | III |
| ÖZET .....        | IV  |
| SUMMARY .....     | V   |
| GİRİŞ .....       | 1   |

### Birinci Bölüm

#### TEVFİK RÜŞTÜ (ARAS) BEY VE BAKANLIK ÖNCESİ ÇALIŞMALARI

|                                                                                                             |    |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| I. TEVFİK RÜŞTÜ BEY.....                                                                                    | 3  |
| A. TEVFİK RÜŞTÜ BEY'İN POLİTİKAYLA TANIŞMASI.....                                                           | 4  |
| B. TEVFİK RÜŞTÜ BEY'İN TUTUKLANMASI VE BEKİRAĞA BÖLÜĞÜ<br>GÜNLERİ.....                                      | 7  |
| II. TEVFİK RÜŞTÜ BEY'İN TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NE<br>KATILMASI.....                                   | 9  |
| A. TEVFİK RÜŞTÜ BEY VE RESMİ TÜRKİYE KOMÜNİST PARTİSİ.....                                                  | 10 |
| B. TEVFİK RÜŞTÜ BEY'İN DIŞIŞLERİ BAKANİ OLMADAN ÖNCE<br>TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NDEKİ ÇALIŞMALARI..... | 14 |

### İkinci Bölüm

#### TEVFİK RÜŞTÜ ARAS'IN DIŞIŞLERİ BAKANLIĞI DÖNEMİ

|                                                                           |    |
|---------------------------------------------------------------------------|----|
| I. ATATÜRK'ÜN DIŞ POLİTİKA İLKELERİ.....                                  | 16 |
| II. ATATÜRK'ÜN DEĞİŞMEZ DIŞIŞLERİ BAKANİ OLARAK TEVFİK RÜŞTÜ<br>ARAS..... | 18 |

#### DÖNEMİN ÖNEMLİ DIŞ POLİTİKA OLAYLARI

|                                                                                                          |    |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| III. TÜRK – İNGİLİZ İLİŞKİLERİ VE MUSUL SORUNU.....                                                      | 21 |
| A. TEVFİK RÜŞTÜ BEY'İN MUSUL SORUNU İLE İLGİLİ ÇABALARI.....                                             | 26 |
| B. MUSUL'UN KAYBEDİLMESİNE YOL AÇAN AYAKLANMALAR.....                                                    | 33 |
| 1. Nasturi Ayaklanması.....                                                                              | 33 |
| 2. Şeyh Said Ayaklanması.....                                                                            | 34 |
| C. TÜRK – İNGİLİZ İKİLİ GÖRÜŞMELERİ.....                                                                 | 36 |
| D. ANKARA ANTLAŞMASI (5 Haziran 1926).....                                                               | 38 |
| E. ANKARA ANTLAŞMASI'NDAN SONRA TÜRK – İNGİLİZ İLİŞKİLERİ.....                                           | 40 |
| IV. TÜRK – YUNAN İLİŞKİLERİ.....                                                                         | 44 |
| A. NÜFUS MÜBADELESİ.....                                                                                 | 44 |
| B. ETABLİ ANLAŞMAZLIĞI.....                                                                              | 51 |
| C. 1930 SONRASI TÜRK – YUNAN İLİŞKİLERİ.....                                                             | 61 |
| V. TÜRK – SOVYET İLİŞKİLERİ – 1925 ANTLAŞMASI VE TEVFİK RÜŞTÜ<br>ARAS'IN GÖRÜŞLERİ.....                  | 63 |
| VI. TÜRKİYE'NİN MİLLETLER CEMİYETİ'NE GİRMESİ (18 Temmuz 1932)<br>VE TEVFİK RÜŞTÜ ARAS'IN GÖRÜŞLERİ..... | 70 |

|                                                                                                        |     |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| VII. BALKAN ANTANTI (9 Şubat 1934) SÜRECİ VE TEVFİK RÜŞTÜ ARAS'IN GÖRÜŞLERİ.....                       | 75  |
| VIII. TEVFİK RÜŞTÜ ARAS DÖNEMİ TÜRKİYE – İTALYA İLİŞKİLERİ.....                                        | 88  |
| IX. MONTREUX BOĞAZLAR SÖZLEŞMESİ (20 Temmuz 1936).....                                                 | 95  |
| A. LOZAN'DA TÜRK BOĞAZLARI.....                                                                        | 95  |
| B. MONTREUX KONFERANSI'NIN TOPLANMA NEDENLERİ.....                                                     | 98  |
| C. KONFERANSTA YAPILAN GÖRÜŞMELER.....                                                                 | 102 |
| D. MONTREUX BOĞAZLAR SÖZLEŞMESİ'NİN İMZALANMASI VE TEVFİK RÜŞTÜ ARAS'IN GÖRÜŞLERİ.....                 | 106 |
| X. DOĞULU DEVLETLERLE İLİŞKİLER – SADABAD PAKTI (8 Temmuz 1937) VE TEVFİK RÜŞTÜ ARAS'IN GÖRÜŞLERİ..... | 112 |
| A. TÜRKİYE'NİN DOĞULU DEVLETLERLE İLİŞKİLERİ.....                                                      | 113 |
| B. SADABAD PAKTI'NIN İMZALANMASI (8 Temmuz 1937).....                                                  | 119 |
| XI. TÜRK – FRANSIZ İLİŞKİLERİ.....                                                                     | 123 |
| A. BORÇLAR MESELESİ.....                                                                               | 123 |
| B. TÜRKİYE'DEKİ FRANSIZ OKULLARI.....                                                                  | 125 |
| C. ADANA – MERSİN DEMİRYOLU'NUN SATIN ALINMASI.....                                                    | 128 |
| D. HATAY (SANCAK) SORUNU VE TEVFİK RÜŞTÜ ARAS'IN KATKILARI.....                                        | 129 |

### **Üçüncü Bölüm**

#### **TEVFİK RÜŞTÜ ARAS'IN BAKANLIK DÖNEMİNDEN SONRAKİ YAŞAMI**

|                                         |     |
|-----------------------------------------|-----|
| I. LONDRA BÜYÜKELÇİLİĞİNE ATANMASI..... | 143 |
| II. SİYASAL YAŞAMININ SONA ERMESİ.....  | 147 |
| <b>SONUÇ</b> .....                      | 149 |
| <b>KAYNAKÇA</b> .....                   | 152 |

## ÖNSÖZ

Bu çalışmanın amacı, 1925-1938 yılları arasında Türk dış politikasında yer alan önemli olayları, bu tarihler arasında Dışişleri Bakanlığı görevini kesintisiz olarak başarıyla sürdürmüş olan Tevfik Rüştü Aras'ın düşünceleri doğrultusunda yansıtmaktır. On üç yıl boyunca görev yapmış ve “Atatürk'ün Dışişleri Bakanı” unvanına sahip olan Aras'ın Bakanlık dönemi Türk dış politikasında çok önemli olaylara sahne olmuştur. Bu çalışmanın diğer bir amacı da Aras'ın, Bakanlık dönemi boyunca Türk dış politikasına yapmış olduğu katkıları ortaya koymaktır.

1925-1938 dönemi Türk dış politikası, pek çok çalışmada anlatılmaktadır. Ancak, bu dönemde Tevfik Rüştü Aras'ın Bakan olarak görevine hiç ara vermemiş olması, dönemi bir de O'nun gözünden incelemenin ilgi çekici olacağı kanısında olmama sebep olmuştur. Bu konuda danışman hocam Sn. Nezahat Demirhan'la da fikir birliğine varmamız sonucu, Yıldız Teknik Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'ndeki “Tevfik Rüştü Aras Dönemi Olaylarla Türk Dış Politikası” başlıklı çalışmam gerçekleşmiş bulunmaktadır.

Bu çalışmanın hazırlanması sırasında, Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi başta olmak üzere, dönemin gazeteleri, konu ile ilgili makale ve kitaplardan yararlanılmıştır.

Çalışmamın gerçekleşmesi sırasında bana değerli fikirleri ile yol gösteren ve sonsuz sabrını esirgemeyen değerli danışman hocam Sayın Dr. Nezahat Demirhan'a teşekkürü bir borç bilirim. Tezimin hazırlanma aşamasında yardımlarından dolayı, Milli Kütüphane Başkanı Sn. Celal Tok'a; Beyazıt Devlet Kütüphanesi Müdürü Sn. Şerafeddin Kocaman'a, Müdür Yardımcısı Sn. Süheyla Şentürk'e; Şef Sn. Mihriban Bilir'e ve Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nin tüm personeline; İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dökümantasyon Daire Başkanı Sn. Ümit Konya'ya; İstanbul Orhan Kemal İl Halk Kütüphanesi Müdiresi Sn. Ayten Şan'a; Sn. Dr. Aynur Taşdemir'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca desteğinden dolayı sevgili eşim Güneş Cıbroğlu'na teşekkür ederim.

Aslı Nur SENCER

Beşiktaş- Ağustos 2006.

## ÖZET

1883 yılında Çanakkale’de doğan Tevfik Rüştü Aras, 1905’de Beyrut’taki tıp fakültesinden mezun olmuştur. Bir süre mesleğiyle ilgili çalışmalar yapan Aras, İttihat ve Terakki Partisi’nde politikayla tanışmıştır. Bu partide çeşitli görevlerde bulunduktan sonra, Şubat 1919’da tutuklanmış ve Bekirağa Bölüğü denilen askeri hapishaneye gönderilmiştir. Buradan kaçarak Anadolu’ya geçen Aras, 1920’de Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne Menteşe Milletvekili olarak katılmıştır. Mecliste çeşitli görevlerde bulunmuş, 1920’de resmi Türkiye Komünist Partisi delegesi olarak Rusya’ya gönderilmiştir. 3 Mart 1925’te, Türkiye’nin Dışişleri Bakanı olmuştur.

Tevfik Rüştü Aras, Mustafa Kemal Atatürk’ün değişmez Dışişleri Bakanı olarak, görevi boyunca O’nun dış politika ilkelerini uygulamıştır. Aras’ın Bakanlık döneminde Lozan’dan kalan sorunların çözümlenmesine ağırlık verilmiştir. İlk olarak İngiltere ile Musul sorunu çözümlenmiş ve İngiltere ile dostça ilişkiler kurulmuştur. Yunanistan ile Nüfus Mübadelesi sırasında çıkan “etabli” anlaşmazlığının halledilmesinden sonra, iki ülke arasında giderek yoğunlaşan bir dostluk başlamıştır. Sovyetler Birliği ile, zaten iyi olan ilişkiler aynı şekilde sürdürülmüştür. Türkiye, 1932 yılında Milletler Cemiyeti’ne üye olmuş, 1934 yılında ise “Balkan Paktı” nı imzalamıştır. Bu dönemde dalgalı olan Türk – İtalyan ilişkileri, ikili görüşmelerle iyileştirilmeye çalışılmıştır. 1936’daki Montreux Boğazlar Sözleşmesiyle, Türkiye’nin egemenlik haklarını kısıtlayan “Uluslararası Boğazlar Komisyonu” kaldırılmıştır. 1937’de Doğulu Devletlerle “Sadabad Paktı” bağitlanmıştır. Türkiye ile Fransa arasında ise, Osmanlı Borçları sorunu çözümlenmiş, Fransız Okulları ile ilgili gerginlik, bu okulların Türk kanunlarına uymayı kabullenmeleriyle son bulmuştur. Millileştirme politikası gereği, Adana – Mersin Demiryolu Fransa’dan satın alınmıştır. Böylece Türk – Fransız ilişkileri dostane bir yola girmiştir.

Atatürk’ün ölümünden sonra Bakanlık görevine son verilen Aras, 1939’da Londra Büyükelçiliği’ne atanmıştır. Yurda döndükten sonra Demokrat Parti’nin kuruluş çalışmalarına katılmış, ancak anlaşmazlıklardan dolayı ayrılmıştır. Bazı politik olmayan görevlerde bulunmuş, 1972’de İstanbul’da hayata veda etmiştir.

## SUMMARY

Tevfik Rüştü Aras who was born in Çanakkale in 1883, graduated from the medical school in Beirut in 1905. He practiced his profession for a while and then went into politics through İttihat ve Terakki party. After assuming certain roles within this party, he was arrested in 1919 and was sent to military prison known as Bekirağa Bölüğü. He escaped from there and went to Anatolia, and joined the Turkish Parliament in 1920 as a Deputy from Menteşe. He served in various offices within the parliament and was sent to Russia as a communist party delegate. He became the Foreign Affairs Minister of Turkey on March 3, 1925.

Tevfik Rüştü Aras who is the unchanged Foreign Affairs Minister of Mustafa Kemal Atatürk, during his assignment obeyed Atatürk's foreign policy rules. During his tenure as a Minister, efforts were made to solve the remaining problems from Lausanne. First, Musul problem was solved with the United Kingdom, and friendly relationships were established especially after 1930. After solving the "etabli" disagreement with Greece during the Population Exchange, a gradually increasing friendly relationship between the two countries started. Good relationships with the Soviet Union were maintained. Turkey became a member of the Association of Nations in 1932 and signed the "Balkan Treaty" in 1934. Efforts were made during this period to improve shaky relationships with Italy. Through the Montreux Straits Agreement in 1936, the "International Straits Commission" which limited the sovereign rights of Turkey was annuled. "Sadabad Pact" was signed in 1937 with eastern states. The Ottoman Debts problem between Turkey and France was solved, and the tension related with the french schools was terminated after these schools accepted to comply with the Turkish laws. As per the nationalization policy, Adana-Mersin railway was taken from France. Thus, Turco-French relationships ameliorated into a much friendly way.

Aras' tenure as a Minister was terminated after the death of Ataturk, and he was appointed as the Ambassador to London in 1939. He participated into the establishment efforts of the Demokrat Party, but left after disagreements. He took certain non-political positions and died in Istanbul in 1972.

## KAYNAKÇA

### I- RESMÎ YAYINLAR

Düstur  
TBMM Zabıt Cerideleri

### II- SÜRELİ YAYINLAR

#### A-Gazeteler

Akşam  
Cumhuriyet  
Hakimiyeti Milliye  
Hürriyet  
Kudret  
Milliyet  
Ulus  
Vakit

#### B-Dergiler

Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi  
Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi  
Atatürk Yolu  
Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi  
Aydın Tarihi  
Belleten  
İktisadi Uyanış  
Tarih ve Toplum  
Türk Kültürü  
Yön

### III- KİTAPLAR VE MAKALELER

AKÇAYAKALIOĞLU, C., **Atatürk-Komutan Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle**, Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, 1980.

AKGÜN, Seçil, “Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu” **Üçüncü Askeri Tarih Semineri**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1986.

AKŞİN, Aptülahat, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, İstanbul, İnkılap ve Aka Kitabevi, 1966.

ALANTAR, Özden-Zeynep, “Türk Dış Politikasında Milletler Cemiyeti Dönemi”, **Türk Dış Politikasının Analizi**, (Der: Faruk Sönmezoğlu), İstanbul, Der Yay, 2001.

ALİYEF, Havit, “Kemal Atatürk'ün Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasında Dostluğun Kurulması ve Sağlamlaştırılmasındaki Rolü”, **Ankara Üni.Siyasal Bilgiler Fak.Dergisi**, Atatürk Özel Sayısı, Cilt.XXXVI, No:1-4, (Ocak-Aralık 1981).

ALSAN, Cevdet, **Türk Sovyet Halklarının Kardeşliği**-Türk Sovyet ilişkilerinin Kısa Bir Tarihçesi, İstanbul, Sorun Yayınları, 1976.

ARAS, Tevfik Rüştü, “Anadolu'nun Emperyalist Batı'ya Cevabı”, (Çev. Zafer Üskül), **Tarih ve Toplum**, Sayı: 14, (Şubat 1985).

ARAS, Tevfik Rüştü, **Görüşlerim**, Sarıh Lütü Erciyes Kitabevi,[t.y.], s.21.

ARAS, Tevfik Rüştü, “Neler Olacaktı?”, **Milliyet**, 14 Mart 1974.

ARI, Kemal, **Büyük Mübadele ve Türkiye'ye Zorunlu Göç 1923-1925**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

ARI, Oğuz, **İzmir'de Kitle Haberleşmesi**, Ankara, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, 1972.

ARIKAN, Zeki, **Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını**, Ankara, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1989.

ARIKAN, Zeki, “Tanzimat ve Meşrutiyet Döneminde İzmir Basını”, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: I, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985.

ARMAOĞLU, Fahir, **20.Yüzyıl Siyasi Tarih (1914-1995)**, Cilt:1-2, İstanbul, Alkım Yayınevi, [t.y.]

ARMAOĞLU, Fahir, **Siyasi Tarih (1789-1960)**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1964.

ARMAOĞLU, Fahir, **Türk- İngiliz İlişkileri (1789-1960)** Ankara, Sevinç Matbaası, 1964.

[y.y], **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Cilt: II, [y.y], Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1952.

ATAY, Falih Rıfkı, **Çankaya**, İstanbul, Pozitif Yayınları, 2004.

AVCIOĞLU, Doğan “Atatürk'ün Dışişleri Bakanı Anlatıyor”, **Yön**, Sayı.83, (30.10.1964).

AYBARS, Ergün, **İstiklal Mahkemeleri-Yakın Tarihimizin Gerçekleri**, II.Baskı, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1998.

BAYAR, Celal, **Ben de Yazdım**, Milli Mücadeleye Giriş, Cilt I, İstanbul, Baha Matbaası, 1967.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Atatürk Hayatı ve Eseri I** (Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar), Ankara, Güven Basımevi, 1963.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Yeni Türkiye Devleti'nin Harici Siyaseti**, İstanbul, Akşam Matbaası, [t.y.]

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973.

BİLGE, A. Suat, **Güç Komşuluk**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1992.

BİLSEL, Cemil M, **Lozan**, Cilt: II, İstanbul, Sosyal Yayınları, [t.y.]

BORATAV, Korkut, "Devletçilik ve Kemalist İktisat Politikaları"**Türkiye'de Devletçilik**, (Der.Nevin Coşar), İstanbul, Bağlam Yayınları, 1995.

CEBESÖY, Ali Fuat, **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul, Temel Yayınları, 2000.

CEBESÖY, Ali Fuat, **Moskova Hatıraları**, İstanbul, Temel Yayınları, 2002.

CEMAL, Behçet, **Şeyh Sait İsyanı**, İstanbul, Sel Yayınları, 1955.

ÇAPA, Mesut, "Lozan'da Öngörülen Türk Ahali Mübadelesinin Uygulanmasında Türkiye Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyetinin Katkıları", **Atatürk Yolu**, Yıl:1, sayı:2, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, (Kasım 1998).

ÇAPA, Mesut, "Yunanistan'dan Gelen Göçmenlerin İskanı", **Atatürk Yolu**, Cilt:2, sayı:5, (Mayıs 1990).

ÇOKER, Fahri, **Türk Parlamento Tarihi ve TBMM I.Dönem 1919-1923**, III.Cilt, Ankara, Turhan Kitabevi, 1995.

DEMİRHAN, Nezahat, **Cumhuriyetin Onuncu Yılı'nın Türk İnkılap Tarihinde Yeri ve Önemi**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999.

DORSAY, Avni, "Türk-Yunan Dostluğu" **İktisadi Uyanış**, sayı.37, Yıl.5, (Şubat 1952)

Düster.3.Tertip, Cilt:7.

ERENDİL, Muzaffer, **Tarihte Türk-İran İlişkileri**, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1976.

ERİM, Nihat, "Milletlerarası Adalet Divanı ve Türkiye", **Ankara Üni. Hukuk Fak. Dergisi**, Cilt: 2, s.I, Ankara , 1944.

ERİM, Nihat, "Milletlerarası Daimi Adalet Divanı ve Türkiye, Musul Meselesi", **Ankara Üni. Hukuk Fak.Dergisi**, C.III, 1946.

ERKİN, Feridun Cemal, **Dışişlerinde 34 Yıl Anılar-Yorumlar**, Cilt: I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.

ERKİN, Feridun Cemal, **Türk Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, Ankara, Başnur Matbaası, 1968.

GEVGİLİLİ Ali, **Yükseliş ve Düşüş**, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1987.

GÖNLÜBOL, Mehmet ve Sar, Cem, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1963.

GÖNLÜBOL, Mehmet ve SAR, Cem, "1919-1939 Dönemi" **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Ankara, Ankara Üni.Siyasal Bilgiler Fak. Yayınları, 1987.

GÖNLÜBOL, Mehmet ve KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış", **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, (Yay. Haz. Berna Türkdoğan), Ankara, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2000.

T.C.Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, **Türkiye Dış Politikasında 50. Yıl Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Pakı**, 1974.

GÜRÜN, Kamuran, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1955)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

HASANOĞLU, A.(çev) , **Ekim Devrimi Sonrası Türkiye Tarihi SSCB Bilimler Akademisi**, İstanbul, Bilim Yayınları, 1979.

[y.y.], **Hatay Meclisi'nin Son Toplantısında Söylenen Nutuklar**, Antakya, Yenigün Basımevi, 1939.

IRMAK, Sadi, "Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: III, sayı:9, (Temmuz 1987).

İNAN, Afet, "Balkan Antantı(1934)", Türk Tarih Kurumu, **Belleten**, Cilt:XXXII, No:126, (Nisan 1968)

İNAN, Yüksel, **Türk Boğazlarının Siyasal ve Hukuksal Rejimi**, Ankara, Gazi Üni. İktisadi ve İdari bilimler Fak.Yayını, 1986.

İNÖNÜ, İsmet, **Hatıralar**, II. Kitap, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1992.

[y.y.], **İnönü'nün Söylev ve Demeçleri I**, TBMM Meclisinde ve CHP Kurultaylarında (1919-1946), İstanbul, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1946.

[y.y.], **İsmet Paşa'nın Siyasi ve İctimai Nutukları**, Ankara, Başvekalet Matbaası, 1933.

KARACAN, Ali Naci, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1993.

KAYGUSUZ, Bezmi Nusret, **Bir Roman Gibi**, İzmir, İhsan Gümüşayak Matbaası, 1955.

KOCABAŞOĞLU, Uğur, (Proje Yöneticisi), **Türkiye İş bankası Tarihi**, İstanbul, Türkiye İş bankası Kültür Yayınları, 2001.

KONURALP, Nuri Aydın, **Hatay Kurtuluş ve Kurtuluş Mücadelesi Tarihi**, İskenderun, Hatay Postası Gazete ve Basımevi, [t.y.]

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, “Türk İngiliz İlişkileri 1920’lerden 1950’lere” **Türk İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400.Yıldönümü)**, Ankara, Kurtuluş Ofset Basımevi, 1985.

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, **Türk-İngiliz İlişkileri**(1919-1926), Ankara AÜSBF Yayınları, 1978.

MELEK, Abdurrahman, **Hatay Nasıl Kurtuldu**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1966.

MENEMENCİOĞLU, Numan, **Lozan’ın İzlerinde 10 Yıl**, İstanbul, Akşam Matbaası, 1935.

Meray, Seha L.**Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, Takım: I, Cilt: 4, Ankara, Ankara Üni. Siyasal Bilgiler Fak. Yayınları, 1971.

MERAY, Seha-Olcay Osman, **Montreux Boğazlar Konferansı Tutanaklar, Belgeler**, Ankara, Ankara Üni.Siyasal Bilgiler Fak.Yayını, 1976.

MİSİROĞLU, Kadir, **Musul Meseleleri ve Irak Türkleri**, İstanbul, Sebil Yayınevi, 1985.

MUMCU, Ahmet, **Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi**, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1996.

OKYAR, Osman, “Fethi Okyar’ın 1922 ve 1934-39 Yıllarında Londra’da iki Kez Görevlendirilmesinin Işığında Türk-İngiliz İlişkilerinin Savaş Arası Dönemdeki Gelişimi”,**Türk İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400.Yıldönümü)**, Ankara, Kurtuluş Ofset Basımevi, 1985.

ÖZGİRAY, Ahmet, “İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1920-1958)” **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, (Yay.Haz.Berna Türkdoğan), Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2000.

ÖKE, Mim Kemal, **Musul ve Kürdistan Sorunu**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992.

SANDER, Oral, **Balkan Gelişmeleri ve Türkiye** (1945-1965), Ankara, Ankara Üni.Siyasal Bilgiler Fak. Yayınları, 1969.

SANDER, Oral, **Siyasi Tarih**, Ankara, Ankara Üni. Siyasal Bilgiler Fak. Yayınları, 1984.

SARAY, Mehmet, **Türk-Afgan Münasebetleri**, İstanbul, Veli Yayınları, 1984.

SARIAY, Yusuf, “Atatürk’ün Hatay Politikası I(1936-1938), **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, (Yay.Haz.Berna Türkdoğan), Ankara, Atatürk araştırma Merkezi Yayını, 2000.

SELÇUK, Hamdi, **Hatay’ın O Günleri**, İstanbul, Özdemir Basımevi, 1971.

SERTEL, Zekeriya, **Hatırladıklarım**, İstanbul, Yaylacık Matbaası, 1968.

SEZER, Ayten, **Atatürk Döneminde Yabancı Okullar** (1923-1938), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.

SORGUN, Taylan, **Halil Paşa-İttihat ve Terakkiden Cumhuriyete Bitmeyen Savaş**, İstanbul, Kamer Yayınları, 1997.

SORGUN, Taylan, **Mütareke Dönemi ve Bekirağa Bölüğü**, İstanbul, Kamer Yayınları, 1998.

SOYSAL, İsmail, “1937 Sadabad Paktı”, **X. Türk Tarih Kongresi** (Kongreye Sunulan Bildiriler), Cilt:VI, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.

SOYSAL, İsmail, “**Balkan Paktı** (1934-1941)”, Yusuf Hikmet Bayur Armağanı, (1985’ten ayrı basım), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1985.

SOYSAL, İsmail, “Atatürk’ün Barışçı Politikası ve Dünyadaki Etkileri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt:II, sayı.1, (1985’den Ayrı basım).

SOYSAL, İsmail, “Türk - Fransız Siyasal İlişkileri(1921-1984)”, **Belleten**, Cilt:XL VII, Sayı.188, (Ekim 1983).

SOYSAL, İsmail, “1939 Türk-İngiliz- Fransız İttifakı”, **Belleten**, Cilt: XL VII, sayı: 182, (Nisan 1982).

SOYSAL, İsmail, “Türkiye’nin Batı İttifakına Yönelişi” **Belleten**, Cilt: XL V, sayı: 177, (Ocak 1981).

SOYSAL, İsmail, **Tarihleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.

SOYSAL, İsmail, **Türkiye’nin Dış Münasebetleriyle ilgili Başlıca Siyasal Anlaşmaları**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1965.

SÖKMEN, Tayfur, **Hatay’ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1978.

ŞİMŞİR, Bilal N, **İngiliz Belgeleriyle Türkiye’de Kürt Sorunu** (1924-1938) Şeyh Sait, Ağrı ve Dersim Ayaklanmaları, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, 1975.

ŞİMŞİR, Bilal N., “Atatürk’ün Yabancı Devlet Adamlarıyla Görüşmeleri”, Türk Tarih Kurumu, **Belleten**, (Atatürk sayısı), Cilt:XL VII, No:126, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi,(Nisan 1968).

ŞİMŞİR, Bilal, “Türk-Arnavut İlişkileri Üzerine”, Ankara, **Ankara Siyasal Bilgiler Fak.Yayınları**, No:468, 1981.

TANJU, Sadun, “Dışışleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras’ın Anıları”, **Hürriyet**, 10 Kasım 1987.

TANJU, Sadun, “Dışışeri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras’ın Anıları”, **Hürriyet**, 13 Kasım 1987.

TANJU, Sadun, “Dışışleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras’ın Anıları”, **Hürriyet**, 14 Kasım 1987.

TANJU, Sadun, “Dışışleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras’ın Anıları”, **Hürriyet**, 15 Kasım 1987.

TANJU, Sadun, “Dışışleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras’ın Anıları”, **Hürriyet**, 16 Kasım 1987.

TANSEL, Selahattin, **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar**, Cilt:I, Ankara, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyet’in 50.Yıldönümü Yayınları, 1973.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: I, Cilt: 6, İçtima: I, 27. İçtima, 22.11.1336.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: I, Cilt: I, İçtima Senesi: I, 52. İçtima, 18.8.1336.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Cilt: 19, İçtima Senesi: I, Cilt: III, 45. İçtima, 18.10.1340.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Cilt: 21, İçtima senesi: III, 38. İçtima, 9.1.1926.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Cilt: 26, İçtima Senesi: 3, 115. İçtima, 7.6.1926.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: V, Cilt: 19, İçtima: 2, 77. İnkat, 18.9.1937.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Cilt: I, İçtima Senesi: I, 14. İçtima, 5.9.1339.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Cilt: II, İçtima Senesi: I, 35. İçtima, 13 Teşrinievvel 1339.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Cilt: II, İçtima Senesi: I, 39. İçtima, 20 Teşrinievvel 1339.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Cilt: 3, İçtima Senesi: I, 52. İçtima, 8 Teşrinisani 1339.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Cilt: 9, İçtima Senesi: II, 47. İçtima, 23.10.1340.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Cilt: 9, İçtima Senesi: II, 46. İçtima, 20.10.1340.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Cilt: 9, İçtima Senesi: II, 49. İçtima, 30.10.1340.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Cilt: 9, İçtima Senesi: II, 48. İçtima, 27.10.1340.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Cilt: 10, İçtima Senesi: II, 2. İçtima, 5.11.1340.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Cilt: 11, İçtima: II, 22. İçtima, 11.12.1340.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Cilt: 30, İçtima Senesi: 4, 40. İçtima, 5.3.1927.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: III, Cilt: 31, İçtima Senesi: IV, 52. İçtima, 11.4.1927.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: III, Cilt: 20, İçtima Senesi: III, 80. İçtima, 17.6.1930.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: III, Cilt: 26, İçtima Senesi: 4, 32. İçtima, 5.3.1931.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: III, Cilt: 25, İçtima: 4, 28. İnkat, 12.2.1931.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: III, Cilt: 10, İçtima: II, 47. İnkat, 1.4.1929.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: III, Cilt: 16, İçtima Senesi: III, 33. İçtima, 20.2.1930.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, Cilt: 4, İçtima: I, 1. İnkat, 1.11.1931.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 4, Cilt: 18, İçtima: 3, 1. İnkat, 1.11.1933.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 4, Cilt: 3, Fevkalade İçtima, 28. İnkat, 15.7.1931.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 4, Cilt: 9, İçtima: 1, 81. İnkat, 9.7.1932.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: III, İçtima: 3, 71. İnkat, 7.6.1930.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 4, Cilt: 20, İçtima: 3, 24. İnkat, 6.3.1934.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: III, Cilt: V, İçtima Senesi: I, 9. İçtima, 29.11.1928.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, Cilt: 21, İçtima: 3, 35. İnkat, 5.4.1934.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: V, Cilt: 6, İçtima: 1, 5. İnkat, 13.11.1935.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: V, Cilt: 12, İçtima: 1, 81. İnkat, 31.7.1936.  
**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: V, Cilt: 13, İçtima: 2, 1. İnkat, 1.11.1936.  
**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 4, Cilt: 9, İçtima: 1, 65. İnkat, 18.6.1932.  
**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: V, Cilt: 17, İçtima: 2, 52. İnkat, 28.4.1937.  
**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: V, Cilt: 22, İçtima: 3, 28. İnkat, 14.1.1938.  
**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: III, Cilt: 6, İçtima Senesi: 2, 10. İnkat, 1.12.1928.  
**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, Cilt: 15, İçtima: 2, 61. İnkat, 28.5.1933.  
**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Cilt: 7, İçtima Senesi: 1, 2. İçtima, 3.3.1340.  
**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: V, Cilt: 13, İçtima: 2, 8. İnkat, 27.11.1936.  
**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: V, Cilt: 19, İçtima: 2, 76. İnkat, 14.6.1937.  
**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: VI, Cilt: IV, İçtima: F, 37. İnkat, 7.7.1939.

TESAL, Ömer Dürri “ Türk Yunan İlişkilerinin Geçmişinden Bir Örnek:Azınlıkların Mübadelesi” **Tarih ve Toplum**, Sayı:53, (Mayıs 1988).

TEVETOĞLU, Fethi, “**Hafî Türkiye Komünist Partisi ve Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası**”, Türk Kültürü, No.52, (Şubat 1967).

TEVETOĞLU, Fethi, **Türkiye’de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler**, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1967.

TINAL, Meilh, (Yay. Haz.), **Tevfik Rüştü Aras Gazete Yazıları (1946-1947)**, İstanbul, Büke Yayınları, 2004.

TOKER, Metin, **Şeyh Sait ve İsyanı**, Ankara, Akis Yayınları, 1968.

TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasi Partiler**, 18-59-1952, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998.

TUNÇAY, Mete, **Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler**, Belge Yayınları, İstanbul, 1982.

TUNÇAY, Mete, **T.C’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, İstanbul, Cem Yayınevi, 1992.

TUNÇAY, Mete, **Türkiye’de Sol Akımlar-I (1908-1925)** Ankara, AÜSBF Yayınları, 1967.

TURAN, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi**, III. Kitap, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1995.

T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, **Türk Dış Politikasında 50 Yıl Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1938)**, [t.y.]

UÇAROL, Rifat, **Siyasi Tarih**, Ankara, Hava Basın ve Neşriyat Müd. 1979.

UKALGOV, İ, Trush M, Urazaya E.İ, **Sovyet Gözüyle SSCB İlişkileri**, İstanbul, Yar Yayınları, 1975.

URAN Hilmi, **Hatıralarım**, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1959.

VAHAPOĞLU, Hidayet, **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1992.

YALMAN, Ahmet Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, (Yay. Haz. Erol Şadi Erinç), İstanbul Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yayınları, 1997.

YENİAY, Hakkı, **Osmanlı Borçları Tarihi**, Ankara, Ahmet İhsan Matbaası, 1936.

## GİRİŞ

Türk dış politikasının 1925 – 1938 yılları arasındaki bölümü pek çok eserde anlatılmıştır. Ancak, bu sürecin belki de en belirgin özelliği, 1925 yılından itibaren, Atatürk'ün ölüm yılı olan 1938 yılının Kasım ayına kadar Tevfik Rüştü Aras'ın kesintisiz olarak Dışişleri Bakanlığı görevinde bulunmasıdır. Bu durumun özellikle vurgulandığı ve Türk dış politikasının Tevfik Rüştü Aras'ın cephesinden anlatıldığı bir çalışma bulunmamaktadır.

1925 – 1938 yılları arasında Türkiye, Lozan Antlaşması ile tam olarak sonuca bağlanamamış sorunları çözümlemeye çalışmıştır. Bu çalışmada, konu ile ilgili kaynaklarda anlatılmış olan dış politika olayları, Tevfik Rüştü Aras cephesinden anlatılmaya çalışılmıştır. Dönemin gazeteleri ve Meclis Zabıt Ceridesi'nden yararlanılarak, Aras'ın konuşmaları taranmıştır. Bu yöntemle Aras'ın, Türk dış politikası ile ilgili fikirleri saptanmaya çalışılmıştır. Yine kitaplar, gazeteler, makaleler ve Meclis Zabıt Cerideleri'nin incelenmesi ile Aras'ın dönemin Türk dış politikasına yapmış olduğu katkılar ortaya konmaya çalışılmıştır.

Bu tezin ilk bölümünde, Tevfik Rüştü Aras'ın doğumundan başlayarak almış olduğu eğitim ve eğitim dönemini tamamladıktan sonra, İttihat ve Terakki Partisi'nde politikaya atılışı ile bu partinin içindeki çalışmaları anlatılmıştır. İşgal kuvvetlerinin kararları doğrultusunda tutuklanan İttihatçılar arasında bulunan Tevfik Rüştü Aras'ın Bekirağa Bölüğü adını alan hapisanede yaşadıkları, yine kendi ağzından ve çeşitli kaynaklardan aktarılmaya çalışılmıştır. Bekirağa Bölüğü'nden kaçan Tevfik Rüştü Aras'ın Anadolu'ya geçişi, 1920 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne katılması ve Meclisin üyesi olarak yapmış olduğu çalışmalar da ikinci bölümde anlatılan konuların arasında yer almaktadır. Tevfik Rüştü Aras'ın, Atatürk'ün kurdurduğu ve yine Atatürk'ün isteğiyle üyesi olduğu resmi Türkiye Komünist Partisi adına Sovyet Rusya'da yapmış olduğu çalışmalar ilgi çekici bulunmuş ve ikinci bölümün konuları arasına alınmıştır. Son olarak bu bölümde, Tevfik Rüştü Aras'ın Rusya'dan döndükten sonra, Dışişleri Bakanı oluncaya kadar geçen sürede Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yapmış olduğu çalışmalar anlatılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, ilk olarak Atatürk'ün dış politika ilkeleri ortaya konulmuş, Tevfik Rüştü Aras'ın, Atatürk'ün değişmez Dışışleri Bakanı olmasındaki sebepler araştırılmıştır. Tezin ikinci bölümünün ana konusunu, Tevfik Rüştü Aras'ın Dışışleri Bakanlığı döneminin dış politika olayları oluşturmuştur. Bu olaylar, Türkiye'nin, İngiltere, Sovyet Rusya, Fransa, İtalya Devletleri ile ilişkilerini; bağitlanmış olan belli başlı antlaşmalarla bu antlaşmaların getirmiş olduğu esasları; Türkiye'nin lokomotif ülke olarak yer aldığı çok uluslu paktları ve Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girmesini kapsamaktadır. Bütün bunlar anlatılmaya çalışılırken Aras'ın konuşmalarından alıntılar yapılarak, düşüncelerinin ve olayların işleyiş sürecine katkısının ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Tevfik Rüştü Aras'ın Dışışleri Bakanlığı döneminin en önemli özelliği, Türk dış politikasında Lozan Antlaşması'ndan arta kalan pürüzlerin halledilmesi olmuştur. Bu sebeple, bu çalışmanın konusu olan Türk dış politikası olayları, Lozan Antlaşması'nı imzalayan büyük devletlerle Türkiye'nin ilişkileri şeklinde sınırlandırılmıştır. Ayrıca, Türkiye'nin bu dönemde bağitlamış olduğu iki önemli bölgesel Pakt olan “Balkan Antantı” ve Sadabad Paktı” da, Tevfik Rüştü Aras'ın değerlendirmeleriyle birlikte ele alınmış, Montreux Boğazlar Konferansı ve bu konferansın sonunda imzalanmış olan Montreux Boğazlar Sözleşmesi incelenmiştir.

Tezin üçünü bölümünde ise, öncelikle Tevfik Rüştü Aras'ın, Atatürk'ün ölümüyle birlikte, İsmet İnönü tarafından verilen talimat üzerine Celal Bayar kabinesinin dışında kalarak, on üç yıldır sürdürmekte olduğu Dışışleri Bakanlığı görevinden ayrılışı anlatılmıştır. Daha sonra da, Tevfik Rüştü Aras'ın Londra Büyükelçiliği'ne atanması ele alınmış, yurda döndükten sonra Demokrat Parti'nin kuruluş aşamasına katılması ve bu oluşumla yollarını ayırması bu bölümde yer almıştır. Aras'ın daha sonraki görevleri ve siyasi yaşama veda edişi, üçüncü bölünün son kısmını oluşturmuştur. Bu bölüm, ağırlıklı olarak Tevfik Rüştü Aras, İsmet İnönü ve Zekeriya Sertel'in hatıralarından ve dönemin gazetelerinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

Tezin sonuç bölümünde, dönemin dış politikasının genel özellikleri ve Tevfik Rüştü Aras'ın Bakanlık çalışmaları hakkında genel çıkarımlar yapılmıştır.

## Birinci Bölüm

### TEVFİK RÜŞTÜ (ARAS) BEY VE BAKANLIK ÖNCESİ ÇALIŞMALARI

#### I. TEVFİK RÜŞTÜ BEY

Tevfik Rüştü Aras 1883 yılında Çanakkale’de doğmuştur.<sup>1</sup> Babası Hasan Rüştü Bey’in Osmanlı adliye sistemindeki görevleri sebebiyle çocukluk ve gençlik yıllarını Rumeli’nde geçirmiştir. Üsküp İdadisinden sonra, Numune-i Terakki Mektebi’ne kabul edilen Tevfik Rüştü Bey, babasının görevi Beyrut Vilayeti Bidayet Mahkemesi Ceza Reisliği’ne nakl olunca, üniversite eğitimi için yine aynı ilde bulunan Fransız Tıbbiye Mektebi’ni seçmiştir. Aras’ın çocukluk ve gençlik yıllarında Osmanlı İmparatorluğu milliyetçilik akımlarıyla çalkalanmış, genç Tevfik Rüştü Yunan, Sırp, Bulgar ve Romen milliyetçilik akımlarıyla tanışmıştır. Tıp eğitimi aldığı Beyrut’ta ise Arap milliyetçiliğinin uyanışını görmüş ve Osmanlı birliğinin dağılışına tanık olmuştur. Tanzimat dönemi ile birlikte eğitim sistemi değişerek gelişmiş ve yenilenen eğitim sistemi imparatorluğun dağılmasının sebeplerini araştıran, sistemdeki bozulmanın durdurulması için çözüm yolları üretmeye çalışan bir neslin yetişmesini sağlamıştır. Çağın fikir ortamından etkilenmemesi imkansız olan Tevfik Rüştü Bey de, çoğunluğunu Mekteb-i Mülkiyye, Mekteb-i Askeriyye, ve Mekteb-i Tıbbiyye mezunlarının oluşturduğu ve Osmanlı Devleti’ni içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmaya çalışan yeni neslin içinde yer almıştır.

1905 yılında, tamamladığı tıp eğitimi sonrasında babasının yeni görev yeri olan Trabzon’a giden Tevfik Rüştü Bey, burada bir süre mesleki çalışmalarına devam ettikten sonra, dönemin Trabzon Valisi Reşad Bey’in yardımıyla uzmanlık eğitimi almak için Paris Bodlak Doğum Hastanesine gider ve Broka Hastanesinde bu eğitimini tamamlar.<sup>2</sup> Paris’te

<sup>1</sup> Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923**, III. Cilt, Ankara, Turhan Kitabevi, 1995, s. 762.

<sup>2</sup> Melih Tinal (Yay. Haz.), **Tevfik Rüştü Aras Gazete Yazıları (1946-1947)**, İstanbul, Buke Yayınları, 2004, s.12.

geçirdiği yıllar belki de Aras'ın hayatının değiştiği yıllardır, çünkü yaşamının büyük kısmında kendisini meşgul edecek olan politika ile ilk kez bu kadar yakından tanışmıştır.

## A. TEVFİK RÜŞTÜ BEY'İN POLİTİKAYLA TANIŞMASI

Dr. Tevfik Rüştü Bey, İttihat ve Tekakki Cemiyeti'nin merkezlerinden biri olan Paris'te geçirdiği günlerde, Doktor Nazım, Hüsrev Sami, Ahmet Rıza ve Bahattin Şakir Beyler gibi, cemiyetin önde gelen kişileriyle dostluklar kurmuştur. Bu dostluklar sayesinde Tevfik Rüştü Bey politikaya sıcak bakmaya başlasa da, cemiyete girişi Paris'te değil, 1907 yılının Ekim ayı başında görevi için Selanik'e giderken İzmir'e uğrayan Mustafa Kemal'le tanışması sırasında yaptıkları sohbet sonrasında olmuştur.<sup>3</sup>

Paris'ten dönüşünde İzmir'e gelen Tevfik Rüştü Bey, bir yandan İzmir Hastanesi Kadın Hastalıkları ve Doğum Kliniği ile Konak ve Karşıyaka'da bulunan muayenehanelerinde çalışırken<sup>4</sup>, bir yandan da “İttihat” gazetesinde siyasal içerikli yazılar yazmıştır. 8 Ekim 1908'de ilk sayısı çıkmış olan bu gazete, İttihat ve Terakki Partisi'nin İzmir'deki yayın organıdır ve aynı sayıda yayımlanmış olan “Mesleğimiz” başlıklı yazıda bu durum açıkça ortaya konmuştur.<sup>5</sup> Başlıca yazılarını Dr. Tevfik Rüştü Bey'in yazmış olduğu “İttihat” Gazetesi'nin başyazarlığını Hafız İsmail yapmıştır. “İttihat” çeşitli konulara yer vermesine rağmen daha çok siyasal yönü ağır basan bir gazetedir. Tevfik Rüştü Bey'in hem iç hem de dış siyasetle ilgili yazdığı makalelerden bazılarının başlıkları şöyledir:

“ ‘Mesuliyet-i Vükela’, (30 Aralık 1908)

‘Meclis-i Mebusan’da İstizahat’ , (29 Ocak 1909)

‘Meclis-i Milliyemize’, (15 Mart 1909)

---

<sup>3</sup> Sadun Tanju, “Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın Anıları”, **Hürriyet**, 10 Kasım 1987.

<sup>4</sup> Melih Tınal, **a.g.e.**, s. 12.

<sup>5</sup> Oğuz Arı, **İzmir’de Kitle Haberleşmesi**, Ankara, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, 1972, s. 28; Bezmi Nusret Kaygusuz, **Bir Roman Gibi**, İzmir, İhsan Gümüşayak Matbaası, 1955, s. 41; Zeki Arıkan, “Tanzimat ve Meşrutiyet Döneminde İzmir Basını”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C: I, s. 103 - 111.

‘İttihat ve Terakki Cemiyeti’, ( 31 Mart 1909)

‘Bir Mesele-i İktisadiye’, ( 30 Mart 1909)

‘Siyaset, Dahili’, ( 13 Nisan 1911)

‘Avrupalı Şarki Meselesi’, (19 Ocak 1909)

‘Ahval-i Siyasi- Harici Hadise-i Şarkiye’, ( 22 Şubat 1909)

‘Şark Buhranı’, (17 Mart 1909)

‘Siyaset, Harici’, ( 20 Ocak 1910)

‘Bulgaristan Meselesi’, ( 29 Şubat 1909)’”<sup>6</sup>

6 Kasım 1911’de “İttihat” gazetesi imtiyazını devretmiş ve “Anadolu” adıyla yeni bir gazete yayımlanmaya başlamıştır. Bu gazete “İttihat” gazetesinin yerini aldığından ittilat ve Terakki’nin yayın organı olma görevini üstlenmiştir.<sup>7</sup> “Anadolu” Haydar Rüştü Bey tarafından yayımlanmış, böylece Tevfik Rüştü Bey’in de gazeteci olarak görevi sona ermiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, programı gereğince iktisadi, sosyal ve hukuksal alanlarda çeşitli meslek, spor ve kültür birimleri oluşturmuştur. “Türk Gücü” adlı spor derneği de bunlardan biridir. Miralay Cemal Bey, Atıf Bey, Salim Bey, Falih Rıfkı Beylerle birlikte, Dr. Tevfik Rüştü Bey de bu derneğin kurucuları arasında yer almıştır.<sup>8</sup>

Osmanlı Mebusan Meclisi’nin açılmasından sonra İttihat ve Terakki’nin genel merkezi İstanbul’a taşınmış ancak, 31 Mart olayı üzerine bu merkez dağıtılmıştır. Bu gelişme üzerine cemiyetin Üsküp, Manastır ve İzmir merkezlerinden gönderilen iki delege ile Selanik ili merkezi üyeleri toplanarak cemiyetin yeni genel merkezini ilan etmişlerdir. Dr. Tevfik Rüştü Aras da bu merkeze İzmir’den seçilerek katılmış ve cemiyetin 22 Eylül 1909’da toplanan kongresinde “Genel Sekreterlik” görevinde bulunmuştur.<sup>9</sup> Bu kongrenin en önemli gelişmesi, Trablusgarp Delegesi Mustafa Kemal Bey’in, cemiyet içindeki ordu mensuplarının, ordu ile ilişkilerini kesmedikçe ordunun modern sayılamayacağı, bu yüzden de askerlerin eğer cemiyet içinde kalmak istiyorlarsa, ordudan istifa etmeleri gerektiğini belirten konuşması olmuştur.<sup>10</sup> Tevfik Rüştü Aras hatıralarında, Mustafa Kemal’in bu kongredeki fikirlerine tamamen

<sup>6</sup> Melih Tınal, *a.g.e.*, s. 255-257.

<sup>7</sup> Zeki Arıkan, *Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını (30 Ekim 1918-8 Eylül 1922)*, Ankara, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1989, s. 4.

<sup>8</sup> Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, s.203.

<sup>9</sup> Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri (Doğumundan Samsun’a Çıkışına Kadar)*, Cilt: I, Ankara, Güven Basımevi, 1963, s.43.

<sup>10</sup> Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 44; Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, İstanbul, Pozitif Yayınları, 2004. s. 61.

katıldığını belirtmiştir,<sup>11</sup> dolayısıyla Aras-Mustafa Kemal işbirliği tohumlarının bu kongrede atıldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Bu yıllarda politik yaşamına devam etmekte olan Tevfik Rüştü Bey, mesleğinde de hızla ilerlemiştir. 16 Şubat 1909'da Selanik İli Sağlık Müfettişliği'ne atandıktan sonra, 13 Ekim 1911'de Meclis-i Umur-u Tıbbiye Azalığı'na, 13 Mart 1913'te Sıhhiye Müdürlüğü 1. Müfettişliği'ne, Nisan 1915'te Hıfzıssıhha Müdür Muavinliği'ne, 15 Şubat 1914'te Teftiş Kurulu Başkanlığı'na, 1 Mart 1916'da Sıhhiye Müfettişi Umumiliği'ne ve 24 Haziran 1918'de Yüksek Sıhhat Meclisi üyeliğine atanmıştır.<sup>12</sup>

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yenik sayılması üzerine Mondros Mütarekesi imzalanmış ve uygulamaya konulmuştur. Bu dönemde halkın İttihat ve Terakki'ye olan tepkisi iyice artmıştır. İttihat ve Terakki'nin son hükümeti olan Talat Paşa kabinesi daha Mondros Mütarekesi imzalanmadan istifa etmiş, yerini Müşir İzzet Paşa hükümetine bırakmıştır. Ülkede bir malubiyet ve yas havası hakimdir. Bu sırada, 14-18 Ekim 1918 tarihleri arasında, İttihat ve Terakki Cemiyeti son tasfiye kongresini toplamıştır. Kongrede iki tez çarpışmıştır: Bir fikre göre İttihat ve Terakki Fırkası kendini fesh etmeli ve siyasi hayatı tamamen terk etmelidir; diğer bir fikre göre ise programı İttihad ve Terakki'nin programı ile uyum içinde olacak, özellikle siyasi geçmişi temiz olan kişilerden oluşan yeni bir Fırka kurulmalıdır.<sup>13</sup> Kongrede bu iki fikir uzun süre tartışılmış, sonunda yeni bir Fırka kurulmasına karar verilmiştir. Bununla birlikte, yeni kurulan Fırkanın ismi konusunda da hararetli münakaşalar yapılmıştır. Neticede 4 çekimser, 9 muhalif oya karşı, 35 oy ile “İttihad ve Terakki” isminin tarihe karıştığı kabul edilmiş, teklif edilen isimler arasında en çok “Teceddüt” ismi beğenilmiştir.<sup>14</sup> Bu kongrede alınan karardan sonra Teceddüt Fırkası, resmi olarak 24 Kasım 1918'de İstanbul'da kurulmuştur. Dr. Tevfik Rüştü Bey'de yeni kurulan bu Fırkanın ilk idare heyeti azaları arasında yer almış, politik yaşamına devam etmiştir. Ancak bu kongre, İttihat ve Terakki mensuplarının “Teceddüt” Fırkası adı altında ilk ve son toplantısı olmuştur.<sup>15</sup> Böylece, “Teceddüt” Fırkası pek de önemli bir faaliyette bulunamadan yıkılıp gitmiştir.

---

<sup>11</sup> Sadun Tanju, **a.g.m.**, s. 5.

<sup>12</sup> Fahri Çoker, **a.g.e.**, s. 762.

<sup>13</sup> Tarık Zafer Tunaya, **a.g.e.**, s.408.

<sup>14</sup> Tarık Zafer Tunaya **a.g.e.**, s. 408.

<sup>15</sup> Celal Bayar, **Ben de Yazdım-Milli Mücadeleye Giriş**, Cilt: I, İstanbul, Baha Matbaası, 1967, s. 121.

## B. TEVFİK RÜŞTÜ BEY'İN TUTUKLANMASI VE BEKİRAĞA BÖLÜĞÜ GÜNLERİ

1919 yılı içinde Dr. Tevfik Rüştü Aras, yeni kurulmuş olan “Teceddüt” Fırkasının işleri ile ilgilenmiştir. Ülkede durum karışıktır. 30 Ekim 1918’de imzalanmış olan Mondros Mütarekesi’nden cesaret alan İtilaf Devletleri Komiserleri çeşitli isteklerini saraya bildirmişler, Padişah Vahdettin de bu arzuları kabinenin başında bulunan Tevfik Paşa’ya iletmiş ve mutlaka yerine getirilmesini istemiştir.<sup>16</sup> Bu isteklerden birisi de İttihat ve Terakki mensuplarının tutuklanmalarıdır. Mondros Mütarekesi’nden sonra İttihat ve Terakki Partisinin mensupları, İtilaf Devletleri tarafından savaş suçlusu sayılmış ve tutuklanarak, “Bekirağa Bölüğü” adı ile anılan askeri hapisaneye gönderilmişlerdir. Dr. Tevfik Rüştü Bey de, tutuklanan kişiler arasında yer almıştır. Kendisinden başka, tutuklananlar arasında bulunan bazı isimler şunlardır: Hariciye eski vekillerinden Ahmet Nesimi, Bolu eski mebusu Habib, gazeteci Ahmed Emin, Nafia eki Nazırlarından Ali Münif, Enver Paşa’nın amcası Halil Paşa ve kardeşi Nuri Paşa, İttihat ve Terakki Merkezi Umumi Azası Küçük Talât, İsmail Müştak, Ahmet Raif, Merkez Kumandanı Miralay Cevat, Hüsnü Paşa, Karesi Mebusu Ferhat, İttihat ve Terakki Müfettişlerinden İlyas Sami, Yanyalı Vehip Paşa, Yüzbaşı Nevzat, Erzincanlı Sami Bey...<sup>17</sup>

Dr. Tevfik Rüştü Bey, 1919 yılı Şubat ayı başında tutuklanmış, tutuklama tezkeresini bir polis memuru Kadıköy’deki evine getirmiştir. 7. 12. 1944 tarihinde Celal Bayar’a gönderdiği mektupta tutuklanmasını ve Bekirağa Bölüğü’nde yaşadıklarını hatırladığı kadarıyla anlatmıştır. Polis Müdürlüğü’ne getirilen Aras’a tutuklandığı bildirilmiş ve kendi anlatımıyla daha sonraki olaylar şöyle gelişmiştir:

*“Polis Umum Müdürlüğü’nün en üst katındaki en küçük bir odaya beni hapsettiler. Odanın kapısına silahlı bir nöbetçi koydular. Mevsim dediğim gibi kıştı ve kar yağıyordu. Bu çıplak odada kaba bir tahta minderinden başka bir şey yoktu. Ne yatağım ne de yiyeceğim vardı. Bu soğuk odada tahta minder üzerinde elbiselerimi çıkarmayarak gündüzü ve geceyi geçirdim...”*<sup>18</sup>

<sup>16</sup> Taylan Sorgun, **Mütareke Dönemi ve Bekirağa Bölüğü**, İstanbul, Kamer Yayınları, 1998, s. 218.

<sup>17</sup> Taylan Sorgun, **a.g.e.**, s. 185.

<sup>18</sup> Celal Bayar, **a.g.e.**, s. 1526.

Hapisliğinin ilk haftasını bu hücrede geçirmiş olan Tevfik Rüştü, daha sonra asıl hapishane olan Bekirağa Bölüğü'ne sevk edilmiştir:

*“Bekirağa Bölüğü’nden yine ikiye ayrılmıştık. Ben, benim gibi fakir arkadaşlarımla birlikte meydan ismini koyduğumuz geniş bir koğuştaki kalıyorduk. Diğerleri derece derece hususi odalara ayrılmışlar ve az çok rahat karyolalar ve yatak takımları tedarik etmişlerdi. Biz meydan sakinleri, öbürlerinin istirahatlerini aramalarını tabii görmekte beraber bulunduğumuz hal içinde, hususiyle memleketin içine düştüğü belalar ortasında rahatlık istemeyi biraz hafiflik sayıyorduk. Şurasını da aydınlatmalıyım ki, bizler gençlerdik...”<sup>19</sup>*

Günlerini arkadaşlarıyla beraber siyaset ve ülke meselelerini konuşarak geçirmiş olan Tevfik Rüştü, burada Yozgat mutasarrıf vekili Kemal Bey’in idamına tanık olmuştur. Kara Kemal Bey’in yaptığı kaçış planı başarısız olmuş, bu firar girişiminin üzerinden çok zaman geçmeden bazı tutuklular Malta’ya sürülmüşlerdir. Ancak sürgün edilenler arasında Tevfik Rüştü Bey yoktur. Bazı İttihatçıların Malta’ya sürülmelerinden birkaç hafta sonra, Bekirağa Bölüğü’nden ayrılarak, Anadolu’ya kaçışını, Tevfik Rüştü Bey şöyle anlatmıştır:

*“Bu hadiseden iki üç hafta sonra vakit vakit aldığım günlük izinlerden birinde hapishane müdürü olan dostum Ali Bey o gün muvakkat tahliye edildiğimi söyleyince akşamı hapishaneye avdet etmedim. Hapishane müdürü gerek yıkanmak gerek doktora gitmek gibi vesilelerle iptidaları dört süngülü ve bir subay, sonraları yalnız bir subay refakatinde izin verebiliyordu. bu muhafızların elinden kurtulmak bizim için kolay olacağını düşünerek sonraları geri döneceğimize söz vermek suretiyle izin vermeye başlamıştı. Hakikatte bu söz vermek bizim için en çetin olanıydı. Çünkü söz verdikten sonra bizim için bu kadar iyi olan hapishane müdürümüzü müşkül hale koyamazdık. Muvakkat tahliyemin sebebini bile araştırmaya lüzum görmeden hapishaneye dönmedim ve hemen Anadolu’ya firar ettim”<sup>20</sup>*

Bu firarın ardından İstanbul’a dönen Tevfik Rüştü Bey, şehrin itilaf devletlerince işgal edilmesi üzerine Anadolu’ya geçme kararı alarak, İzmir üzerinden Rodos’a, oradan da Köçeğiz’e gitmiştir.

---

<sup>19</sup> Celal Bayar, **a.g.e.**, s. 1526.

<sup>20</sup> Celal Bayar, **a.g.e.**, s. 1529.

## II. TEVFİK RÜŞTÜ BEY'İN TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NE KATILMASI

Milli mücadeleye katılmak için Anadolu'ya geçen Dr. Tevfik Rüştü Bey, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin birinci dönemi için yapılan seçimlerde Menteşe Milletvekili olan Kurmay Yarbey Mahmut Bey'in Düzce'de ayaklanmacılar tarafından şehit edilmesi üzerine boşalan milletvekilliğine 17 Haziran 1920'de seçilmiş ve 1 Temmuz 1920'de Meclise katılmıştır.<sup>21</sup> Mecliste Sağlık, Bütçe, Dışişleri, Anayasa, İktisat komisyonlarında çalışmış, III. toplantı yılında Dışişleri Komisyonunun Katipliğini ve İktisat Komisyonunun Başkanlığını yapmıştır.<sup>22</sup>

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından sonra, asıl amacı askerden kaçmaları önlemek olan, 29 Nisan 1920 tarihli “Hıyanet-i Vataniye Kanunu” çıkarılmış, ancak beklenen sonuç alınamamıştır. Üstelik askerden kaçmalarla birlikte, zararlı propagandacıların çalışmaları, casusluk, bozgunculuk, saltanatçıların çalışmaları, ekonomik bozukluk, güvensizlik gibi tehlikeler hala varlıklarını sürdürmüşlerdir. TBMM'nin olağanüstü tehlike ortamı içinde çıkardığı “Hıyanet-i Vataniye” Kanunu savaşın gereklerine çare olmamış; ayrıca bu kanunun kapsamın giren askeri suçlara harp divanları, diğer suçlara da ilk derece mahkemeleri bakmışlardır. Yani bu kanunu uygulayacak özel mahkemeler kurulmamıştır. Bu eksikliğin farkına varan Tevfik Rüştü Bey, hem kanunu uygulanmasını kolaylaştırmak hem de çetelerin yarattığı tehlikeleri önlemek ve askerlikten kaçanları caydırmak üzere M. Kemal'e “İhtilal Mahkemeleri” kurulmasını teklif etmiştir. M. Kemal Meclis'te bu yolda deneme yapması için kendisini serbest bırakmıştır.<sup>23</sup> Nitekim, ilk kanun teklifi “İhtilal” Mahkemeleri” adıyla yapılmış, Refik Şevki Bey'in de Tevfik Rüştü Bey'e katılmasıyla, kurulacak mahkemelerin adı “İstiklal Mahkemeleri” olarak saptanmıştır.<sup>24</sup> 22 Eylül tarihinde TBMM'de yapılan seçimler sonucunda Tevfik Rüştü Bey, 45 oy ile İstiklal Mahkemesi üyeliğine seçilmiştir. Kastamonu İstiklal Mahkemesi Heyetinde görev alan Tevfik Rüştü Bey,

---

<sup>21</sup> Fahri Çoker, **a.g.e.**, s. 762.

<sup>22</sup> Fahri Çoker, **a.g.e.**, s. 763.

<sup>23</sup> Ergün Aybars, **İstiklal Mahkemeleri-Yakın Tarihimizin Gerçekleri**-, II Baskı, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1998, s. 49.

<sup>24</sup> Ergün Aybars, **a.g.e.**, s. 49.

Kastamonu'ya vardıktan kısa bir süre sonra, Moskova'ya delege olarak gönderilmiştir.<sup>25</sup> Böylece fikir babası olduğu, bu mahkemelerdeki görevi çok kısa sürede son bulmuştur.

#### A. TEVFİK RÜŞTÜ BEY VE RESMİ TÜRKİYE KOMÜNİST PARTİSİ

Tevfik Rüştü'nün Moskova'ya delege olarak gönderildiği 1920 yılında, gerek Meclis içinde gerekse Meclis dışında; açık veya gizli pek çok komünist faaliyet meydana gelmiştir. Resmi Türkiye Komünist Partisi'nin kurulduğu tarihte Anadolu'da ayrıca “Yeşilordu”, “Hafî Türkiye Komünist Partisi”, “Halk Zümresi”, “Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası” gibi komünist siyasi oluşumlar bulunuyordu.<sup>26</sup> Mustafa Kemal Paşa hem ülke içindeki bu komünist oluşumları kontrol altına almak istemiş, hem de dışarıdan gelen komünist etkileri en aza indirmeyi amaçlamıştır. Batı Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği telgrafta resmi komünist partisi kurma sebebini şöyle açıklamıştır:

“Ankara, 31 Teşrinievvel 1336

*Garp Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşa Hazretlerine,*

*Komünistliğin memleketimizde değil, henüz Rusya'da bile kabiliyeti tatbikiyesi hakkında sarîh kanaatler hasıl olamadığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber dahilden ve hariçten muhtelif maksatlarla bu cereyanın memleketimiz dahiline girmekte olduğu ve buna karşı makul tedbir alınmadığı takdirde milletin pek ziyade muhtaç olduğu vahdet ve sükununu muhil ahvalin hususu da daire-i imkanda görülmüştü. En makul ve tabii tedbir olarak aklı başında arkadaşlardan hükümetin malumatı tahtında bir Türkiye Komünist Fırkası teşkil ettirmek olacağı düşünüldü. Bu taktirde, memlekette bu fikre müteallik bütün cereyanları bir muhassalaya icra etmek mümkün olabilir. Heyet-i Müteşebbisesi ve otuz kişiden mürekkep bir merkez-i umumisi meyanında güzide arkadaşlarımızdan Fevzi, Ali Fuat ve Kazım Paşalarla Refet ve İsmet Beylerin de gizli olarak dahil bulunmasını muvafık gördüm. Bu sayede bu memleketi tutan ve maksadı millimizin kahramanı bulunan arkadaşlarımız bu teşkilatta zimethal bulunacaklar ve onların malumat ve teşebbüsâtı, cereyanı teşebbüsât üzerinde amel olacaktır. Katib- Umumi ilan edilen sabık Dahiliye*

<sup>25</sup> Ergün Aybars, **a.g.e.**, s. 94.

<sup>26</sup> Fethi Tevetoğlu, “Hafî Türkiye Komünist Partisi ve Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası”, **Türk Kültürü**, No:52, (Şubat 1967), s. 255.

*Vekili Hakkı Behiç Bey tarafından yazılan ilk mektubu şifre ve tahrirat olarak arkadaşlara takdim ettim Orada bir nebze malumat vardı. Bugün icraatı maddiyemizde kabiliyeti tatbikiyesi bulunup ve maksadı millimizi istihsalde kuvvetbahş olan hususata atfi ehemmiyet eylemek tabidir. Sosyalizm ve komünizm prensiplerinden hangileri ne dereceye kadar bizce tatbik ve hazım göreceği Türkiye komünist Fırkasının propagandasına mukabil milletin tezahüratı fikriyesiyle ve zamanla anlaşılacaktır. Ordunun her vakitten ziyade büyük bir inzibat ve kumandanlarının eli altında bulunmasına son derece dikkat ve ehemmiyet atfolunacaktır. Komünizm cereyanı nihayet ordunun en büyük kumandanlarında kalmalıdır. Arzı hürmet ederim. ”<sup>27</sup>*

Mustafa Kemal, resmi komünist partisinin kurulması için saydığı tüm bu gerekçelerle birlikte, Sovyet Rusya ile dostluk kurmaya da önem vermiştir. Çünkü Anadolu’daki kurtuluş hareketinin yürütülmesi için paraya ihtiyaç duyulmuş, o zamanki koşullar içinde bu yardımın sağlanacağı tek ülke Sovyet Rusya olmuştur. Bundan dolayı Anadolu’da resmi sıfatlı bir “komünist parti” olmasının Türk-Sovyet görüşmelerini olumlu etkileyeceği ve iki ülke arasında bir yakınlaşma sağlayacağı düşünülmüştür. İşte bu düşünceler içindeki Mustafa Kemal Paşa 18 Ekim 1920 tarihinde Ankara’da Türkiye Komünist Fırkası’nı kurdurmuştur. Bu siyasal oluşuma kendisi üye olmamış; ancak yakınlarını teşvik etmiştir. Mustafa Kemal Paşa’nın teşvik ettiği kişilerden biri de Tevfik Rüştü Bey olmuştur. Mustafa Kemal, görev için Kastamonu’da bulunan Tevfik Rüştü’yü acele Ankara’ya çağırılmış, kurduğu komünist partisi ile ilgili bilgiler verdikten sonra, partide yer alıp almamayı kendi tercihinin bırakmıştır.<sup>28</sup> Partide katılma kararı alan Tevfik Rüştü Bey’le birlikte partide katılanlar arasında Mahmut Esat (Bozkurt), Yunus Nadi (Abalıoğlu), Kılıç Ali, Hakkı Behiç (Bayiç), İhsan (Eryavuz), Refik (Koraltan), Eyüp Sabri (Akgöl), ve Süreyya (Yiğit) gibi isimlerle de vardır.<sup>29</sup>

1920 yılı Kasım ayında Moskova Büyükelçiliği’ne atanan Ali Fuat Paşa başkanlığındaki heyetle birlikte, Tevfik Rüştü ve kendisi gibi resmi Türkiye Komünist Partisi’nin üyesi olan dört arkadaşı Moskova’ya gitmişlerdir. Görevi Rusya’daki komünist rejimi incelemek olan Doktor Tevfik Rüştü Bey ile beraber, Fuat Bey (Rio de Janeyro Büyükelçisi Fuat Carım), İsmail Suphi (Soysallıoğlu) ve Besim (Atalay) Bey de, bu heyette

<sup>27</sup> Ali Fuat Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul, Temel Yayınları, 2000, s. 554.

<sup>28</sup> Doğan Avcıoğlu, “Atatürk’ün Dışişleri Bakanı Anlatıyor”, (Tevfik Rüştü Aras), **Yön**, 30.10.1964, sayı: 83, s. 5.

<sup>29</sup> Mete Tunçay, **Türkiye’de Sol Akımlar-I (1908-1925)**, Ankara, AÜSBF Yayınları, 1967, s. 92.

yer almıştır.<sup>30</sup> Ancak Besim Bey yolda rahatsızlanmış, ve Erzurum'dan Ankara'ya geri dönmüştür.<sup>31</sup> Meclisin onayını alarak Rusya'ya Resmi Türkiye Komünist Partisi adına gitmesi Meclis'te tartışmalara neden olmuştur. 22 Kasım 1920 günü yapılan toplantıda, Bakanlar Kurulu'ndan gelen ve Tevfik Rüştü Bey'in Rusya'da bulunduğu sırada izinli sayılmasına ilişkin tezkere okunmuştur. Tezkerenin okunmasından sonra Siverek Milletvekili Mustafa Lütfü Bey, Meclisin komünist olmadığını söylemiş ve gidecek olan kişiyi Meclisin seçmesini istemiştir. Fakat, yapılan itiraz Dr. Tevfik Rüştü'nün Rusya'ya gitmesine engel olamamıştır.<sup>32</sup>

Rusya'ya gittikten sonra çeşitli görüşmeler yapan Tevfik Rüştü, o günleri şöyle anlatmıştır:

*“ Moskova'ya giderken yolda Mustafa Suphi ve arkadaşlarına rastladım. Suphi Bey, Rus komünist partisinin emrine girmiş. Onlara 'Kars'ta kalın. Beni bekleyin, sizi kabul etmez, biz Ankara komünistiyiz' dedim. Moskova'da aylarca kaldım. Komüntern ile müzakere ettim. Komüntern o zamanlar kuvvetli bir teşekküldü. Rus Komünist Partisi Genel Sekreteri Stalin, Komünterne hakim değildi. Komünternde sonradan Stalin'in tasfiye ettiği Zinovlev ve Kanavlev hakim idi. Komüntern, Mustafa Suphi'yi tercih etti. Mücadele ettim. Suphi Bey grubu aleyhine gazetelerde yazılar yazdım. Fakat bize 'resmi komünist' Fransızca Commonist Officieci' dediler ve komünterne bizi almadılar. Atatürk “dön” dedi döndüm. Samimi idik, alsalardı, komünterne girecektik..”<sup>33</sup>*

Tevfik Rüştü Bey, sadece Mustafa Suphi aleyhine yazılar yazmakla kalmamış, Anadolu'daki kurtuluş hareketini de anlatmaya çalışmıştır. Komünist Enternasyonelin 3. Kongresi'nin yayınladığı Fransızca bir gazete olan “Moscou”da Tevfik Rüştü'nün bir yazısı yayımlanmış; bu yazısında, Anadolu'daki direniş hareketinin başlama sebepleri ile daha sonra gerçekleştirilen Erzurum ve Sivas Kongreleri ile TBMM'nin açılmasını anlatmıştır.<sup>34</sup> Ancak Türk Heyeti'nin bütün çabalarına rağmen, Resmi Türkiye Komünist Partisi'nin III.

<sup>30</sup> Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, İstanbul, Temel Yayınları, 2002, s. 103.

<sup>31</sup> Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s. 103; Fethi Tevetoğlu, **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler**, Ankara, Ayıldız Matbaası, 1967 s. 314.

<sup>32</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: I, Cilt: 6, İçtima: I, 27. İçtima, 22.11.1336.

<sup>33</sup> Doğan Avcioğlu, **a.g.m.**, s. 5.

<sup>34</sup> Bu yazı Zafer Üskül tarafından Fransızca'dan Türkçe'ye çevrilmiştir. Yazının tamamı için bkz: Tevfik Rüştü Aras, “Anadolu'nun Emperyalist Batı'ya Cevabı”, (çev. Zafer Üskül), **Tarih ve Toplum**, Sayı: 14, (Şubat 1985), s. 96-100.

Enternasyonale dahil olmak için yaptığı resmi başvuru, 3. Komintern Kongresi öncesinde reddedilmiştir.<sup>35</sup>

1921'in başlarında Çerkes Ethem ayaklanması bastırılırken Anadolu'daki tüm sol örgütlerle beraber resmi Türkiye Komünist Partisi de kapatılmıştır. Ancak partinin Moskova'daki delegeleri bu kapatılma durumunu hemen öğrenememişler ve çalışmalarına devam etmişlerdir. Türkiye Komünist Fırkası Delegasyonunun başkanı Dr. Tevfik Rüştü Bey, Moskova'da yaptıklarını Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektuplarla bildirmiştir. Mustafa Kemal Paşa kendisine, 16 Mayıs 1921 tarihinde Büyükelçi Ali Fuat Paşa aracılığı ile şu mektubu göndermiş ve yurt içindeki komünist oluşumlarla ilgili ortaya çıkan yeni durumu anlatmıştır:

*“ Komünizm akımının ülkemizde gördüğü ilgi hakkında Rus çevreleriyle yaptığımız temaslardan ve bu esas içinde hazırladığımız rapordan söz eden mektuplarınızı aldık. Ülkemizin bugünkü durumu ve şimdiki koşullar, bu girişimlerinizi uygun görmeyecek bir durumdadır. Ülkemiz bugünkü savaşa başladığı günlerde düşündüğümüz ülke ve millet bağımsızlığı prensibini, her türlü bulaşıklıktan uzak ve temiz bir şekilde kendisine belgi yapmış ve geçen yılda Rusların eğilimlerini ve büyük yardımlarını sağlamak için müsamaha edilen ne komünizmi temsil eden her türlü örgütler tüm olarak ortadan kalkmıştır. Türkiye Komünist Partisi ile Halk İştirakiyun Fırkası, bugün tam olarak dağılmış ve ülkede komünizm mesleğini tutan ve temsil eden resmi ve özel hiçbir örgüt kalmamıştır. Halkın geniş ölçüde devlet yönetimine katılmasını güvenlik altına alan Anayasanın etkisinde kurulacak örgütler ve ilkeler, genel yönetimimizin ruhunu oluşturacaktır. Sovyet Rusya, davamızın başarısı için en büyük içtenlik ve temiz düşüncelerle ödünç olarak yardım eden bir hükümet olduktan başka, genellikle Rusları Doğu dünyasında bizim sürekli dostlarımız olarak görmeyi kuvvetle dileriz. Ancak, bugün Rusların da anlamış ve takdir etmiş oldukları üzere, iç ve milli ilkelerimize her türlü bulaşıklık ve karışıklıktan korunmuş olarak, sınıksız ve düşmeden bağlanmak zorundayız. Dış işlerimizde, Ruslarla kurulu ve belgelerle belirli olan ilkeler içinde en güçlü bir dost olarak işlemlerde bulunacağız. Ruslarla, gelecekteki ilişkilerimizde, bu ilkeler içinde hareket olunmasını rica ederim. Mektuplarınız üzerine bir işlem yapılmamış ve saklanmıştır efendim.”<sup>36</sup>*

<sup>35</sup> Aclan Sayılğan, **Türkiye’de Sol Hareketler (1871-1972)**, İstanbul, Hareket Yayınları, 1972, s. 164; Mete Tunçay, **Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler**, İstanbul, Belge Yayınları, 1982, s. 44.

<sup>36</sup> C. Akçayakalıoğlu, **Atatürk- Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle**, Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, 1980, s. 632.

Bu mektubu alan Tevfik Rüştü Türkiye'ye dönmüş, ömrü yaklaşık üç ay süren resmi Komünist Partisi ise sol akımların ve Çerkes Ethem ayaklanmasının bastırılması sırasında dağılmıştır. Mustafa Kemal'in bu resmi komünist oluşumu Ruslarla yakınlaşmak amacıyla bir süreliğine oluşturduğu anlaşılmaktadır. Buna rağmen Dr. Tevfik Rüştü bu oluşumu son derece ciddiye almış, bunun aksini iddia eden Halil Paşa'ya, *“Paşam sen son derece yanılıyorsun. Türkiye’de kurulan bu teşekkül son derece ciddidir...”*<sup>37</sup> demiştir. Tevfik Rüştü'nün, Resmi Türkiye Komünist Partisi'ni çok ciddi gördüğü, Rusya'daki çalışmalarını çok dikkatli bir şekilde yürütmüş olmasından da anlaşılmaktadır.

## **B. TEVFİK RÜŞTÜ BEY'İN DIŞİŞLERİ BAKANİ OLMADAN ÖNCE TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NDEKİ ÇALIŞMALARI**

Yurda döndükten sonra milletvekili olarak görevini sürdüren Dr. Tevfik Rüştü, Meclis kararı ile Sağlık Bakanlığı görevini yürüten Rıza Nur'un Lozan Delegasyonuna seçilmesi üzerine, O'nun yerine vekalet etmiştir.<sup>38</sup> Lozan görüşmelerinin kesintiye uğramasıyla yurda dönen Rıza Nur, Sağlık Bakanlığı görevine bir süre daha devam etmiş ancak Lozan görüşmelerinin yeniden başlamasından sonra Tevfik Rüştü, aynı göreve ikinci kez seçilmiştir. Bu dönem içinde 32'si gizli oturumlarda olmak üzere Meclis'te 130 konuşma yapmış, bir soru ve iki kanun önerisi vermiştir.<sup>39</sup>

Bu kanun tekliflerinden Dr. Tevfik Rüştü Bey ve arkadaşlarının “İrşat Encümeni Beyannamelerinin Neşrine ve Adul Heyeti Teşkiline Dair Kanun Teklifi”, O'nun devlet yönetiminde otoriterlikten yana tavrının bir göstergesi olması bakımından ilginçtir. “Telkin ve Tethiş Kanunu” başlığını taşıyan kanun teklifi Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 18 Ağustos 1920 tarihli oturumunda Tevfik Rüştü Bey'in teklifiyle okunmuştur. Bu kanun, Türkiye Büyük Millet Meclis üyeleri tarafından oluşturulacak bir Adul Heyeti öngörmekte, bu heyetin, her şekilde bağımsızlığın kazanılmasını tehlikeye düşürecek açıklama yapan asker ve devlet görevlileriyle, milli mücadeleyi suistimal eden Müdafa-i Hukuk Heyeti azası ile memurlarının, cephe kumandanlığının emri olmaksızın idamına karar vermesini hükme

<sup>37</sup> Taylan Sorgun, **Halil Paşa- İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş**, İstanbul, Kamer Yayınları, 1997, s. 340.

<sup>38</sup> Rıdvan Akın, **a.g.e.**, s.138.

<sup>39</sup> Fahri Çoker, **a.g.e.**, s. 763.

bağlamaktadır. Bununla beraber aynı kanun teklifi, Adul Heyeti tarafından muhakeme altına alınmış olanlar arasında Türkiye Büyük Millet Meclisi üyelerinden biri varsa, konu olan milletvekili hakkında Meclis'in karar vermesi hükmünü içermektedir. Kanun teklifi Meclis Genel Kurulu'na gelmeden önce Layiha Encümeni'nde görüşülmüş, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun yürürlükte olmasından dolayı nazarı dikkate alınmaması, bununla beraber Genel Kurul'a sunulması uygun görülmüştür. Bu kanun teklifi Meclis Genel Kurulu'nda zaten var olan Hıyanet-i Vataniye Kanunu ile şiddet ve baskının milleti Milli Mücadeleden soğutacağı gerekçeleriyle reddedilmiştir.<sup>40</sup>

Bu görevden sonra Tefik Rüştü, 30 Ocak 1923 tarihli sözleşme ve protokol ile belirlenen Muhtelit Mübadele Komisyonunun Başkanlığına getirilmiştir.<sup>41</sup>

Daha sonra II. dönemde de İzmir'den Milletvekili seçilen Tefik Rüştü, 3 Mart 1925'te İsmet Paşa'nın başkanlığında kurulan Bakanlar Kurulu'nda Dışişleri Bakanı olarak görev almış, bu görevini kesintisiz olarak 1938 yılına kadar sürdürmüştür.

---

<sup>40</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:I, Cilt: I, İçtima Senesi: I, 52. İçtima, 18.8.1336.

<sup>41</sup> Kemal Arı, **Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç 1923-1925**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 48.

## İkinci Bölüm

### TEVFİK RÜŞTÜ ARAS'IN DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI DÖNEMİ

#### I. ATATÜRK'ÜN DIŞ POLİTİKA İLKELERİ

Atatürk, milli mücadelenin başından beri, her zaman barış özlemiyle yaşamış; Türkiye'nin milli sınırlar içinde bağımsızlığı ve güvenliği sağlandıktan sonra, bu durumu korumak için elinden gelen gayreti göstermiştir. Savaşın, ancak zorunlu olursa yapılması gerektiğine inanan Atatürk, 1923 yılının Şubat ayında, *"Harp zorunlu ve hayati olmalı... Millet in hayatı tehlikeye düşmedikçe harp bir cinayettir."*<sup>42</sup> demiştir.

Atatürk'ün dış politikasının en temel özelliği gerçekçi olmasıdır. Atatürk hiçbir zaman, gerçekleştirilmesi imkansız olan dış politika hedeflerinin peşinde koşmamıştır. Yurt dışında bulunan bazı eski İttihatçılar, Pan-İslam, Pan-Türk ve Turancılık hareketlerine inanarak, Türk Devleti'nin sınırlarını oldukça geniş bir çerçevede düşündükleri halde, Kurtuluş Savaşı sırasında Mustafa Kemal, bu konuda son derece gerçekçi hedefler belirlemiştir.<sup>43</sup>

Atatürkçü dış politika, sorunların her zaman diyalog yoluyla çözümlenmesinden yana olmuştur. 1930'lu yıllarda, Avrupa'da yayımlacı rejimler dünya barışını tehlikeye sokmuşken, Türkiye değişen koşulları gerekçe göstererek 1936 yılında Boğazlar rejiminin yeniden gözden geçirilmesini istemiş ve bu isteğini ilgili devletlere notalar göndererek bildirmiştir. Türkiye bu girişimiyle, hem o günkü koşullar içinde diğer devletlere örnek olmuş, hem de kendisi için önemli bir sorunu diyalog yoluyla çözmüştür. Atatürk, her zaman diplomatik temasların ülkeler arasındaki dostlukları olumlu yönde etkileyeceğine inanmıştır. Romen Başbakanı Tataresku'ya, 28 Ekim 1937'de Ankara'da, *"... Doğrudan doğruya görüşmek, memleketleri*

<sup>42</sup> [y.y.], **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Cilt: II, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1952, s. 124.

<sup>43</sup> Mehmet Gönübol ve Ömer Kürkçüoğlu, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış" **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, (Yay. Haz. Berna Türkoğlu), Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2000, s. 12.

*alâkadar eden meselelerin halinde en müessir çaredir...”*<sup>44</sup> diyerek, ülkeler arası görüşmelere ne kadar önem verdiğinin altını çizmiştir.

Atatürk, her zaman dünya barışı için devletlerin topluca önlemler almaları gerektiğine inanmıştır. Bu konuya çeşitle zamanlarda değinmiş; 1937'deki bir konuşmasında, dünya uluslarının mutluluğuna çalışmanın, başka bir yoldan kendi esenlik ve mutluluğuna çalışmak olduğunu söylemiştir. Nitekim, Türkiye Atatürk'ün bu görüşleri doğrultusunda, 1935 Ekim'inde, İtalya'nın Habeşistan'a saldırması üzerine, Milletler Cemiyeti çerçevesinde İtalya'ya karşı alınmış olan tüm ekonomik tedbirlere katılmıştır. Bununla beraber, ertesı yıl da, İspanya İç Savaşı sırasında Akdeniz'de İtalyan korsan denizaltılarına karşı, Nyon Konferansı'nda alınan önlemlere katılmaktan da geri durmamıştır.<sup>45</sup>

Atatürk, tarihin diplomasideki yerini çok iyi bilen ve tarihten dersler çıkaran bir devlet adamıdır. Bu özelliği O'na, geleceği çok iyi tahmin edebilme yeteneği vermiştir. Nitekim Atatürk'ün, 27-29 Kasım 1932'de ABD'li General MacArthru'la Ankara'da yapmış olduğu görüşme sırasında, Almanya'da 1933'ten sonraki iç siyasi gelişmeleri tahmin etmesi; savaşın 1940-46 yılları arasında başlayacağını ve İtalya'nın savaşta başarılı olamayacağını öngörmesi, bu yeteneğinin en güzel örneklerinden biridir.

Atatürkçü dış politika hiçbir zaman kişilere bağlı olmamıştır. Bu dış politikada, güvenilirlik ve devamlılık esastır. Atatürk, Türk dış politikasının bu özelliğini, Yunanistan Başbakanı Metaksas'ın 19 Ekim 1937 tarihindeki ziyareti sırasında şöyle dile getirmiştir:

*“ Münasebet gelmişken şu noktayı size söylemek istiyorum. Celal Bayar'la çalışmanız, şimdiye kadar İsmet İnönü'yle olan çalışmanızdan farklı olacak değildir. Celal Bayar ve İsmet İnönü, İsmet İnönü ve Celal Bayar birdir. Yani bütün inkilâb arkadaşları arasında samimi teşriki mesai bizde adettir ve tabiidir. Bizim takib edeceğimiz sistemde şahsın değişmesi işin değişmesi demek değildir. Harici ve dahili politikamızın esasları zaten çok önceden tespit edilmiş ve çizilmiş bir programa tabidir. Vazife başına gelen her arkadaş aynı programa devam eder...”*<sup>46</sup>

<sup>44</sup> Bilal N. Şimşir, “Atatürk'ün Yabancı Devlet Adamlarıyla Görüşmeleri”, **Belleten**, (Atatürk Sayısı), Cilt: XLV/1, No: 126, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 199.

<sup>45</sup> İsmail Soysal, “Atatürk'ün Barışçı Dış Politikası ve Dünyadaki Etkileri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: 2, sayı: 4, (Kasım 1985), s. 114.

<sup>46</sup> Bilal N. Şimşir, **a.g.m.**, s. 193.

Atatürk güçlü ve saygın bir devlet adamı olmanın gereği olarak, Türkiye'nin her zaman aktif bir dış politika izlemesinden yana olmuştur. Bunun bir gereği olarak, Türkiye 1934 Balkan Antantı ve 1937 Sadabad Paktı'nın oluşturulmasında öncü devlet konumunda olmuştur.

Atatürk, Türkiye'ye milli bir yapı kazandırmak için hem iç, hem de dış politikada milliyetçilik çizgisinde hareket etmiş; ancak bu durumu asla aşırılığa götürmemiştir. Uluslararası ilişkilerde, her zaman Türkiye'nin milli çıkarlarının korunmasına özen göstermiş, ülkeyi çıkar gruplarının etkisinden uzak tutmak için çalışmıştır.<sup>47</sup>

Atatürkçü dış politikanın hedefi batılılaşmaktır. Türkiye'ye çağdaş bir yapı kazandırmak için Batı'ya yönelmek gerektiğini düşünülmüş ve Batı'yı model alarak reformlar yapılmıştır. Ülkelerin çeşitli ama uygarlıkların aynı olduğunu düşünen Atatürk, Batı'nın çağdaş uygarlığını alırken, milli kültürün de korunmasına özen göstermiş ve Türkiye'yi “muassır medeniyetler” seviyesine çıkarmak için çalışılması gerektiğini vurgulamıştır.

Başlıca hedefi, Türkiye'nin tam bağımsızlığını korumak olan Atatürkçü dış politika, “yurtta sulh cihanda sulh” ilkesi üzerine kurulmuş ve dünya barışına hukuk çerçevesi içinde katkıda bulunmuş, asla yayılmacı emeller gütmemiştir. Türkiye için tam bağımsız, başka devletlerin sınırlarına saygılı, diğer devletlerin de kendi sınırlarına saygılı olduğu bir barış ortamını oluşturmaya çalışmıştır.

## **II. ATATÜRK'ÜN DEĞİŞMEZ DIŞİŞLERİ BAKANI OLARAK TEVFİK RÜŞTÜ ARAS**

Türkiye'nin, ana hedefleri Atatürk tarafından belirlenmiş olan dış politikası, uzun yıllar yine “Atatürk'ün değişmez dışişleri bakanı” unvanını alan Tevfik Rüştü Aras tarafından başarıyla yürütülmüştür. Tevfik Rüştü Aras, 1925 yılında başladığı Dışişleri

---

<sup>47</sup> Sadi Irmak, “Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: III, Sayı: 9, (Temmuz 1987), s. 490.

Bakanlığı görevini, Atatürk'ün yaşama veda ettiği 1938 yılına kadar kesintisiz olarak sürdürmüştür.

Tevfik Rüştü Aras, Dışişleri Bakanlığı görevi süresinde büyük bir sorumluluk yüklendiğinin bilinciyle hareket etmiş, bunun gereğini en iyi şekilde yapmaya çalışmıştır. Görevini bu kadar uzun süre sürdürmesinde, Atatürkçü dış politika ilkelerine yürekten bağlı olması en büyük etken olan Aras, Türkiye'nin dış siyasetinin “barış” üzerine kurulu olduğunu konuşmalarında sık sık tekrarlamıştır.

Aras, 6 Şubat 1937 tarihinde Akşam Gazetesi'nde yayımlanmış olan bir makalesinde, Türkiye'nin dış politikası hakkında şunları yazmıştır:

*“Türkiye'nin harici ve dahili siyasetleri birbirinin aynıdır. Bu müşahebeti Atatürk'ün kullanmış olduğu tabir en bariz suretle ilan eder: Memleket dahilinde sulh, bütün dünya ile sulh. Türk Hükümeti'nin takip ettiği harici siyaset bu noktai nazarın şaşmaz tatbikinden ibarettir. İyice düşünülmüş ve mütevazın olan bu siyasetin temeli istikrardır. Yakın şarktaki bu Cumhuriyetin gayeleri sarihtir ve izaha lüzum göstermez. Gayemiz sulhun ve emniyetin inkişafıdır. Bu gaye uğrunadır ki Türkiye bütün devletlerle iyi geçinmek prensibini kabul etmiştir. Bu prensibin temeli müteakabil hürmet ve emniyettir. Türkiye komşuları ile samimi olarak ve tamamile kardeş gibi geçinmek için sarf etmiştir. Sade bu sahada değil Cumhuriyet Hükümeti, ilhamını milli harekete ve inkılaba sebebiyet veren prensiplerden alır. Bu prensipler cömertçesine ve hiç yorulmadan halikleri Atatürk tarafından güdüliyor...”<sup>48</sup>*

Tevfik Rüştü Aras, Atatürk'ün talimatlarını eksiksiz yerine getirmiş, yurtdışı gezilerine gitmeden önce ve dönükten sonra ilk iş olarak Atatürk'ü bilgilendirmiş ve emirlerini almıştır. 1931 senesinin Mayıs ayında, Cenevre seyahatinden dönüşünde, Gazi ve İsmet Paşa ile görüşmeden herhangi bir beyanatta bulunamayacağını söylemiş;<sup>49</sup> 9 Haziran 1937 Romanya seyahati dönüşünde ise, “Romanya'dan geldim. Şefimin elini öperek tazimlerimi bildirdim. İltifatlarına mazhar oldum, emirlerini aldım. Yarın akşam Ankara'ya gidiyorum”<sup>50</sup> demiştir. Ancak, yabancı basın mensuplarına vermiş olduğu demeçlerde,

<sup>48</sup> Akşam, 6 Şubat 1937.

<sup>49</sup> Cumhuriyet, 30 Mayıs 1931.

<sup>50</sup> Akşam, 9 Haziran 1937.

Atatürk'ün hükümetin işlerine karışmadığının altını çizmiştir. Örneğin, Petit Parisien Gazetesi'nin Ankara'ya gelen muhabirine şunları söylemiştir:“ ... *Gazi sulh isteyen bir halaskârdır. Reisi Cumhur Hükümete nadiren müdahale eder. Fakat biz O'nun dehasından tefevvukun emin olduğumuzdan kendisine müracaat etmek zaruretinin hissederiz...*”<sup>51</sup>

Tevfik Rüştü Aras, uzun Bakanlık yıllarında zaman zaman sorunlarla da karşılaşmıştır. Özellikle Başbakan İsmet İnönü ile yaşadığı fikir ayrılıklarında, Atatürk kendisinin yanında olmuştur. Atatürk, Tevfik Rüştü Aras'a Dışişleri Bakanlığı'na atandıktan sonra, “*Sana her zaman yardımcı olacağım*”<sup>52</sup> demiş ve bu sözünü tutmuştur. İki önemli olay, bunun en önemli kanıtıdır.

Balkan Paketi'nin hazırlık günlerinde, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya Dışişleri Bakanları Tevfik Rüştü Bey'in Misakı imzalamasını beklerken, Faşist İtalya ve İngiltere Misakı engellemek için baskı yapmışlardır. Bunun üzerine İsmet Paşa'nın imzadan önce kendisini Ankara'ya çağırması, Tevfik Rüştü Bey'i zor durumda bırakmıştır. Kendisi, bu olayın sonunu şöyle anlatmıştır:

“ *İmzalayayım, Paşa kızarsa intihar ederim, diye düşünmeye başladığım sırada Atatürk'ten bir telgraf aldım. Konya'dan göndermişti. 'Ankara'ya hareket ediyorum, benden ikinci bir haber alıncaya kadar oradan ayrılmayınız' diyordu. Bir gece içinde saçlarım bembeyaz olmuştu ve Atatürk beni büyük bir sıkıntıdan kurtarmıştı. Balkan Antantı Misakını imzaladım, başvekilten ve hükümet azalarından çok iltifatlı tebrik telgrafları aldım.*”<sup>53</sup>

Atatürk'ün Tevfik Rüştü Aras'ın Dışişleri Bakanlığı döneminde, koruyuculuğunun devreye girdiği bir başka olay da , 1937 yazında Nyon Konferansı sırasında yaşanmıştır. Nyon Mukavelesi'ni imzalamış olan Tevfik Rüştü'ye, İsmet Paşa'dan acele etmemesi yönünde bir ikaz gelmiştir. Güç durumda kalan Tevfik Rüştü Bey'in imdadına Atatürk yetişmiş ve Cenevre'den, İsmet Paşa'ya verilecek olan cevabı Ankara'dan kendisine yazdırmıştır. Bir süre sonra Tevfik Rüştü Atatürk'ten bir telgraf almıştır. Telgrafta, İsmet Paşa'nın istirahatata çekildiği, yerine Celal Bayar'ın vekalet ettiği yazmaktadır.<sup>54</sup>

<sup>51</sup> **Cumhuriyet**, 26 Şubat 1929.

<sup>52</sup> Sadun Tanju, “Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın Anıları”, **Hürriyet**, 15 Kasım 1987.

<sup>53</sup> Sadun Tanju, **a.g.m.**, s. 5.

<sup>54</sup> Sadun Tanju, “Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın Anıları”, **Hürriyet**, 16 Kasım 1987.

Tevfik Rüştü Aras, Bakanlığı süresince Türkiye’yi milletlerarası pek çok toplantıda başarıyla temsil etmiş, pek çok uluslararası antlaşmanın altına imzasını atmıştır. Gerçek bir barışsever olan Aras, bakanlığı sırasında yapmış olduğu tüm çalışmalarda dünya barışının korunmasına hizmet ederken, Türkiye’nin çıkarlarını korumak için de elinden gelen çabayı göstermiştir. Tüm dünya devletlerinin birbirleriyle işbirliği içinde olması gerektiğine yürekten inanmış olan Tevfik Rüştü Aras:

*“ ... Bütün hükümetler arasında samimi bir teşriki mesai lüzumuna kailim. Memleketler arasında hudutlar kalktığı gün ben de kendimi bütün dünyanın hemşehrasi ilan edeceğim. Fakat dünyada müteferrik milletler mevcut olduğu müddetle ben de Türk kalacak, vatanımın ve Türk Milleti’nin temayulatına muvaffik olan idare-i hazırayı müdafaa edeceğim...”<sup>55</sup>*

Tevfik Rüştü Aras, bu sözlerine tüm görev süresi boyunca sadık kalmış, Türkiye’yi en iyi şekilde temsil etmiştir.

## **DÖNEMİN ÖNEMLİ DIŞ POLİTİKA OLAYLARI**

### **III. TÜRK-İNGİLİZ İLİŞKİLERİ VE MUSUL SORUNU**

Tevfik Rüştü Aras’ın bakanlık döneminin ilk önemli sorunu “Musul Meselesi”nin çözümlenmesi işi olmuştur. Misak-ı Milli sınırları içinde bulunmasından dolayı Türkiye Cumhuriyeti için önemli olan Musul, uzun bir süre sorun olma niteliğini sürdürmüş, bu konuyla ilgili olarak İngiliz Devleti ile karşı karşıya gelinmiştir. Modros Mütarekesi’nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihinden sonra, Musul’u işgale karar vermiş olan İngiltere, bu fiili mütarekenin yedinci maddesi gereğince gerçekleştirmiştir. Bu bölgedeki İngiliz

---

<sup>55</sup> Cumhuriyet, 26 Şubat 1929.

Komutanı General Cassel, 2 Kasım tarihinde Musul'u elinde tutan Altıncı Ordu Komutanı Ali İhsan (Sabis) Paşa'dan Musul'u boşaltmasını istemiş; Osmanlı Devleti de çaresiz bu isteğe uymak zorunda kalmıştır.<sup>56</sup> Bir oldu bitti karşısında Musul'u ellerinden çıkaran Türkiye, bir daha bu topraklara sahip olamayacaktır.

İngiltere, Musul'u çıkarları gereği çok önemsemiştir. Öncelikle İngiltere Hindistan'a giden yolu kontrol altında tutmak istemiş; ikinci olarak da petrol çıkan bu değerli toprakların Türkiye'nin egemenliğinde olması yerine, denetim altında tutulması daha kolay olan Irak egemenliğinde olmasını tercih etmiştir.

Musul, yani Türkiye- Irak sınırı konusu Lozan Konferansı'nda öncelikle İngiliz ve Türk Temsilcileri arasında özel olarak görüşülmüş ancak bu görüşmelerden bir sonuç alınamayınca, Konferansın 23 Ocak 1923'teki oturumunda gündeme gelmiştir. Konferansta İngiliz Temsilci Lord Curzon, Musul halkının sadece on ikide birinin Türklerden oluştuğunu söylemiş, ve nüfusun çoğunu oluşturan Kürtlerin, Türklerle hiçbir bağlantısı olmadığını savunmuştur. Türk tarafının isteği olan "plebisit"inde yapılmasının imkansız olduğunu belirtmiş olan Lord Curzon, cahil Musul halkının plebisitin ne olduğunu dahi anlayamayacağını savunmuştur. İngiltere'ye göre iki taraf arasında anlaşma olmayacaksa, konu tarafsız ve yetkili bir organ olan "Milletler Cemiyeti"ne götürülmelidir.<sup>57</sup>

Türk Temsil Heyeti Başkanı İsmet Paşa ise, burada yaşamakta olan Türklerin Curzon'un belirttiğinden daha fazla olduğunu söylemiş ve bunu sayısal verilerle ispatlamaya çalışmıştır. Türk tarafı, Musul'un askeri, stratejik ve tarihsel nedenlerle ulusal varlığın bir parçası olduğunu savunmuştur. İsmet Paşa sorunu Milletler Cemiyeti'nin çözmesi fikrine de karşı çıkmıştır. Ancak Türk tarafı sorunun Milletler Cemiyeti Meclisi'nde çözülmesine karşı olmasına rağmen, tartışmalar uzayınca Türkiye ile Irak arasındaki sınır sorunun Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girişinden başlayarak on iki aylık süre içinde iki ülke arasında dostça bir çözüm yolu ile saptanmasına, eğer bir anlaşma olmazsa Milletler Cemiyeti Meclisi'ne götürülmesine razı olmuştur.<sup>58</sup>

<sup>56</sup> Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, Cilt: I, Ankara, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları: 6/1, 1973, s. 41 - 42.

<sup>57</sup> Ali Naci Karacan, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1993, s. 162.

<sup>58</sup> Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler**, Takım: I, Cilt: 4, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1971, s. 29.

Tüm çabalara rağmen, sorun Türk tarafının istediği şekilde çözümlenmemiştir. 24 Temmuz 1923'te imzalan Lozan Barış Antlaşması'nın 3. maddesinin 2. fıkrası tarafların isteklerini bağdaştırmaya çalışmış ve konuyu şu şekilde düzenlemiştir:

“Türkiye ile Irak arasındaki sınır, işbu Andlaşmanın yürürlüğe girişinden başlayarak dokuz aylık bir süre içinde Türkiye ile İngiltere arasında dostça bir çözüm yoluyla saptanacaktır. Öngörülen bu süre içinde iki Hükümet arasında bir anlaşmaya varılamazsa, anlaşmazlık Milletler Cemiyeti Meclisi'ne götürülecektir. Sınır çizgisi konusunda alınacak kararı beklerken, Türk ve İngiliz Hükümetleri, kesin geleceği bu karara bağlı olan toprakların şimdiki durumunda herhangi bir değişiklik yapacak nitelikte hiçbir askeri ya da başka bir harekette bulunmamağı karşılıklı olarak yükümlenirler.”<sup>59</sup>

Lozan Barış Antlaşması'nın yürürlüğe girmesinden sonra İngiliz Hükümeti, 5 Ekim 1923'de Türkiye'ye başvurmuş, Antlaşmanın üçüncü maddesinin Musul konusunda öngördüğü ikili görüşmelere başlanmasını ve dokuz aylık sürenin maddenin öngördüğü gibi Antlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren değil, bu başvuru tarihinden itibaren hesaplanmasını istemiştir.<sup>60</sup>

İngiltere'nin bu talebi üzerine iki ülke arasında görüşmeler yapılmış, 19 Mayıs 1924 'te İstanbul'da bir konferansın toplanmasına karar verilmiştir.<sup>61</sup> Haliç Konferansı adını alan bu toplantıda, Türk Heyetine Büyük Millet Meclisi Başkanı ve İstanbul Mebusu Fethi Okyar, İngiliz Heyetine de Irak Yüksek Komiseri Sir Percy Cox başkanlık etmiştir. Bu konferansta da Fethi Bey Lozan'dakine benzer tezler ileri sürmüştü; coğrafi ve ırki açıdan Musul'un Türkiye'den kopartılamayacağını savunmuş ve konuşmasında şu sözlere yer vermiştir:

*“Türkler ve Kürtler ise talihlerini ilelebet siyasi mukadderatını birleştirmiş iki kardeş unsurdur. Bunlar bir Cumhuriyet teşkil etmişler ve tam bir musavat dairesinde ümrarı Hayata ve aynı imtiyazata siyasiyeleri din ve aynı hukuku hakimiyetten istifade etmektedirler.”*<sup>62</sup>

Daha sonra Fethi Bey, Türkiye Cumhuriyetinin doğal sınırının Musul vilayetini de kapsadığını ve farklı bir dile ve uygarlığa sahip Arapların yaşadığı Irak topraklarının, Musul

<sup>59</sup> Seha L. Meray, **a.g.e.**, Takım: II, Cilt: II, s. 4.

<sup>60</sup> Ömer Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara, AÜSBF Yayınları, 1978, s. 290.

<sup>61</sup> Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih**, Ankara, Hava Basın ve Neşriyat Müdürlüğü, 1979, s. 421

<sup>62</sup> T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923 – 1934)**, [t.y.], s. 82.

vilayetinden sonra başladığını belirtmiştir. İngiltere ve Müttefiklerinin, Türkiye'nin Batı'da kendi etnik unsurlarını kapsayan bir sınıra sahip olması yönünde bir politika izlediklerini, bu durumun da barışın kurulmasına olanak sağladığını söylemiştir. Fethi Bey, bu sorunun Türkiye ile İngiltere arasında sürekli bir anlaşmazlığa yol açmayacak şekilde çözümlenmesini umduğunu da vurgulamıştır. Musul halkının kendisini Bağdat yönetimine bağlı hissetmediğini belirten Fethi Bey, bu toprakların yabancı bir idare altında olması durumunda, Türkiye'nin, topraklarının güneyini daima tehlikede hissedeceğini söylemiştir.<sup>63</sup>

Ancak İngiliz Heyeti Haliç Konferansı'na Musul konusundaki isteklerini makul bir seviyeye indirmek şöyle dursun, daha da arttırarak gelmiştir. İngiliz Temsilci Heyeti Musul'a ek olarak Hakkari Vilayetinin yarısını istemiştir. Böylece, Irak'a göç eden Nasturi Hristiyanları için bir yurt sağlamayı amaçlamaktadır.<sup>64</sup> Sonuçta İngiltere, Türkiye'nin kesinlikle kabul edemeyeceği bu isteği ileri sürerek meselenin daha da çıkmaza girmesini sağlamış ve konunun kendi isteği doğrultusunda Milletler Cemiyeti Meclisi'nde görüşülmesinin yolunu açmıştır.<sup>65</sup> İngiltere Hakkari üzerinde istekler ileri sürerek, hem asıl sorunu oluşturan Musul üzerinde toplanan dikkatleri dağıtmak istemiş, hem de bu taktikle pazarlıkta güçlü olan tarafın kendisi olmasını tasarlamıştır.

Haliç Konferansı'nda taraflar anlaşamayınca İngiltere, İzmir'de bulunan Başbakan İsmet Paşa'ya bir telgraf çekerek sorunu Milletler Cemiyeti'ne götürmeyi Türkiye'ye önermiştir. Türk Hükümeti ise 4 Ağustos 1924 tarihinde Londra Maslahatgüzarlığı'na yolladığı telgrafta, Musul meselesi hakkında Milletler Cemiyeti'ne gitmeden önce bir görüşme daha açmak isteğini bildirmiş; petrol konusunda İngiliz çıkarları doğrultusunda bir çözümün, Musul sorununun Türkiye'nin lehine çözümlenmesine bir dereceye kadar katkıda bulunacağını belirtmiştir.<sup>66</sup> Ancak Türkiye'nin bu konudaki çabaları sonuç vermemiş, meselenin Milletler Cemiyeti'ne gitmesi önlenememiştir.

Musul Meselesi, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin 20 Eylül 1924 günü yapılan toplantısında ele alınmış, Türkiye ile İngiltere bir kez daha karşı karşıya gelmiştir. Cenevre'de gerçekleştirilen bu toplantıda İngiltere sorunu basitleştirerek, sadece Türk-Irak sınırının saptanmasından ibaret olduğunu savunmuş ve Türk tarafının isteği olan plebisite karşı

<sup>63</sup> *Cumhuriyetin İlk On Yılı...*, s. 83.

<sup>64</sup> Yusuf Hikmet Bayur, *Yeni Türkiye Devleti'nin Harici Siyaseti*, İstanbul, Akşam Matbaası, [t.y.], s. 151.

<sup>65</sup> Kadir Mısıroğlu, *Musul Meselesi ve Irak Türkleri*, İstanbul, Sebil Yayınevi, 1985, s. 111.

<sup>66</sup> *Cumhuriyetin İlk On Yılı...*, s. 86 - 87.

çıkıştır. Toplantıda konuşan İngiliz Temsilci, tarafsızlardan oluşan bir Komisyonun kurulmasını ve sorunun bu komisyonda görüşülerek karara varılması gerektiğini belirtmiştir.<sup>67</sup>

Türk Heyeti'nin başkanı Fethi Okyar ise, Milletler Cemiyeti Meclisi'nde yaptığı konuşmada, Türkiye'nin plebisit isteğini yineleyerek, Musul'a gönderilecek olan bir Komisyonun halkın duygularını tam olarak saptayamayacağı gerekçesiyle İngiltere'nin Komisyon önerisine sıcak bakmadığını dile getirmiştir.

İki tarafında görüşlerini dinleyen Milletler Cemiyeti Meclisi, 30 Eylül 1924'te Musul sorununu inceleyecek bir komisyon kurulmasını kararlaştırmış ve İngiliz görüşünü uygulamaya koymuştur. İngiltere'nin Milletler Cemiyeti'nin etkin bir üyesi olmasından dolayı bu kararın sürpriz olmadığı açıktır.

Oluşturulan Üçlü Komisyonun üyeleri; Macar Kont Teleki, Belçikalı A. Poulis, ve İsveçli A. Wirsén olup, İsveçli üye A. Wirsén başkanlığında 13 Kasım 1924 tarihinde göreve başlamıştır.<sup>68</sup> Ancak Komisyonun çalışmalarına başladığı günlerde İngiltere ile Türkiye arasındaki gerginlik artmış, iki ülkenin silahlı kuvvetleri arasında çatışmalar meydana gelmeye başlamıştır.<sup>69</sup> Çatışmalardan dolayı Tahkik Komisyonun çalışamaz hale gelmesine, İngiltere'nin Türk kuvvetlerinin kendilerince kabul edilen sınır hattının gerisine çekilmezlerse zora başvuracaklarını bildiren 9 Ekim 1924 tarihli ultimatoma eklenince, Türkiye geçici bir sınır hattının tespiti için Milletler Cemiyeti Meclisi'ne başvurmuştur. Bunun üzerine Meclis, "Brüksel Hattı" adını alan geçici sınırı tespit etmiş, tarafların bu sınıra uyacaklarını bildirmelerinin sorunu geçici olarak çözmesiyle Tahkik Komisyonu çalışmalarına devam edebilmiştir.

Sorunu Ankara, Bağdat ve Musul'da inceleyen Komisyon, incelemeleri sonucunda hazırladığı raporu Milletler Cemiyeti Meclisi'ne 16 Temmuz 1925'te sunmuştur. Komisyon bu raporda Musul halkının bağımsız kalmak istediğini bildirmiş, diğer taraftan Musul'un Irak'ın bir parçası sayılmasını, Irak'ın 25 yıl süreyle İngiliz Mandası altına konulmasını ve Brüksel hattının Türk- Irak sınır çizgisi olarak kabul edilmesini Milletler Cemiyeti Meclisi'ne tavsiye etmiştir.<sup>70</sup> Komisyonun raporu, Musul'u Irak'ın parçası saymasına rağmen, "Hukuki

<sup>67</sup> Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 293.

<sup>68</sup> Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 295.

<sup>69</sup> *Cumhuriyetin İlk On Yılı...*, s. 90.

<sup>70</sup> *Cumhuriyetin İlk On Yılı...*, s. 92.

nokta-i nazardan Türkiye kendi hukukundan feragat etmedikçe komisyon münâziunfih arazinin Türk ülkesinden ma'dud telâkki edilmesi icabettiği fikrindedir”<sup>71</sup> şeklinde bir ifadeyi de içermiş ve adeta Türkiye'nin Musul üzerindeki hakkını onaylamıştır. Ayrıca, bu raporda İngiltere Hükümeti'nin Hakkari ili üzerindeki istekleri de kabul edilmemiştir.<sup>72</sup>

Milletler Cemiyeti Meclisi, taraflara Komisyonun hazırladığı raporun içeriği ne olursa olsun, kabul edip etmeyeceklerini sormuştur. İngiliz Temsilci Lord Parmor, bu soruyu tereddütsüz “evet” diye yanıtlamış; Türk Temsilci Fethi Okyar da ilk önce kararsız kalmasına rağmen kendisinden ısrarla bir cevap istenince “mutlak kabul” yanıtını vermiştir.<sup>73</sup> Oysa sorun Milletler Cemiyeti'ne sunulurken Meclisin kararına böyle bir nitelik verilmediği gibi, Fethi Okyar bu kararı verirken Türk Hükümetinden alması gereken izin ve yetkiyi de almamıştır.<sup>74</sup>

#### **A. TEVFİK RÜŞTÜ BEY'İN MUSUL SORUNU İLE İLGİLİ ÇABALARI**

Fethi Okyar'ın Ankara'ya danışmadan vermiş olduğu bu önemli karar Türk Hükümeti'nde hoşnutsuzluk yaratmıştır. Bu sebeple, 3 Mart 1925 tarihinde Dışişleri Bakanlığı koltuğuna oturmuş olan Tefvik Rüştü Bey, Cenevre'ye gönderilmiştir. Milletler Cemiyeti Meclisi'nde Komisyon raporunun görüşülmeye başlandığı 3 Eylül günü Tefvik Rüştü, rapor ile ilgili itirazlarını dile getirmiş; böylece ilk önemli sınavını vermiştir.

İngiltere Sömürgeler Bakanı Mr. Amery, raporun görüşüldüğü toplantıda Komisyon raporunu kabul ettiklerini bildirmiştir. Bundan sonra rapor hakkında söz alan Türk Dışişleri Bakanı Tefvik Rüştü, bu raporun Musul'un Irak'ın bir parçası olmadığını kesin olarak belirttiğini söylemiş, Türkiye'nin hiçbir zaman Musul üzerindeki hakkından vazgeçmeyi düşünmediğini belirten uzun bir konuşma yapmıştır. Bu araziye tarih boyuca Türklerin Hakim olduğunu vurgulayan Tefvik Rüştü Bey, bu bölgede yaşayan Türk, Kürt ve Sünni Arapların örf, adet ve inanç bakımından benzer özelliklere sahip olduklarına dikkat çekmiştir. Raporun burada yaşayan 800 bin kişiden sadece 100 bininin fikirlerini içerdiğini anlatan Türk Dışişleri

<sup>71</sup> Kadir Mısıroğlu **a.g.e.**, s. 153.

<sup>72</sup> Fahir Armaoğlu, **Siyasi Tarih (1789-1960)**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1964, s. 645.

<sup>73</sup> Kadir Mısıroğlu, **a.g.e.**, s. 155.

<sup>74</sup> Aptülahat Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, İstanbul, İnkılap ve Aka Kitabevi, 1966, s. 6.

Bakanı Tevfik Rüştü, İngiltere'nin 1923 Lozan Konferansı'nda Musul'un tamamını istediğini, 1924 İstanbul Konferansı'nda da Hakkari vilayetini istediğini hatırlatarak, bu isteklerin duracağını garantisini kimin vereceğini bilmediğini söylemiştir. Musul'u bırakmanın Türk güvenliğini tehlikeye sokacağını belirten Tevfik Rüştü Bey, sözlerine şöyle devam etmiştir:

*“Musul Vilâyetimiz ahalisinin arzusunu itibara almaksızın Irak'ın tefvizi bittabi Türkiye'nin vahdeti dahiliyesini ve emnü selâmetini tehlikeye ilkaya müncer olacaktır.”*<sup>75</sup>

Görüşmeler ertesi gün de devam etmiş, Tevfik Rüştü Bey bu toplantıda da Türk Hükümetinin haklı isteklerini yineleyen bir konuşma yapmıştır. Musul'da yaşayan Kürtlere Türklerle aynı hakların verileceğinin altını çizen Tevfik Rüştü, Türk halkının Türk ve Kürtlerden oluştuğunu ve Türkiye'de yaşayan Kürtlerin Türklerle aynı hukuki haklara sahip olduklarına dikkat, çekmiştir. Tevfik Rüştü Bey İngiltere'yi ulusal unsurları ayırmaya çalışmakla suçlamış, konuşmasını şu sözlerle sürdürmüştür:

*“Himaye etmek behanesile milli bir unsuru ayırmak için takip edilen maksadı bir türlü anlayamıyorum. Bu maksat, Kürtlerin ufak bir kısmını elde bulundurarak bunları Kürt ekseriyetini cami bulunan memleket aleyhindeki tertibatta kullanmak mıdır?”*<sup>76</sup>

Tevfik Rüştü Bey ayrıca, Meclis'in ancak Milletler Cemiyeti sınırları içinde kalabileceğini; Lozan Antlaşması'nın Milletler Cemiyeti Meclisi'ne özel bir yetki tanımadığını belirterek, bağlayıcı bir karar alınabilmesi için her iki tarafında olumlu oyunun şart olduğunu söylemiştir. Konuşmasına Türkiye için barış isteyerek son veren Tevfik Rüştü, İngiltere için bir güven meselesinin söz konusu olmadığını çünkü söz konusu olan arazinin Türkiye'ye ait olduğunu tekrarlamıştır.

Türkiye'nin bu haklı itirazı üzerine, Milletler Cemiyeti Meclisi, Milletlerarası Daimi Adalet Divanı'ndan iştişari mütalâa isteminde bulunmuş ve Divan'a şu soruları yöneltmiştir:

<sup>75</sup> Numan Menemencioğlu, **Lozan'ın İzlerinde 10 Yıl**, İstanbul, Akşam Matbaası, 1935, s. 20.

<sup>76</sup> Numan Menemencioğlu, **a.g.e.**, s. 24.

1. Milletler Cemiyeti Meclisi'nin, Lozan Anlaşması'nın 3. maddesi gereğince vereceği kararın hukuki niteliği nedir? Bu karar bir “hakem kararı” mıdır; “tavsiye” midir; yoksa sadece bir “arabulma” faaliyeti midir?
2. Böyle bir karar için oy birliği şart mıdır; yoka çoğunluğun oyu yeterli midir?
3. İki tarafın da temsilcileri bu konu için yapılacak olan oylamaya katılabilirler mi? <sup>77</sup>

Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri, tarafından Divan'dan mütalâa istendiğine dair Türkiye'ye bir bildirim yapılmış, bunun üzerine Türk Hükümeti, konunun hukuki bir niteliği olmadığını ve siyasal bir nitelik taşıdığını belirterek, Divanın çalışmalarına katılamayacağını 8 Ekim 1925 tarihli telgrafiyle bildirmiştir. <sup>78</sup>

Daimi Adalet Divanı'nın 21 Kasım 1925 tarihinde İngiltere ve Türkiye'nin oylarını almadan verdiği karar özetle şöyledir:

1. Milletler Cemiyeti, Misakına göre esasen bağlayıcı karar alamaz. Bununla beraber Lozan Andlaşmasının 3 üncü maddesi 2 inci fıkrasına göre taraflar Cemiyete bağlayıcı karar alma yetkisini vermişlerdir. Bu sebeple Meclis bu konuda bağlayıcı karar alabilecektir.
2. Cemiyet Meclisinde bu konudaki kararın ittifakla alınması gerekmektedir. Oy birliği hesaplanırken ise, ilgili tarafların temsilcilerinin oyları nazara itibare alınmaz. Sonuç olarak Milletler Cemiyetinin Türk-Irak hududu hususunda vereceği karar bağlayıcı olacaktır. <sup>79</sup>

Milletler Cemiyeti Meclisi'nin bu kararı almasından sonra Türkiye ve İngiltere'nin oylarının dikkate alınmaması tartışma konusu olmuştur. Öte yandan Milletlerarası Adalet Divanı'nın bu kararı sadece “istişâri” yani “danışma” niteliğinde bir karardır; bu sebepten Milletler Cemiyeti Meclisi'nin karara uyma gibi bir zorunluluğu bulunmamaktadır. Ancak, Milletler Cemiyeti Meclisi Divanın aldığı kararı 16 Aralık 1925 tarihinde benimsemiştir. Böylece, Brüksel hattının güneyindeki topraklar Irak'a bağlanmış, Komisyonun öngördüğü

<sup>77</sup> Ömer Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 297; Kadir Mısıroğlu, **a.g.e.**, s. 156.

<sup>78</sup> Nihat Erim, “Milletlerarası Daimi Adalet Divanı ve Türkiye, Musul Meselesi” **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: III, (1946), s. 336.

<sup>79</sup> **Cumhuriyetin İlk On Yılı...**, s. 103.

biçimde, Irak'taki manda yönetiminin 25 yıl uzatılması konusunda İngiltere'yle Irak arasında yeni bir ittifak anlaşması yapılması istenmiştir.

Alınan bu kararı Türkiye sert bir tepkiyle karşılamış, Tevfik Rüştü Bey, kararın alındığı gün Milletler Cemiyeti Meclisi'ne gönderdiği mektupta: “Bir Devletin, kendisine bağlı bir toprak parçası üzerindeki egemenliğinin ancak kendi rızasıyla sona ereceğini; dolayısıyla da Türkiye'nin bütün Musul Vilayeti üzerindeki egemenlik haklarının olduğu gibi kaldığını”<sup>80</sup> bildirmiştir. Bundan sonra Türkiye, Milletler Cemiyeti Misakı hükümlerinin ihlal edildiği gerekçesiyle Cenevre'de bulunan temsilcilerini geri çağırıştır.<sup>81</sup>

Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey ve beraberindeki arkadaşlarının oluşturduğu Türk Temsilci Heyeti Cenevre'de Musul için mücadele ederken, Meclisteki milletvekilleri de konuyu merak ve endişeyle takip etmişlerdir. Musul Meselesi'nin olumsuz gelişmesi karşısında Hükümet Meclisi olağanüstü toplantıya çağırılmış, konu hakkında gereken açıklamayı yapma görevi Başbakan İsmet Paşa'ya düşmüştür.

Konuşmasına Musul için Lozan'da verilen kararı hatırlatarak başlayan İsmet Paşa, daha sonra İstanbul'da toplanan Haliç Konferansı'na değinmiş, İngiltere'nin Hakkari'yi istemiş olmasından dolayı bu konferansın asıl mesele olan Musul Sorunu'nun çözümüne katkısı olmadığının altını çizmiştir. Türkiye'nin her zaman sorunları görüşme yoluyla çözmekten yana olduğunu anlatan İsmet Paşa, ancak İngiltere'nin tek çare olarak Milletler Cemiyeti'ne başvurma yolunu seçtiğini belirtmiştir. İsmet Paşa, İngiltere'nin Milletler Cemiyeti'ndeki tezinin tıpkı Haliç Konferansı'nda olduğu gibi Musul Vilayetinin kaderinin belirlenmesi değil, Türkiye ile Irak arasındaki sınır meselesinin çözümlenmesi olduğunu söylemiştir. Daha sonra Milletler Cemiyeti Meclisi'ndeki görüşmelerden söz eden İsmet Paşa, 20 Eylül'de yapılan görüşmede İngiltere'nin bunun bir sınır sorunu olduğunda ısrar etmesine karşın, Türk Temsilcilerinin bu sorunun Musul Vilayeti'nin kaderini çizmekten ibaret olduğunun üzerinde ısrarla durduklarını, 25 Eylül celsesinde ise iki taraf temsilcilerinin meseleler hakkındaki oylarının sorulduğunu anlatmıştır.<sup>82</sup>

İsmet Paşa bu oturumdaki konuşmasında, 30 Eylül'deki celsede İngiliz Temsilcileri'nin Milletler Cemiyeti Meclisi'nin kararını kabul edeceğini açıklamasından sonra

<sup>80</sup> Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 299.

<sup>81</sup> Cumhuriyetin İlk On Yılı..., s. 103.

<sup>82</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 19, İçtima Senesi: III, 45. İçtima, 18.10.1340.

Türk Heyeti'nin de aynı beyanda bulunmasının sebebini açıklamaya çalışmış, böylelikle özellikle muhalefetin eleştiri oklarına hedef olan Fethi Okyar'ı mazur göstermeye çalışmıştır. İsmet Paşa'ya göre, İngiltere'nin Milletler Cemiyeti kararını kabul ettiğini açıklaması, Milletler Cemiyeti'nin Musul Vilayeti'nin geleceğini müzakere etmek olduğunu zikretmesidir. Daha sonra Milletler Cemiyeti Meclisi'nin konuyu araştırmak üzere bir komisyon kurmaya karar verdiğini anlatan İsmet Paşa, bu kararın Türk ve İngiliz Temsilciler tarafından da onaylandığını belirtmiştir. Komisyonun çalışmaları sırasında, Hakkari'de Vali ve yanındaki jandarmanın saldırıya uğradığını, valinin esir, yanındaki jandarma kumandanı ve bazı jandarmaların da şehit olduklarını anlatmıştır. Bu saldırıyı gerçekleştiren Nasturi eşkıyasına karşı önlem alındığını anlatan İsmet Paşa, bu olayın Hakkari'de meydana geldiğine, Hakkari'nin de Musul'la hiçbir ilgisi olmadığına dikkat çekmiştir. Ağır kayıplar verdiklerini anlatan İsmet Paşa, konuyla ilgili olarak 16 Eylül'de İngiliz Hükümeti'ne bir nota verdiklerini, 17 Eylül'de ise, İngiltere' den mevcut durumu (statüko) bozan tarafın Türkiye olduğunu bildiren bir takrir alındığını anlatmıştır. Bundan sonra da karşı saldırıların durmadığını söyleyen İsmet Paşa, buna rağmen İngiltere'nin 25 ve 29 Eylül'de verdiği notalarda statükoyu bozan tarafın Türkiye olduğunda ısrarına devam ettiğini söylemiş ve İngiltere'nin Türkiye'den girdiği topraklardan çıkmasını istediğini belirtmiştir. Milletler Cemiyeti Meclisi'nden de 5 ve 9 Ekim'de aldıkları notalarda, Türk askerinin hem Hakkari'de Nasturi eşkıyasının olduğu bölgeden hem de Musul'dan çıkmasının istendiğini anlatan İsmet Paşa, statükoyu bozanın Türkiye değil, İngiltere olduğunu vurgulamıştır. Bununla beraber, İngiltere'nin Rovanduz'u da zorla işgal ederek, buradaki Türk kuvvetlerini çıkardığını anlatmış, yine meydana gelen çatışmaların sebebini Türk kuvvetlerinin olmadığını altını çizmiştir.<sup>83</sup>

İsmet Paşa, daha sonra İngiltere ve Türkiye arasında karşılıklı gönderilen notalar ile Milletler Cemiyeti Meclisi'ne gönderdiği telgrafları okumuş ve Musul Meselesini tüm ayrıntılarıyla açıkladığını belirterek, sözlerini bu sorunun Milletler Cemiyeti Meclisi tarafından çözülmesini dileyerek noktalamıştır.

İsmet Paşa'dan sonra söz alan Saruhan Milletvekili Sabri Bey, Milletler Cemiyeti'nin yeni bir müessese olduğuna dikkati çekmiş, yeni müesseseleri oluşturan azaların kendi hükümetlerinin ve milli vicdanlarının etkisi altında kaldıklarını belirtmiştir. Dünyanın yeni bir savaş istemeyeceğini savunan Sabri Bey, Musul yüzünden savaş tehlikesi olduğunu ve bir

---

<sup>83</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Cilt: 19, İçtima Senesi: III, 45. İçtima, 18.10.1340

kitap basılarak sorunun tüm ayrıntılarıyla anlatılmasını ve savaşa sebep olan tarafın Türkiye olmadığının tüm dünyaya duyurulmasını istemiştir. Bu sözler üzerine konuşan Menteşe Milletvekili Yunus Nadi Bey, Sabri Bey'in kitap basılmasına ilişkin sözlerine katılmakla beraber “*bu sözlerde eseri zaaf gördüm*”<sup>84</sup> demiş ve Meclis-i Âli'nin Musul'un önemini her zaman takdir ettiğini belirtmiştir.

Bununla birlikte, Meclis Divana başvurulması kararını aldığı gün, Türkiye ve İngiltere'nin karşılıklı iddialarını araştırmak üzere, Estonyalı General Laidoner'i Musul'a gönderme kararı almış, General incelemeleri sonucu Milletler Cemiyeti'ne sunduğu raporda Türkiye'nin, bölgedeki Hristiyanlara kötü davrandığını ileri sürmüştür.<sup>85</sup> General Laidoner, bu raporu aslında Brüksel hattının Türk tarafını incelemekten hazırlamıştır, çünkü Türk Hükümeti generalin Musul'un Türk tarafına girmesine izin vermemiştir.<sup>86</sup> Milletler Cemiyeti'nin bu kararı almasında şüphesiz bu raporun etkileri olmuştur. Diğer yandan Milletler Cemiyeti Meclisi'nin Musul'u Irak'a bırakma kararının sebeplerinden biri de İngiltere'nin Cemiyetin en nüfuzlu üyeleri arasında yer alması ve Meclisin de daimi üyesi olmasıdır.<sup>87</sup>

Bu karar alındığı sırada Türk Heyeti yurda dönmüştür. Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey, Cenevre toplantılarında ele alınan Musul Meselesi hakkında 9 Ocak 1926'da, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde bir konuşma yapmıştır. Konuşmasının ilk bölümünde Milletler Cemiyeti Meclisi toplantılarına kadar olan sürede Musul Meselesinin geçirdiği safhaları özetleyen Tevfik Rüştü, daha sonra Milletler Cemiyeti Meclisi'nde İngiltere'nin Lozan'daki baskıcı tavrının değişmediğinden söz etmiş ve Türkiye'nin sorunun çözümü için her türlü fedakarlığı yaptığını anlatarak şöyle demiştir:

*“Geçen sene eylülünün iptidasında Milletler Cemiyeti Meclisine Musul ihtilafında sadedin müzakeresi için davet edildik. Ve Hükümetiniz refakatimde çok kıymetli üç zattan müteşekkil bir heyeti memur etti. Gittim, gördüm ve anladım ki, İngiltere Hükümetince bu meselede takip edilen hattı hareket Türkiye Hükümetinin Lozan'da kabul etmediği neticeyi başka nam ve şekiller altında emrivaki yapmaya hasrı gayrettir. Yani Türkiye'nin böğrüne, istikbaline tevcih edilen hatvei taarruz*

<sup>84</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 19, 45. İçtima, 18.10.1340.

<sup>85</sup> Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 298.

<sup>86</sup> Cumhuriyetin İlk On Yılı..., s. 101 - 102.

<sup>87</sup> Mehmet Gönlübol ve Cem Sar, Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938), İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1963, s. 69.

*muhafazada ısrar ediliyordu. Milletimizin huzurunda, cihan efkârı umumiyesi huzurunda, sulh için, dostane münasebatı teyit edebilecek bir şekli halle varmak için, Cumhuriyetin gaye edindiği beynelmilel huzur ve sükûnun bize taallûk eden aksamının istihsalı için velhasıl memleketimizin kuvvetlerini hududumuz dahilinde dahili inkişafa hasrederek gayri kabili içtinap olan harici hadiseleri azami bir hüsnü niyetle halletmek için elden gelen her gayret diriğ edilmez. Hüsnü intaç olunması şartile münazeünfiḥ arazide ihtiyacatı hayatiyemizin ibram etmediği fedakarlıklar da dahi bulunduk.”<sup>88</sup>*

Milletler Cemiyeti Meclisi her ne kadar Musul’u Irak’a bırakma kararı almış olursa olsun, Musul, Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne ve Türk halkına göre her zaman bir Türk toprağı olarak görölmüştür. Meclisin aynı oturumunda Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey’den sonra söz alan Rize Milletvekili Ekrem Bey, Birinci Dünya Savaşı sırasında Musul Vilayeti’ne yaptığı geziden söz etmiş, buradaki insanların hem kıyafetleri hem de yüzleriyle adeta bir yeniçeriye andırdıklarını belirtmiş ve konuşmasına şu çarpıcı sözlerle devam etmiştir:

*“ ... Erbil’de Belediye Reisi’nin evinde yemek yemiştım. Kendimi Yeniçeri zamanındayım zannettım. Hatta o zaman o mıntıkada bulunan Avusturya ve Almanlar eski bir Türk Vilayetini görmek için Musul Vilayeti’ne gitmek lazım geldiğini bana çok defa söylemişler.”<sup>89</sup>*

Ekrem Bey, bu sözleriyle Musul’un bir Türk vilayeti olduğunu vurgulamış ve Milletler Cemiyeti’nin kararı ile ilgili üzüntülerini anlatmaya çalışmıştır.

Milletler Cemiyeti’nin Musul’u İngiltere’ye bırakan kararı başlangıçta Türkiye’de bir savaş havası yaratmış, ancak daha sonra Türkiye bu tutumunu yumuşatarak İngiltere ile bu konuda 5 Haziran 1926’da bir anlaşmaya varmıştır.<sup>90</sup>

Türkiye’nin bu anlaşmayı kabul etmesinde o sıralarda patlak vermiş olan Şeyh Sait ve Nasturi ayaklanmaları gibi iç etkenlerin de büyük rolü olmuştur.

<sup>88</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 21, İçtima Senesi: III, 38. İçtima, 9.1.1926.

<sup>89</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 21, İçtima Senesi: III, 38. içtima, 9.1.1926.

<sup>90</sup> Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 300 - 301.

## B. MUSUL'UN KAYBEDİLMESİNE YOL AÇAN AYAKLANMALAR

### 1. Nasturi Ayaklanması

Musul'un kaybedilmesinde, Nasturiler ayaklanmanın etkisi olmuş, bu ayaklanmayı batırabilmek için Ankara Hükümeti askeri güç kullanmak zorunda kalmıştır.

Nasturiler Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan bir Hristiyan Cemiyeti'dir. Bu Cemiyetin mensupları yıllarca Osmanlı içinde güvende yaşamışlar ancak, misyonerler ve yabancı devletler tarafından kışkırtılarak, bu unsurların amaçları doğrultusunda kullanılmak istenmişlerdir.<sup>91</sup>

Nasturiler, 1924 yılının sonbaharında İngilizlerin kışkırtmalarıyla Hakkari'nin Çukurca, Habur yörelerinde ayaklanmışlardır. Türk Hükümeti bu ayaklanmayı bastırmak için askeri kuvvet göndermiş ancak; Türk askerleri İngiliz uçaklarının ateşiyle karşılaşmışlardır. İngiltere, sadece ateş açmakla da yetinmemiş, Türk Hükümeti'ne vermiş olduğu notayla, bölgedeki askeri hareketin durdurulmasını istemiştir. Ancak bu nota, Türk Hükümeti'nin ayaklanmayı bastırmak için askeri güç kullanmasını engelleyememiştir.<sup>92</sup>

Ayaklanmada İngilizlerin parmağı olduğu, Türk Hükümeti'ne karşı takındıkları tavırdan belli olmuştur. Ayrıca, isyancılar ayaklanma sırasında Hakkari Valisi kaçırmışlar, bazı er ve jandarma kumandanını da şehit etmişlerdir. Hakkari Valisi, kaçırılma olayı sırasında isyancılarla beraber İngiliz askerlerinin de olduğunu söylemiştir. İngiliz belgeleri de, bu olayda İngilizlerin parmağı olduğunu doğrulamıştır.<sup>93</sup>

İsyanı bastırmak üzere, Ankara Hükümeti tarafından VII. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa görevlendirilmiştir. Cafer Tayyar Paşa, ayaklanmayı bazı Kürt aşiretlerinin de yardımıyla 26 Eylül tarihinde tamamen bastırmıştır. Kaçmak zorunda kalan Nasturiler, İngiliz yönetimindeki Irak'a sığınmışlardır.<sup>94</sup>

<sup>91</sup> Mim Kemal Öke, **Musul ve Kürdistan Sorunu**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992, s. 136 - 137.

<sup>92</sup> Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi**, III. Kitap, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1995, s. 105 - 106.

<sup>93</sup> Mim Kemal Öke, **a.g.e.**, s. 139.

<sup>94</sup> Şerafettin Turan **a.g.e.**, s. 106; Kadir Mısıroğlu, **a.g.e.**, s. 120 -121.

Nasturi ayaklanması, İngilizlerin çıkarlarına hizmet etmiş, İngiltere, Haliç konferansı sırasında, Hakkari'yi Nasturiler için istemekten geri kalmamıştır. Böyle imkansız bir teklif ileri sürerek, Musul'u almanın daha kolay olacağını hesaplamıştır.

## 2. Şeyh Sait Ayaklanması

İngiltere ile Musul Meselesi çözüme bağlanmadan 13 Şubat 1925 tarihinde başlayan bu ayaklanma Türkiye'nin anlaşma kararı almasını bir bakıma zorunlu hale getirmiştir. Bu ayaklanma Nakşibendi tarikatının ileri gelen üyelerinden biri olan Şeyh Sait tarafından Genç (şimdiki Bingöl) vilayetinde başlatılmış, Elazığ, Muş ve Diyarbakır'a yayılmıştır.<sup>95</sup> Şeyh Sait bu isyanı “din elden gidiyor” gerekçesiyle çıkarmış, yöre halkını etkilemek için hazırlanan beyannamelerde, “Halife sizi bekliyor. Hilafetsiz Müslümanlık olmaz. Hiçbir halife memleketten çıkarılamaz. Şiarımız dindir. Şeriat isteyiniz” sözleri yer almıştır.<sup>96</sup> Yapılan çalışmalarda, bu ayaklanmanın niteliği, “irticai bir hareket” ve “karşı devrim” olarak belirtilse de Mete Tunçay'a göre bu ayaklanma dinsel bir kisveye bürünmüş ulusal bir başkaldırıdır.<sup>97</sup>

Sebebi ne olursa olsun bu ayaklanmanın İngiltere'nin, Musul ile ilgili olarak işini kolaylaştırdığı açıktır. Bu sebepten ayaklanmanın olduğu günlerde, İngiltere'nin ayaklanmada rolü olup olmadığı kafaları kurcalamıştır. İstanbul'da bulunan İngiliz Diplomatik Temsilcisi Mr. Lindsay, İngiltere Dışişleri Bakanı Mr. Chamberlain'a 27 Şubat 1925 tarihinde bir telgraf çekmiştir. Mr. Lindsay telgrafında, Türk basınının Şeyh Sait ayaklanmasının sebebi olarak İngiliz entrikalarını ileri sürdüğünü, İngiltere'nin ayaklanmayı asla teşvik etmediği, yardım isteklerini de reddettiği yolunda Türk Dışişlerinin İstanbul'daki temsilcisi Nusret Bey'e izahat verildiğini bildirmiştir.<sup>98</sup>

<sup>95</sup> Bu isyan hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: Behçet Cemal, **Şeyh Sait İsyanı**, İstanbul, Sel Yayınları, 1955.

<sup>96</sup> Metin Toker, **Şeyh Sait ve İsyanı**, Ankara, Akis Yayınları, 1968, s. 42.

<sup>97</sup> Mete Tunçay, **T.C'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, İstanbul, Cem Yayınevi, 1992, s. 129.

<sup>98</sup> Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu (1924-1938) Şeyh Sait, Ağrı ve Dersim Ayaklanmaları**, Ankara, 1975, s. 27.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı arşiv belgelerinin incelemiş olan Ömer Kürkçüoğlu, “Türk İngiliz İlişkileri (1919-1926)” adlı eserinde, İngiltere’nin Şeyh Sait ayaklanmasıyla ilişkisini ortaya koymaya çalışmıştır. Kürt ayaklanmasının Nisan 1925 ortalarında bastırılmasından sonra, Şeyh Sait’in oğullarından Ali Rıza’nın İngiliz Hükümeti’nin desteğini sağlamak amacıyla Tebriz’deki İngiliz yetkililere başvurduğu, ancak olumlu yanıt alamadığı bu çalışmada anlatılmıştır. İngiltere’nin bu ayaklanmada doğrudan doğruya rolü olduğunu kanıtlayan bir belgeye rastlayamadığını belirtmiş olan Kürkçüoğlu, İngiliz belgelerinde ayaklanmanın doğrudan doğruya Türkiye tarafından planlanmış olabileceği iddialarına da rastladığını söylemiştir.<sup>99</sup>

Şeyh Sait ayaklanması o sırada Başbakanlık koltuğunda oturan Fethi (Okyar) Bey, ile, Mustafa Kemal ve İsmet İnönü arasında bir fikir ayrılığı yaratmıştır. Fethi Bey’e göre bu ayaklanmanın bastırılması için mahalli tedbirler yeterlidir, ancak Mustafa Kemal ve İsmet Paşa’ya göre ise mesele daha ciddidir ve sert tedbirlerin alınmasında yarar vardır.<sup>100</sup> Hükümetçe alınan tedbirlere rağmen ayaklanma bastırılmayınca, Başbakan Fethi Bey, Cumhuriyet Halk Partisi Grubunda ağır eleştirilere uğramış, yapılan oylama sonucunda, hükümet güvensizliğe düşmüştür. Bunun üzerine Fethi Bey, ertesi gün başbakanlıktan istifa etmiştir.<sup>101</sup>

Bunun üzerine yerine İsmet Paşa kabinesi kurulmuş ve Fethi Bey’in almış olduğu önlemler daha da sertleştirilmiştir. Meclis’in Takrir-i Sükun Kanunu’nu çıkarılması ve iki tane daha İstiklal Mahkemesi kurulmasında sonra Şeyh Sait ayaklanması 31 Mayıs 1925’te kesin olarak bastırılabilmiştir.<sup>102</sup>

Şeyh Sait ayaklanması üzerine, muhalefette olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası şüpheleri üzerine çekmiş, ayaklanmayı kışkırttığı yönünde suçlamalara hedef olmuştur. Bu gelişmeler üzerine Ankara İstiklal Mahkemesi, bu partinin irtica niteliğinde yapılan kışkırtmalar ve propagandaların, dini ve dinin kutsal kavramlarını politik isteklerine araç yaptıkları gerekçesiyle, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın çalışmalarına dikkat edilmesini istemiştir. Bu karar üzerine, Bakanlar Kurulu, Şeyh Sait ayaklanmasına katılanların

<sup>99</sup> Ömer Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 310 - 312.

<sup>100</sup> Metin Toker **a.g.e.**, s. 18 - 19.

<sup>101</sup> Şerafettin Turan, **a.g.e.**, s. 116.

<sup>102</sup> Ahmet Mumcu, **Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi**, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1996, s. 121.

yargılanma sonucunu beklemeden, Takrir-i Sükun yasasına dayanarak, 3 Haziran 1925 tarihinde, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın bütün merkez ve şubelerini kapatmıştır.<sup>103</sup>

Şeyh Sait isyanı, Türk Hükümeti'ni günlerce meşgul etmiş, Musul'un kaybedilmesinin en önemli nedenlerinden olmuştur.

### C. TÜRK-İNGİLİZ İKİLİ GÖRÜŞMELERİ

İsmet Paşa kabinesinin kurulmasıyla 3 Mart 1925 tarihinde ilk defa Dışişleri Bakanlığı görevine atanmış olan Tevfik Rüştü Bey, daha başlangıçta zor bir görevi devralmıştır. Şeyh Sait ayaklanması devam etmektedir ve İngiltere ile Musul Meselesi hakkında henüz bir anlaşmaya varılamamıştır.

Ancak 1926 yılının başında itibaren hem Türkiye hem de İngiltere anlaşmaya doğru yönelmeye başlamışlardır. Barış antlaşması imzalanmadan önce Türkiye'nin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü, İngiliz yetkilileriyle bazı görüşmeler yapmış ve barışın ülkesi açısından daha elverişli koşullarda gerçekleştirilmesini sağlamaya çalışmıştır.

İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi Sir Ronald Lindsay, İstanbul'dan 28 Ocak 1926 tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na bir rapor göndermiş ve Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey ile yapmış olduğu görüşmeden çıkardığı sonuçları bildirmiştir. Lindsay'e göre, Türkler artık Musul üzerindeki iddialarından vazgeçmişlerdir.<sup>104</sup>

Sir Ronald Lindsay, 21 Nisan 1926 tarihli bir başka raporunda ise Tevfik Rüştü ile yapmış olduğu bir başka görüşmeden söz etmiş ve Tevfik Rüştü Bey'in Mustafa Kemal'e danışarak kendisine üç öneride bulunduğunu belirtmiştir. Tevfik Rüştü Bey, ilk olarak 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Paktı ve 18 Şubat 1925'de imzalanan Türk-Fransız Antlaşması'nın öngördüğü biçimdeki karşılıklı bir tarafsızlığın, İngiltere ve Türkiye arasında

<sup>103</sup> Şerafettin Turan, **a.g.e.**, s. 134.

<sup>104</sup> Ömer Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 315.

da geçerli olmasını istemiş, ancak Sir Ronald bunu kabul etmeyince bu önerisinden vazgeçmiştir. Tevfik Rüştü Bey, ikinci olarak “Brüksel hattı”nın güneyinde kalan bütün toprakların, gerekiyorsa üçlü bir anlaşma ile “tam bağımsız bir Irak Devleti’ne bırakılmasını teklif etmiştir. Üçüncü olarak da Tevfik Rüştü Bey, Irak petrolünden Türkiye’ye hak tanınmasını önermiş, Türkiye’nin toprak ihtirası taşımadığını, yalnızca güvenlik aradığını da sözlerine eklemiştir. İngiliz Sömürgeler Bakanlığı’ndan, İngiliz Dışişlerine gönderilen 7 Mayıs 1926 tarihli yazıda da toprak tavizi ve petrolden pay verilmesinden endişe duyulduğu bildirilmiş ve Türkiye’ye petrolden pay verilmesinin Türkiye’nin “Brüksel Hattı” nı sınır olarak kabul etmesine bağlı olduğunun altı çizilmiştir.<sup>105</sup>

Sir Ronald Lindsay Ankara’dan gönderdiği 21 Mayıs tarihli raporda Türk Hükümeti’ne toprak terki yerine, 500.000 sterline kadar toplu para önerisinde bulunulduğunu bildirmiştir. Bununla birlikte bu raporda Türkiye’nin cevabı da aktarılmıştır. Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey, meslektaşları ve Başbakan İnönü’ye danıştıktan sonra İngiltere’nin önerdiği miktarın oldukça yetersiz olduğunu bildirmiş, karşı öneri olarak da, Türkiye’nin Osmanlı borçları konusunda hisse senedi sahipleriyle yapacağı anlaşmanın, Türkiye’ye yükleyeceği ilk üç yılın faizini İngiltere ve Irak’ın beraber ödemesini istemiş, ayrıca Türkiye’nin 100.000 sterlin istediğini de eklemiştir. Bu teklif üzerine Sir Ronald Lindsay, İngiliz Hükümeti tarafından en fazla 775.000 sterline kadar yetkili kılınmış ancak, Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey, Türk Hükümeti’nin yalnızca para peşinde olmadığını ve haysiyetini de koruması gerektiğini belirterek bir milyon üzerinde ısrar etmiştir. Türkiye ile İngiltere arasındaki uzlaşma arayışı görüşmeleri 1926 yılı Mayıs ayı sonunda son aşamasına gelmiş, Sir Ronald Lindsay, İngiliz Dışişlerine gönderdiği 30 Mayıs tarihli raporda, Türkiye ile Antlaşmanın hazırlandığını fakat Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey’in bu Antlaşma’da Milletler Cemiyeti’ne atıfta bulunulmamasını istediğini, bu isteğinin gerekçesinin de Türkiye’nin Milletler Cemiyeti’nin Kürtlerin yönetimi ile ilgili tavsiyeleri ile karşılaşmak istememesi olduğunu belirtmiştir.<sup>106</sup>

<sup>105</sup> Ömer Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 316 - 317.

<sup>106</sup> Ömer Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 318.

#### D. ANKARA ANTLAŞMASI (5 Haziran 1926)

Yapılan görüşmeler sonucunda Türkiye ile İngiltere ve Irak Hükümetleri arasında 5 Haziran 1926'da, "Sınır ve İyi Komşuluk Antlaşması" imzalanmıştır.<sup>107</sup> Bu Antlaşma'yı Türkiye adına Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü, İngiltere adına Türkiye Büyükelçisi Sir Charles Ronald Lindsey ve Irak adına Milli Savunma Bakanı Vekil Vekili Miralay Nuri Sait imzalamışlardır.

Ankara Antlaşması'nın birinci maddesine göre, Türkiye ile Irak arasındaki sınır, Milletler Cemiyeti'nin 29 Ekim 1924'te saptadığı "Brüksel hattı" olarak belirlenmiştir. Ancak küçük bir değişiklik yapılmış, Tşuta ve Alamun'un güneyinde, bu iki yeri birbirine bağlayan yolun Irak topraklarından geçen kısmı Türkiye'ye bırakılmıştır. Bununla birlikte tarafların bu sınırı kesin ve her türlü saldırıdan uzak olmak üzere kabul ettikleri ve bunun değiştirmeye yönelik her türlü girişimden kaçınmayı taahhüt ettikleri antlaşmanın beşinci maddesinde yer almıştır. Böylece daha sonra bölgeye hem İngiltere hem de Türkiye'nin askeri bir hareketle sahip olmasının önüne geçilmiştir. Ayrıca antlaşmanın on ikinci maddesi, taraflara sınır bölgesinde birbirleri aleyhinde her türlü propaganda ve toplantıyı yasaklamıştır.

Diğer yandan antlaşmanın 14. maddesine göre, Irak Hükümeti antlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren 25 yıl süre ile, Irak'tan petrol ihraç edecek olan şirket veya kişilerden ve kurulacak yardım şirketlerinden elde edeceği gelirin %10'unu Türk Hükümetine vermeyi yükümlenmiştir. On beşinci maddeye göre ise, Irak Hükümeti kendi topraklarında oturan kişilerden, bu Antlaşmanın imzalanmasına kadar Türkiye lehinde siyasal eylemde bulunmuş olanları cezalandırmamayı ve aynı zamanda bir genel af çıkarmayı kabul etmiştir. Aynı gün tarafla arasında teati edilen notalarla, antlaşmanın on dördüncü maddesinde ilave küçük bir değişiklik karara bağlanmıştır. Buna göre, antlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren on iki ay içinde, Türkiye Hükümeti on dördüncü maddede öngörülen %10 hissesini sermayeye çevirmek isterse, Irak Hükümeti'ne haber verecek, Irak da bu bildirimden sonraki otuz gün içinde, bu maddenin yerini almak üzere, Türkiye'ye 500.000 İngiliz lirası ödeyecektir.

---

<sup>107</sup> Bu Antlaşmanın tam metni için bkz: **Düstur**, 3. Tertip, c.7, s. 1512 - 1519.

Görüldüğü gibi Ankara Antlaşması Milletler Cemiyeti'nin vermiş olduğu karardan çok da farklı esaslar içermemiştir. Sınır önemli ölçüde Milletler Cemiyeti'nin kararlaştırdığı gibi tespit edilmiş, eklenen notalarla on dördüncü maddenin öngördüğü %10'luk hissenin değeri azaltılmış ve bu hisseyi Türkiye'nin nakit olarak istemesi durumunda verilecek olan miktar oldukça düşük (500.000 sterlin) olarak saptanmıştır. Ayrıca Musul Türkleri için azınlık hakları da elde edilememiştir.

Böylece İngiltere ile aramızda anlaşmazlık konusu olan çok önemli bir problem savaş yoluna gidilmeden çözümlenmiş, İngiltere ile aramızdaki ilişkilerin dostluk çerçevesinde geliştirilmesine engel olabilecek büyük bir sorun ortadan kaldırılmış ve Türkiye'nin İngiltere ile gerektiği zaman işbirliği yapabilmesinin yolu açılmıştır.

Ankara Antlaşması, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin görüş ve onayına 7 Haziran 1926 tarihinde sunulmuştur. Ankara Antlaşması Meclis'te bulunan milletvekilleri (özellikle de muhalefet) tarafından üzüntüyle karşılanmıştır. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'in konuşmasından önce söz alan muhalefetin temsilcisi İstanbul Milletvekili Kazım Karabekir Paşa, ülkenin içinde bulunduğu iç ve dış sorunlardan dolayı bugüne kadar muhalefetlerini asgari seviyede tuttuklarını belirtmiş, sözlerini “*Musul'un bugünkü vaziyetinde duyduğumuz teessürleri bu kürsüden ifade etmekten başka maalesef bizim için yapılacak bir şey kalmamıştır*”<sup>108</sup> şeklinde tamamlamış, hem üzüntüsünü dile getirmiş, hem pek de içine sindiremediği bu anlaşmayı hükümetin çaresizlikten kabul etmek zorunda kaldığını vurgulamaya çalışmıştır. Kazım Karabekir'in konuşmasından sonra söz alan Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü, Antlaşmanın savunmasını yaptığı konuşmasına bu durumun basit bir arazi meselesi olmadığını vurgulayarak başlamış, hakem rolünü kendi kendine bahşeden Milletler Cemiyeti'nin kararı lehimize dahi olsa kendi oyumuzun olmadığı bir kararı yine kabul edemedik diyerek, barışı bir an önce sağlamak için bu sorunun bir şekilde çözümlenmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Tevfik Rüştü Bey bu Antlaşma'nın hem dünya barışını sağlamak, hem de Büyük Britanya İmparatorluğu ile Türkiye'nin ilişkilerini normal hale getirmek için yapılmış bir fedakarlık olduğunu şu sözlerle anlatmıştır:

*“Şarki Karipte başlıca kuvveti temsil eden Türkiye Cumhuriyeti'nin en esaslı mihveri siyaseti mileli mütemaddine arasında bir unsuru intizam ve terakki olarak*

<sup>108</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 26, İçtima Senesi: 3, 115. içtima, 7.6.1926.

*çalışmak olduğundan cihanın ve şarki Karibin sulh ve huzuru ve Irakın istiklali saadeti namına Büyük Britanya İmparatorluğu ile münasebatımızı normal bir hale getirmek için yegâne muallak kalan bu arazi meselesinde fedakarlıklara katlandık.”<sup>109</sup>*

Konuşmasının sonunda Tefvik Rüştü Meclis'ten Antlaşmasının onaylanmasını istemiş ve Meclis de aynı gün söz konusu Antlaşma'yı onaylamıştır. Yapılan oylamaya 145 milletvekili katılmış, 142 kişi kabul, 2 kişi ret oyu vermiş, 1 kişi ise çekimser kalmıştır.<sup>110</sup>

Kazım Karabekir, Refet Paşa Ali Fuat Paşa, Rauf Bey'in de aralarında bulunduğu muhalifler ise oylamaya katılmayarak yapılan Antlaşmayı bir anlamda protesto etmişlerdir.

## E. ANKARA ANTLAŞMASI'NDAN SONRA TÜRK-İNGİLİZ İLİŞKİLERİ

Türkiye Lozan'daki meselelerini çözdükten sonra Tefvik Rüştü Bey'in Dışışleri Bakanlığı döneminde tüm dünya devletleri ile barış içinde yaşamaya özen göstermiştir. Mustafa Kemal'in “yurtta barış dünyada barış” uygularken gösterdiği başarının sırrı, kendisinin de dünyada sürekli bir barışın var olmasını istemesidir.

Türkiye Musul Sorunu'nun çözümlenmesinden İngiltere ile dostane ilişkiler kurmaya ve bu ilişkileri gün geçtikçe geliştirmeye çabalamıştır. Ancak dünyadaki gelişmelere paralel olarak İngiltere ile ilişkiler bazen yakın olmuş, bazen de arada soğuk rüzgarlar esmiştir. Dışışleri Bakanı Tefvik Rüştü, 5-6 Şubat 1927'de Stamboul'da yayınlanan bir röportajında: “İngiltere'yle ilişkilerin, Irak Anlaşması'nın imzalanmasından beri dostane hale geldiği; Türkiye'nin Musul'u barışın yüce menfaatleri uğruna feda ettiğini”<sup>111</sup> söylemiştir.

<sup>109</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 26, İçtima Senesi: 3, 115. içtima, 7.6.1926.

<sup>110</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 26, İçtima Senesi: 3, 115. içtima, 7.6.1926.

<sup>111</sup> Ömer Kürkçüoğlu, “Türk-İngiliz İlişkileri 1920'lerden 1950'lere”, **Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönümü)**, Ankara, Kurtuluş Ofset Basımevi, 1985, s. 79. Ömer Kürkçüoğlu **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)** adlı eserinin 321. sayfasında Tefvik Rüştü Aras'ın 12 Ekim 1970 günü Siyasal Bilgiler Fakültesini ziyareti sırasında kendisine; Musul'u Irak'a verip, bu ülkeyi memnun bırakarak ileride Irak'la bir konfederasyon

Bir süre sonra İngilizlerle olan ilişkiler daha da iyileşmiştir. Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Bey, The Times Muhabiri J. W. Collins'e 16 Şubat 1928 tarihinde bir demeç vermiş, Türkiye'nin Irak ve İngiltere ile ilişkilerinin mükemmel olduğunu söylemiştir.<sup>112</sup>

13 Ekim 1929'da İngiltere'nin Akdeniz Filosu Başkumandanı Amiral Frederick Field, Türkiye'yi ziyaret etmiş ve yaptığı açıklamada ziyaretinin amacının Türkiye ile İngiltere arasında zaten var olan manevi dostluğu güçlendirmek olduğunu söylemiştir. Amiral Field, 15 Ekim günü ise Ankara'da Türk Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Bey ile görüşmüş daha sonra da Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edilmiştir.<sup>113</sup>

1930'lu yılları başında dünya iktisat buhranı ile sarsılmış, bu bunalımdan Türkiye'de etkilenmiştir. Dünya ekonomik krizi ile ekonomik milliyetçilik de ortaya çıkmış; Almanya, İtalya ve savaştan zararlı çıkan diğer ülkeler, revizyonist bir politika izlemişlerdir.<sup>114</sup> Türkiye ise, dünya barışını korumak için var olan durumun korunması yönünde yani statükocu bir dış politika izlemiştir.

Bununla birlikte 1932 yılında Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne kabulü tüm devletlerle olduğu gibi, İngiltere ile olan ilişkilerde de yeni gelişmelere olanak sağlamıştır. Türk-İngiliz ilişkilerin geliştirilmesinde 1933-1939 yılları arasında Fethi Okyar'ın Türkiye'nin İngiltere'deki Büyükelçisi sıfatıyla kurduğu dostluklar ile İngiltere'nin 1934-1939 yılları arasında Ankara'daki Büyükelçisi olan Sir Percy Lorraine'in sağladığı yakın ilişkilerin katkısı yadsınmaz.<sup>115</sup>

1935 Ekim'inde İtalya'nın Habeşistan'a saldırması Türkiye'nin Batılılarla sıkı bir işbirliği içine girmesine yol açmış, özellikle Türk-İngiliz ilişkileri bu olaydan sonra daha dostane bir havaya girmiştir.<sup>116</sup> Saldırı üzerine Milletler Cemiyeti İtalya'yı saldırgan ilan etmiş, ve İtalya'ya karşı üye devletlerin zorlama tedbirleri alması kabul edilmiştir. İngiltere,

---

yapmayı düşündüklerini; ancak Irak'ta bu işi gerçekleştirecek Türk yanlısı devlet adamlarının suikaste uğradıklarını belirttiğini yazmaktadır.

<sup>112</sup> Ömer Küçüköğü, **a.g.m.**, s. 81.

<sup>113</sup> **Hakimiyet-i Milliye**, 13-15 Teşrinievvel (Ekim) 1929.

<sup>114</sup> Oral Sander, **Siyasi Tarih**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1984, s. 368 - 369.

<sup>115</sup> Osman Okyar, "Fethi Okyar'ın 1922 ve 1934-39 Yıllarında Londra'da İki Kez Görevlendirilmesinin Işığında Türk-İngiliz İlişkilerinin Savaş Arası Dönemdeki Gelişimi", **Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönümü)**, Ankara, Kurtuluş Ofset Basımevi, 1985, s. 62.

<sup>116</sup> Fahir Armaoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri (1789-1960)**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1964, s. 664.

İtalya'nın Habeşistan'a yerleşmesinin kendisi için yaratacağı tehlikeleri dikkate almış, İtalya'nın 1935 Kasımında zorlama tedbirlerine katılan devletleri tehdit etmesi üzerine, Aralık ayında İspanya, Yugoslavya, Yunanistan ve Türkiye'ye askeri güvence vermiş, İspanya dışındaki devletler 1936 yılının Ocak ayında bu güvenceyi kabul ettiklerini belirten açıklamalar yapmışlardır.<sup>117</sup>

İngiltere bu güvence ile, adı geçen devletlere İtalya'nın saldırısına uğradıkları takdirde yardım sözü vermiş; Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya da buna karşılık olarak İngiltere'ye aynı güvenceyi vermişlerdir.<sup>118</sup> Akdeniz Paktı adı verilen bu garanti sistemi Türk- İngiliz ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştur.

Türk – İngiliz yaklaşması, Montreux Konferansı sırasında daha artmış, İngiltere bu Konferans sırasında Rusya ile fikirlerinin çarpışmasına karşın, İngiliz Baş delegeşi bir uzlaşma formülü bulmuş ve bunu ülkesine kabul ettirmeyi başarmıştır. İngiliz – Türkiye yaklaşması Sovyetler Birliği'ni oldukça rahatsız etmiştir.<sup>119</sup>

Bu yaklaşmanın en büyük göstergelerinden biri, 4 Eylül 1936 tarihinde İngiltere Kralı 8. Edward'ın Türkiye'ye yapmış olduğu ziyaretidir. Kral Tophane rıhtımında bizzat Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk tarafından karşılanmış, çeşitli tarihi ve turistik yerleri ziyaret etmiştir.<sup>120</sup> Temaslarını tamamlayan İngiltere Kralı, 7 Eylül tarihinde Türkiye'den ayrılmıştır.<sup>121</sup>

1936 senesinde Karabük demir ve çelik işletmelerinin inşası bir İngiliz firmasına verilmiştir.<sup>122</sup> Türkiye'nin bu önemli tesisinin inşasını bir İngiliz firmasına vermesi, İngiltere'nin bu kadar genç bir devlette büyük bir yatırıma girişmesi, iki ülkenin birbirlerine olan karşılıklı güvenlerinin en büyük kanıtı olmuştur. Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Türkiye'nin Karabük tesislerine verdiği önemin, İngiliz dostluğuna verdiği önemi belirterek, Türkiye'nin böyle bir tesisi, güvenmediği bir ülkenin uyruğuna teslim edemeyeceğinin altını çizmiştir. Türkiye'nin kaderini kesin biçimde İngiltere'ye bağlamış olduğunu belirten Aras, Türkiye'nin bunu isteyerek ve güven duyarak yaptığını söylemiştir.

---

<sup>117</sup> Oral Sander, **a.g.e.**, s. 370 - 371.

<sup>118</sup> Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 665.

<sup>119</sup> İsmail Soysal, "Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi" **Belleten**, Cilt: XLV, Sayı: 177, (Ocak 1981), s. 128.

<sup>120</sup> **Cumhuriyet**, 5 Eylül 1936.

<sup>121</sup> **Cumhuriyet**, 7 Eylül 1936.

<sup>122</sup> Mehmet Gönübol ve Cem Sar, **a.g.e.**, s. 118.

Ayrıca Türkiye'nin iki büyük dostundan birinin Rusya ile beraber İngiltere olduğunu, bu dostluğun sınırsız bir ittifak olduğunu ve yazılı bir belge olmamasına rağmen iki ülkenin karşılıklı olarak birbirlerine güvendiklerinin altını çizmiştir.<sup>123</sup>

Türkiye, 1936 yılında İspanya iç savaşından dolayı Akdeniz'de çıkabilecek yeni tehlikelere karşı, İngiltere ile sıkı bir işbirliği politikası izlemiştir. 1937 yazında, İtalyan denizaltılarının İspanya Hükümeti'nin Limanlarına gidip gelen ticaret gemilerini batırmaya başlaması üzerine, Cenevre'ye çok yakın olan Nyon da bir konferans toplanmıştır. 10 Eylül 1937 tarihinde toplanan konferansa, İngiltere, Sovyetler Birliği, Türkiye, Yugoslavya, Yunanistan, Fransa, Mısır, Bulgaristan ve Romanya katılmış ve 14 Eylül 1937'de Nyon Antlaşması imzalanmıştır.<sup>124</sup>

Bu antlaşma ile İngiliz ve Fransız donanmaları, Akdeniz'de seyir ve seferin korunması ile görevlendirilmişlerdir. Ayrıca, konferansa katılan devletlerin deniz kuvvetleri Antlaşma göre, Milletlerarası kurallara aykırı olarak saldırıya kalkacak her denizaltı gemisine karşılık verebileceklerdir. Nyon Antlaşması, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 18 Eylül 1937'de tasdik edilmiştir.<sup>125</sup>

1939 yılında Türkiye, içinde İngiltere'nin yer aldığı uluslararası bir antlaşma daha bağlatmıştır. 19 Ekim 1939 tarihinde, Ankara'da Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında bir Yardımlaşma Antlaşması imzalanmıştır. Bu Antlaşmanın amacı, İkinci Dünya Savaşı yaklaşırken Türkiye, İngiltere ve Fransa'nın savunma ihtiyaçlarını karşılamak ve Balkanların güvenliğini sağlamaktır.<sup>126</sup>

1939 Türkiye, İngiltere ve Fransa Antlaşmasının hazırlık aşamasında, İngiltere ile olan görüşmeleri, Ankara'da Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu ile İngiltere Büyükelçisi Knatchbull – Hugessen yürütmüşler; o sırada Londra'da Büyükelçilik görevini sürdürmekte Tefik Rüştü Aras'a da gelişmeler hakkında bilgi verilmiştir.<sup>127</sup>

---

<sup>123</sup> Ömer Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 84.

<sup>124</sup> İsmail Soysal, **a.g.m.**, s. 148 – 149.

<sup>125</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: V, Cilt: 19, İçtima: 2, 77. İnikat, 18.9.1937.

<sup>126</sup> İsmail Soysal, “1939 Türk – İngiliz – Fransız İttifakı”, **Belleten**, Cilt: XLVII, Sayı: 182, (Nisan 1982), s. 367.

<sup>127</sup> İsmail Soysal, **a.g.m.**, s. 376.

Tevfik Rüştü Aras'ın Dışışleri Bakanlığı döneminde Türk – İngiliz ilişkileri, Musul Meselesi'nin çözümlenmesinden sonra dostane bir seyir izlemeye başlamıştır. Özellikle 1930'lu yıllarda Türkiye, Akdeniz'de İtalyan tehlikesine karşı İngiltere ile yakınlaşmıştır.

#### IV. TÜRK-YUNAN İLİŞKİLERİ

##### A. NÜFUS MÜBADELESİ

Türk-Yunan ilişkilerinde “Nüfus Mübadelesi” sorunu, Lozan Antlaşması'yla tam olarak çözülememiş, 1930 yılına kadar gündemdeki yerini korumuştur. Tevfik Rüştü Bey bu sorunun çözüme kavuşturulması için önce 30 Ocak 1923 tarihinde Türkiye ile Yunanistan arasındaki sözleşmeyle kurulması öngörülen, Muhtelit Mübadele Komisyonu'ndaki Türk Heyeti'nin Başkanı olarak,<sup>128</sup> 3 Mart 1925 tarihinden itibaren de Türkiye Cumhuriyeti'nin Dışışleri Bakanı olarak çalışmıştır.

1922 yılı Ekim'inde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra Doğu Trakya ve Anadolu'yu kendiliklerinden terk etmiş, sadece İstanbul'dan yaklaşık 50.000 kadar Rum Yunanistan'a göç etmiştir. Yeni gelenlere yer bulmakta zorluk çeken Yunanistan, durumu daha Lozan görüşmeleri başlamadan Milletler Cemiyeti'ne götürmüş, Cemiyet de 22 Eylül tarihinde yaptığı toplantıda göçmenlere yardım işlerinden sorumlu Norveçli Dr. Fridtjof Nansen'i Türk-Yunan göçmenleri sorununu çözümlemekle görevlendirmiştir. Dr. Nansen Atatürk'le yazıştıktan ve diğer yetkililerle görüştüktan sonra Türkiye'ye Yunanistan'daki Müslümanlarla Anadolu'daki Rumların kendi isteklerine göre mübadele edilmelerini, bununla

---

<sup>128</sup> Mesut Çapa, “Lozan'da Öngörülen Türk Ahâli Mübadelesinin Uygulanmasında Türkiye Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti'nin Katkıları”, **Atatürk Yolu**, Yıl: 1, Sayı: 2, Ankara Üniversitesi Basımevi, Kasım 1998, s. 246.

birlikte İstanbul'daki Rumların değişim dışı tutulmalarını önermiştir. Ancak Türk görüşü bu önerilerden farklı olmuştur. Türkiye İstanbul'daki Rumları anlaşma dışı tutmak istememiş ve Batı Trakya'daki Türkleri de azınlık olmadıkları gerekçesiyle bu çerçevenin dışında tutmak istemiştir.<sup>129</sup>

Türkiye ve Yunanistan birtakım girişimlerde bulunmalarına rağmen, sorun Milletler Cemiyeti tarafından çözülememiş, iki ülke ancak Lozan Konferansı'nda anlaşabilmiştir. Lozan'da sorun Nüfus Mübadelesi Alt Komisyonu'nda 17 Ocak 1923 tarihinde görüşülmeye başlanmış, altı gün süren yoğun çalışmanın sonunda nihayet taraflar 24 Ocak 1923 tarihli oturumda bir sözleşme tasarısının kabul edilmesi konusunda fikir birliğine varmışlardır.<sup>130</sup> Daha sonra Lord Curzon'un başkanlığında 27 Ocak 1923 tarihli oturumda Nüfus Mübadelesi Alt Komisyonu Başkanı M. Montagna'nın sözlü raporu dinlenerek hazırlanmış olan sözleşme tasarısı kabul edilmiştir.<sup>131</sup>

30 Ocak 1923 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Yunanistan Hükümeti arasında “Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Mukavelename ve Protokol” imzalanmıştır.<sup>132</sup> Böylece Mudanya Ateşkesi'nden beri devam eden karşılıklı göç hareketi resmi bir belgeye bağlanmıştır. Bu anlaşmanın birinci maddesine göre Türk topraklarına yerleşmiş bulunan Rum Ortodoks dininden Türk uyruklarıyla, Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak zorunlu olarak mübadele edilmesi karara bağlanmıştır. İkinci madde de mübadele hükmünün kimleri kapsadığına açıklık getirmiş ve mübadelenin İstanbul'da oturan Rumlarla, Batı Trakya'da oturan Müslümanları kapsamaması kararlaştırılmıştır. Yine aynı maddeyle İstanbul şehri Belediyesi sınırları içinde, 30 Ekim 1918 tarihinden önce yerleşmiş (etablis) bulunan bütün Rumlar, İstanbul'un Rum ahalisi sayılacak; 1913 tarihli Bükreş Antlaşması'nın koymuş olduğu sınır çizgisinin doğusundaki bölgeye yerleşmiş bulunan Müslümanlar, Batı Trakya'nın Müslüman ahalisi sayılacaklardır. Yine sözleşmenin beşinci maddesiyle, mübadele yüzünden, Türkiye'deki Rumların ya da Yunanistan'daki Müslümanların mülkiyet haklarına ve alacaklarına zarar verilmeyeceği esasa bağlanmıştır. Sözleşmenin yedinci maddesine göre, göçmenler bırakıp gidecekleri ülkenin uyrukluğunu yitirecekler, vardıkları

<sup>129</sup> Seçil Akgün, “Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu”, **Üçüncü Askeri Tarih Semineri**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1986, s. 246 - 248.

<sup>130</sup> Seha Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, Takım: I, Cilt: I, Kitap: II, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1970, s. 317 - 385.

<sup>131</sup> Seha Meray, **a.g.e.**, s. 1 - 7.

<sup>132</sup> Bu Antlaşmanın tam metni için: İsmail Soysal, **Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasi Andlaşmaları**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 137 - 144.

ülkenin topraklarına ayak bastıkları andan itibaren o ülkenin uyrukluğunu edineceklerdir. Sözleşmenin sekizinci maddesi, göçmenlere her çeşit taşınır mallarını yanlarında götürme hakkı vermekte ve mallarını taşıtmaktan ötürü kendilerine vergi muafiyeti sağlamaktadır.

Ayrıca sözleşmenin on birinci maddesi, sözleşmenin yürürlüğe girişinden başlayarak bir aylık süre içinde Türkiye ve Yunanistan'dan dört, ve 1914-1918 savaşına katılmamış devletlerin uyrukları arasından Milletler Cemiyeti Meclisi'nce seçilecek üç üyeden oluşan, Türkiye'de ya da Yunanistan'da toplanacak olan bir Karma Komisyonun kurulmasını öngörmüştür. Yine aynı maddeye göre, Karma Komisyon gerekli göreceği yerlerde, bir Türk ve Yunanlı üye ile, Karma Komisyonca atanacak tarafsız bir başkandan oluşacak ve kendisine bağlı alt komisyonlar kurmaya yetkili olacaktır. Bununla birlikte sözleşmenin on ikinci maddesinde Karma Komisyonun görevleri belirlenmiş, öngörülen göçü denetlemek, kolaylaştırmak, taşınır ve taşınmaz malların tasfiyesine girişmek komisyonun görevleri olarak sayılmış; ayrıca Komisyona, bu sözleşmenin uygulanmasında gerekli göreceği tedbirleri almak ve sözleşme yüzünden ortaya çıkacak bütün sorunları karara bağlama konusunda tam yetki verilmiştir. Tasfiye edilecek mallara, haklara ve çıkarlara ilişkin bütün itirazlar Karma Komisyonca kesin olarak karara bağlanacaktır.

Tevfik Rüştü Bey'in mübadele sorunu ile ilgili görevi Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun Türk Heyeti Başkanı olarak 7 Ekim 1923'te başlamıştır. Komisyon bu tarihten sonraki ilk yıl önemli bir engel ve sorunla karşılaşmadan sözleşmede söz konusu olan Rum ve Türk halklarının büyük bir kısmının mübadelesini sağlamıştır.<sup>133</sup>

Ömer Dürrü Tesal'in, "Türk-Yunan İlişkilerinden Bir Örnek – Azınlıkların Mübadelesi" adlı makalesinde, Türk ve Yunan azınlıklarının mübadelesi ile görevli Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun en önemli görevinin, mübadillerin ayrıldıkları yerde bıraktıkları malların kıymetinin takdiri olduğunu belirtmiş ve Lozan Antlaşmasının kıymet taktirini düzenleyen 9, 10, 12, 13 ile 14. maddelerinin oldukça belirsiz olduğunu, malların tasfiyesinin ne şekilde yapılacağını açıkça belirtmediğini anlatmıştır. Bu durumda Komisyonun mübadeleye tabi olan kişilerden bilgi alarak malların değerini saptaması gerektiğini belirten Tesal, ancak Komisyonun mübadil mallarının kıymetini takdir işini Anavatana sevkinden sonraya bıraktığını ve beyannamelerin de mübadiller tarafında doldurulduğunu anlatmıştır.

---

<sup>133</sup> Mehmet Gönübol ve Cem Sar, "1919-1939 Dönemi", **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1987, s. 63.

Ömer Dürri Tesal, Komisyonu çalışmalarında başarılı olamamak, haksızlık ve mağduriyetlere sebep olmakla eleştirmiştir.<sup>134</sup>

Muhtelit Mübadele Komisyonu çalışmalarına başladığı sırada ülke içinde de mübadele ile ilgili birtakım hukuki ve yapısal düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur. Kurtuluş Savaşı yıllarında, işgal edilen yerlerden iç bölgelere kaçan nüfusun buralarda yerleştirilmesi işi ile Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Bakanlığı'na bağlı olan Muhacirin Müdüriyeti ilgilenmiş, ancak uygulamada ortaya çıkan pek çok aksaklıktan dolayı göçmen aileleri perişan duruma düşmüşlerdir. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra mübadele ve ülkeyi terk eden Rumlardan kalan malların tasarruf hakkının hangi resmi kurumun yetkisinde olacağı konusu tam bir netliğe kavuşturulamamış, bu konudaki karmaşa ve belirsizlikler uzun süre devam etmiştir.<sup>135</sup>

Mübadele işleri ile ilgilenmek üzere bağımsız bir resmi birimin oluşturulması gerekliliğini Hükümet üyeleri de fark etmiş, 5 Eylül 1923 tarihinde icra vekilleri adına reis Fethi Bey, İcra Vekilleri Programını mecliste okuması sırasında bu durumu dile getirmiştir. Hükümet programında “Mübadele ve İmar” başlığı altında özel bir bölüm yer almış ve öngörülen yeni teşkilatın Hükümete bağlı bir genel müdürlük olarak yapılandırılması tasarlanmıştır. Ayrıca bu genel müdürlüğün biri “mübadele” diğeri de “imar” olmak üzere iki şubeye ayrılması öngörülmüştür.<sup>136</sup>

Hükümetin bu program uyarınca hazırlamış olduğu Mübadele ve İmar Müdüriyeti Umumi Teşkilat Kanunu taslağı Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 13 Ekim 1923 tarihli oturumunda milletvekillerine okunmuştur. Söz konusu kanun taslağı ile bir Mübadele ve İmar Müdüriyeti kurulması öngörülmüş, mübadele göçmenlerinin yerleşecekleri yörelere kadar taşınması, taşınabilir ve taşınmaz malların dağıtılması, beslenmeleri ve ortaya çıkabilecek sağlık sorunlarıyla ilgilenilmesi yeni kurulacak olan teşkilatın görevleri olarak belirlenmiştir. Mübadelenin her evresinde, taşıma işi için askeri araçlardan yararlanılması, şimendifer ve vapur kumpanyalarının kullanılması ve mübadillere tarımsal ve ekonomik kolaylıklar sağlanması yine bu kanun taslağıyla öngörülenler arasındadır. Bu işlerin yapılabilmesi için toplam olarak yedi alt şubenin kurulması tasarlanmıştır. Verilen kanun taslağına göre bu işleri yürütmekle yükümlü olan müdürlük, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye,

<sup>134</sup> Ömer Dürri Tesal, “Türk Yunan İlişkilerinin Geçmişinden Bir Örnek: Azınlıkların Mübadelesi”, **Tarih ve Toplum**, Sayı: IX/53, (Mayıs 1988), s. 49 - 50.

<sup>135</sup> Kemal Arı, **a.g.e.**, s. 23 - 24.

<sup>136</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre:II, Cilt:I, İçtima Senesi:I, 14. İçtima, 5.9.1339.

Müdafaa-i Milliye, Dahiliye, Hariciye, Maliye, Nafia ve İktisat Vekaletlerine mensup birer temsilci alacaktır. Bununla beraber, daha önceden Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti'ne bağlı olan İskan Müdüriyeti de, yeni kurulacak olan Müdüriyet-i Umumiye'ye bağlı olacaktır. Ayrıca bu müdürlük içinde, bütün resmi yazışmaların gerekli şekilde yapılabilmesi için, bir evrak şubesi de açılacaktır.<sup>137</sup>

Ancak konuyla ilgili öneriler sadece Hükümetten gelmemiş, Kütahya Mebusu Ferid, Konya Mebusu Fuat, Trabzon Mebusu Ahmet Muhtar, ve Maraş Mebusu Tahsin Bey gibi yabancı işgalinden kurtarılmış illerin mebusları Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne isteklerini bildirmişlerdir. Bu mebuslara göre mübadele için sadece bir genel müdürlüğün kurulması yeterli değildir, mübadele işinin düzenli yürütülebilmesi ve mübadillerin zor durumda kalmamaları için bir daha kapsamlı resmi bir organa ihtiyaç vardır. Bu mebuslar kurtarılan illerdeki yıkımı bizzat giderek görmüş, gördüklerinden yola çıkarak bir onarım raporunu ve bir “İmar Vekaleti” kurulmasını öngören kanun teklifini Meclise sunmuşlardır. Kendisi de bir göçmen olan Tunalı Hilmi Bey ise bu vekillerden ayrı olarak, İmar ve İskan Vekaleti Teşkili hakkındaki kanun teklifini Meclise vermiştir. Ancak Tunalı Hilmi Bey'in kanun teklifi aynı konuda 23 Ağustos 1923'te vermiş olduğu kanun teklifi ile birleştirilerek, Teşkilat-ı Esasiye Kanununda değişiklik yapılmadığı gerekçe gösterilmiş ve görüşmeye değer bulunmamıştır.<sup>138</sup>

Sonuçta, Mecliste yapılan uzun görüşmelerden sonra bir bakanlık kurularak mübadele işleriyle uğraşılması fikri ağırlık kazanmış, ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 13 Ekim 1923 tarihli oturumunda Tunalı Hilmi Bey'in 132 arkadaşıyla verdiği önerge kabul edilmiş böylece “Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti” kurulmuştur. Tunalı Hilmi Bey, kanun teklifinin kabul edildiği gün, “*Dört yaşlarında başımdan muhacirlik felaketlerini geçer gördüm. Hala da görüyor gibiyim...*” şeklinde başlayan ve imarın önemini vurgulayan çok duygusal bir konuşma yapmış ve oturumda bulunan milletvekillerini etkilemiş böylece kanun oy birliği ile kabul edilmiştir.<sup>139</sup>

20 Ekim 1923 günü de İzmir Mebusu Mustafa Necati, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından yapılan oylama sonucu 165 oydan 158'ini almış ve Mübadele, İmar ve İskan Vekili

<sup>137</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: II, İçtima Senesi: I, 35. İçtima, 13 Teşrinievvel 1339.

<sup>138</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: II, İçtima Senesi: I, 35. İçtima, 13 Teşrinievvel 1339.

<sup>139</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: II, İçtima Senesi: I, 35. İçtima, 13 Teşrinievvel 1339.

seçilmiştir. <sup>140</sup> Mustafa Necati, bu görevi sürdürdüğü beş ay boyunca vekaletin örgütlenmesinden, yasal düzenlemelere kadar özveriyle çalışmıştır. <sup>141</sup>

Çok geçmeden hem bu sorunla ilgili ihtiyaca cevap verecek, hem de yeni kurulan Bakanlığın yapacağı işlerin yasal çerçevesini çizen, “Mübadele, İmar ve İskan Kanunu” adlı yasa, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde 8 Kasım 1923 tarihinde kabul edilmiştir. Vekalet, bu yasayla mübadele göçmenlerinin ve onların dışında 1912 yılından bu yana Türkiye’ye sığınmış olan göçmenlerin, savaşın yıkımından zarar görmüş felaketzedelerin yerleşmeleri ve üretici duruma gelinceye kadar refahlarını sağlamak gibi pek çok geniş kapsamlı sorunun çözülmesiyle görevlendirilmiştir. <sup>142</sup>

Vekalet hızla güç görevine başlamış ilk olarak mübadillerin taşınması işi çözümlenmiştir. Vekalet tarafından mübadillerin gemiyle taşınması işi ihaleye çıkarılmış, ihaleyi ilk etapta bir İtalyan firmasının kazanmasına rağmen, milli duyguların ağır basması sonucunda bu görev “Türk Vapurcular Birliği”ne verilmiştir. <sup>143</sup>

Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti, mübadelenin uygulanması sırasında bölgelerin çoğunda Hilâliahmer (Kızılay) temsilcilerinden yardım almış, 6 Mart 1924’te Ankara’da Kızılay Genel Merkezi yetkilileriyle, Mübadele, İmar ve İskan Bakanlığı arasında bir anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmayla Kızılay, mübadele yoluyla gelenlerin sağlık durumlarıyla yakından ilgilenmek için Samsun, Trakya, İzmir, Adana, Konya ve İzmit bölge müdürlükleri merkezlerinde birer temsilci bulundurmayı yükümlenmiştir. Kızılay Cemiyeti’nin Muhtelit Mübadele Komisyonundaki temsilcisi Doktor Ömer Lütfi Bey de, Yunanistan’daki sağlık heyetlerinin çalışmalarını yakından izlemiştir. <sup>144</sup>

Ayrıca Mübadele, İmar ve İskan Bakanlığı, Yunanistan’dan gelecek olan göçmenlerin öncelikle iskân edileceği ve Rumlardan kalmış olan evlerin çoğunun harap durumda olmasından dolayı yeni köyler inşa etmiştir. <sup>145</sup>

---

<sup>140</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Cilt: II, İçtima Senesi: I, 39. İçtima, 20 Teşrinievvel 1339.

<sup>141</sup> Kemal Arı, **a.g.e.**, s. 29.

<sup>142</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, 52. İçtima, 8.11.1339.

<sup>143</sup> Kemal Arı, **a.g.e.**, s. 38 - 39.

<sup>144</sup> Mesut Çapa, **a.g.m.**, s. 245 - 246.

<sup>145</sup> Mesut Çapa, “Yunanistan’dan Gelen Göçmenlerin İskanı”, **Atatürk Yolu**, Cilt: 2, Sayı: 5, (Mayıs 1990), s. 52.

Görüldüğü gibi yeni kurulmuş olan Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti, mübadillerin gelişleri ve yerleşmeleri sırasında ortaya çıkabilecek olan sorunları en aza indirgeyebilmek için gerekli olan tedbirleri almaya çalışmıştır.

Nihayet mübadele işlemini gerçekleştirmekle görevlendirilmiş olan Muhtelit Mübadele Komisyonu, Tevfik Rüştü Bey'in istek ve önerisi doğrultusunda mübadeleye fiili olarak 10 Kasım 1923 tarihinde başlanmış, ayrıca adı geçen komisyon sık sık Yunanistan ve Türkiye'ye giderek mübadele işleminin nasıl gerçekleştirildiğini yerinde incelemiştir.<sup>146</sup>

17 Kasım 1924'te, Kazım (Karabekir), Ali Fuat (Cebesoy), Refet (Bele) paşalar ile Rauf (Orbay), Adnan (Adıvar), ve İsmail (Canbulat) Bey'ler öncülük ederek Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurmuşlardır. Bu partiye görüş olarak yakınlığı ile bilinen Ertuğrul Milletvekili Doktor Fikret Bey ile Dersim Milletvekili Feridun Fikri Bey'ler Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti'nin kaldırılması ve görevlerinin Dahiliye Bakanlığı'na devredilmesine dair iki ayrı yasa teklifini 23 Ekim 1924 tarihinde Meclis'e vermişlerdir.<sup>147</sup> Bununla beraber, gerginlik daha 20 Ekim 1924 günü, Menteşe Milletvekili Esat Efendi'nin, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne bir soru önergesi vermesiyle başlamıştır. Esat Efendi bu önergesiyle, Türkiye'ye ne kadar göçmen geldiğini; bunların ne kadarının yerleştirildiğini; yıkılan yerlerde yapılan onarımın oranını sormuştur.<sup>148</sup> Meclis'te yapılan görüşmelerde, Terakkiperver Fırka'ya eğilimli milletvekilleri hem mübadele işlerinin yürütülmesi hem de ekonomik ve siyasi konularda hükümeti eleştiri yağmuruna tutmuşlardır.<sup>149</sup>

Bu gelişmeler üzerine Başbakan İsmet Paşa, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 5 Kasım 1924 tarihli oturumunda, “ ... *ben güzel taktiği severim...*”<sup>150</sup> diyerek, hükümetin bütün yapmış olduğu işlerle ilgili sorgulanmasını teklif etmiştir. İsmet Paşa'nın bu önerisi üzerine, her konuda hükümete yoğun eleştiriler yöneltilmiş, Mübadele, İmar ve İskan Bakanlığı yapmış olan Mustafa Necati, Celal (Bayar) ve Refet Bey'ler, göçmenlerle ilgili olan eleştirileri yanıtlamışlar ve bu konuda yapılmış olan işleri anlatmışlardır.<sup>151</sup>

<sup>146</sup> Kemal Arı, a.g.e., s. 71.

<sup>147</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 9, İçtima Senesi: II, 47. İçtima, 23.10.1340

<sup>148</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 9, İçtima Senesi: II, 46. İçtima, 20.10.1340.

<sup>149</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 9, İçtima Senesi: II, 49. İçtima, 30.10.1340; a.g.e., 48. İçtima, 27.10.1340.

<sup>150</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 10, İçtima Senesi: II, 2. İçtima, 5.11.1340.

<sup>151</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 10, İçtima Senesi: II, 5.11.1340.

Söz konusu eleştirilerin de etkisiyle, 11 Aralık 1924'te kabul edilen bir yasa ile, Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti kaldırılmış ve yürütmesi gereken görevler Dahiliye Vekaleti'ne bağlı İskan Müdüriyet-i Umumiyesi'ne devredilmiştir.<sup>152</sup> Böylece mübadele işini düzenlemesi için kurulmuş olan bakanlık tarihe karışmıştır.

## B. ETABLİ ANLAŞMAZLIĞI

Türkiye ve Yunanistan arasındaki mübadele işlemi bir müddet sorun çıkmadan devam etmiş, ancak Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun 68. genel toplantısında 30 Ocak 1923 tarihli mübadele anlaşmasının 2. maddesinin uygulanması konusunda taraflar arasında anlaşmazlık çıkmıştır.<sup>153</sup> İki ülke arasındaki bu anlaşmazlık, mübadele dışı bırakılan İstanbul Rumlarının tanımı ve sayısı konusunda uygulamanın başlamasından sonra baş göstermiştir. Türkiye anlaşmanın ikinci maddesinde yer alan “etabli” sözcüğünün içeriğinin Türk yasalarınca saptanmasını isterken, Yunanistan konuyu başka bir bakış açısıyla ele almış; 30 Ekim 1918'den önce İstanbul'a yerleşmiş olan Rumların hiçbir ayırım yapılmaksızın hepsinin “etabli” sayılması gerektiğini öne sürmüştür. Yunanistan'ın amacı İstanbul'da olabildiğince fazla Rum bırakmayı sağlamaktır.

Anlaşmazlık iki taraf arasında çözülemeyince Milletler Cemiyeti'nin çözümüne bırakılmış, Milletler Cemiyeti de sorunun hukuksal niteliğinde dolayı Milletlerarası Daimi Adalet Divanı'na başvurarak “istişari mütalaa” istemiştir.<sup>154</sup>

Türkiye ve Yunanistan'ın mübadele konusundaki anlaşmazlığı Milletlerarası Daimi adalet Divanı'nın 16 Ocak 1925 tarihli oturumunda görüşülmüştür. Bu oturumda Yunanistan'ın Temsilcisi M. Politis, hükümetinin görüşünü belirtmiştir. Yunan tezine göre,

<sup>152</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Cilt: 11, İçtima: II, 22. İçtima, 11.12.1340.

<sup>153</sup> Nihat Erim, “Milletlerarası Daimi Adalet Divanı ve Türkiye”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: I, Ankara, 1944, s. 62.

<sup>154</sup> Seçil Akgün, **a.g.m.**, s. 258.

İstanbul'a sadece gelmiş olmak yeterli sayılmış, mübadele anlaşmasında kullanılan “yerleşmiş olanlar” yani “etablis” tabiri “ikametgah” kelimesi gibi kişilerin hukuki durumunu belirtmemekte ve daha ziyade fiili bir durumu anlatmaktadır. Bir kişinin fiili durumu kast olunduğu zaman “etabli” tabiri kullanılır, yani Yunan görüşüne göre ikametgâh ile yerleşme arasında birincinin kanuni bir durumu, ikincisinin ise fiili bir durumu anlatması bakımından fark bulunmaktadır. Yunanistan'a göre “yerleşme” tabiri de “oturma” yani sakin olmak tabirinden anlam itibari ile ayrılmaktadır. “Yerleşme” bir yerde daimi oturmak yerleşmek niyetlidir, bu bakımdan “ikametgâh”a yakınlaşmaktadır. Yunan Hükümetine göre, Muhtelit Mübadele Komisyonu bir kişinin bir yerde sürekli oturmak istediğini gösteren bazı alâmetleri göz önünde bulundurarak, hangi şahsın İstanbul'da yerleşmiş, hangisinin yerleşmemiş olduğuna serbestçe karar verecektir. Bununla beraber Yunan tarafı, mübadele için Türkiye'de geçerli olan 14 Ağustos 1914 tarihli nüfus kanununun Türk Hükümeti tarafından uygulanmak istendiğini, bu kanunun uygulanması durumunda İstanbul Rumlarından İstanbul Nüfus siciline kaydını yaptırmamış olanların yerleşmiş sayılmayacaklarını, bunun da kendileri tarafından asla kabul edilemeyeceğini bildirmiştir. Ayrıca Yunanistan, yerleşmeyi müşahade etmek konusunda Türk mahalli mahkemelerinin yetkili olmadığını, 30 Ocak 1923 tarihli sözleşmenin bu yetkiyi Muhtelit Mübadele Komisyonu'na vermiş olduğunu iddia etmiştir. Yunan Hükümeti sonuç olarak Milletlerarası Daimi Adalet Divanı'ndan şu şekilde karar vermesini istemiştir:

Mübadeleden istisna edilmek için yerine getirilmesi icap eden şartlar ancak şunlar olabilir:

1. İstanbul'a nereden olursa olsun 30 İlkteşrin 1918 tarihinden evvel gelmiş olmak,
2. 30 İlkteşrin 1918 tarihinden evvel ister resmi bir formalite ile, ister şüpheye mahal bırakmayan bir durum ile – mesela daimi bir meslek, bir ticaret, bir sanayi icrası, kanuni olarak müşteri sahibi olmak veya daimi karakteri haiz bir iş mukavelesi yapmakla – ister Muhtelit Komisyonun, bunlara benzer her türlü ispat vasıtası ile, yazı ile olduğu gibi şahitlerle de hatta bazı alâmetlere istinaden, (souverainement) mutlaka olarak takdir edebileceği menfaatlerinin ve meşgalelerinin merkezinin İstanbul'da olması niyetini izhar etmiş olmak.<sup>155</sup>

---

<sup>155</sup> Cumhuriyetin İlk On Yılı..., s. 184 -187.

Milletlerarası Daimi Adalet Divanı'nın aynı tarihli toplantısında mübadele Türk Hükümeti'ni mübadele sorununu başından beri çok iyi bilen ve mübadelenin gerçekleşmesi için özveriyle çalışmış Tevfik Rüştü Bey temsil etmiştir. Tevfik Rüştü Bey, ilk olarak Yunan Temsilcisi M. Politis'in konuşması esnasında üzerinde durduğu “patrikhane” konusuna değinmiş, bu meselenin görüşülmekte olan sorunla bir ilgisi bulunmadığının altını çizmiştir. 30 Ocak 1923 tarihli sözleşmenin müzakere zabıtlarını okuyan Tevfik Rüştü, müzakerelerin devam ettiği sırada “etablis” kelimesi üzerinde hiç münakaşa yapılmamış olduğunun altını çizmiş ve söz konusu sözleşmenin ikinci maddesinde “oturanlar” tabirinin tarif edildiğini belirtmiş, bu maddede diğer maddelerde olduğu gibi “Rum ahaliden olan şahıslar” tabirinin kullanılmamış olmasının 30 İlkteşrin 1923'den sonra gelen Rumların mübadeleye tabi olacağını belirttiğini söylemiştir. Yani Türk tezine göre İstanbul'da kalacak olan Rumların söz konusu olan tarihten önce gelerek İstanbul'a yerleşmiş olmaları gerekmektedir. İstanbul'a sadece gelmiş olmak yeterli değildir. Ayrıca, Tevfik Rüştü Bey, 30 Ocak tarihli Mübadele Sözleşmesinin 6. 7. 8. ve 10. maddelerinin Türk mahalli kanunlarının uygulanmasına olanak verdiğini belirtmiş, “yerleşme” kıstasının kaynağı “Batı” olan Türk kanunlarında aranması gerektiğini, bu kanunu uygulayacak olan mercinin de, doğal olarak Türk mahkemeleri olması lazım geldiğine dikkat çekmiştir.<sup>156</sup>

İki tarafın düşüncelerini dinlemiş ve yazılı belgelerini değerlendirmiş olan Milletlerarası Daimi Adalet Divanı, patrikhane meselesiyle ilgili kendisinden mütalâa istenmediğinden dolayı herhangi bir görüş bildirmemiş; mübadele ile ilgili ise “etabli” tabiri ile “ikametgâh” tabirlerinin aynı olmadığına karar vermiş, 30 Ocak tarihli Mübadele Sözleşmesinin mahalli kanunların uygulanmasına olanak verecek şekilde düzenlenmediği fikrine varmış ve “yerleşmiş olanlar” tabirinin anlamının Türk tarafının savunduğu gibi, Türk kanunlarında bulunamayacağını bildirmiştir. Ayrıca mübadele konusunda mahalli mahkemelerin yetkili olamayacağının anlaşmanın 12. maddesinden anlaşıldığının altı çizilmiş ve Muhtelit Mübadele Komisyonunun yetkili olduğuna karar verilmiştir. Ayrıca Milletlerarası Daimi Adalet Divanı, yerleşmiş sayılmak için yerine getirilmesi gereken şartlar üzerinde durmamış, bu konuyu Muhtelit Mübadele Komisyonunun kararına bırakmıştır. Sonuç olarak Milletlerarası Daimi Adalet Divanı, Yunan tezine yakın olan şu kararı vermiştir:

1. Yerleşmiş olanlar “etablis” tabiri daimilik vasfını haiz bir oturma ile tebellür eden fiili bir vaziyeti göz önünde tutmaktadır.

---

<sup>156</sup> Nihat Erim, **a.g.m.**, s. 67 – 69.

2. 2. maddede “İstanbul’un Rum ahalisi” tabiri ile tayin edilen şahısların, Antlaşma mucibince “yerleşmiş olanlar” addolunmaları ve mübadeleden istisna edilmeleri için, İstanbul şehrinin 1912 kanunu ile tespit edilmiş olan belediye hudutları içinde bulunmaları; oraya her nereden olursa olsun, 30 İkteşrin 1918 tarihinden mukaddem bir tarihten önce gelmiş olmaları ve bu tarihten önce orada daimi olarak oturmak niyetinde bulunmaları mecburidir.<sup>157</sup>

Ancak, Milletlerarası Daimi Adalet Divanı’nın bu kararı sorunu çözememiş, iki ülke arasındaki anlaşmazlık giderek daha da gergin bir hal almıştır. Yunan Hükümeti Batı Trakya’da bulunan Müslüman Türk halkının mallarına el koyarak buralara Türkiye’den mübadele yoluyla gelen Rumları yerleştirmiş; bunun üzerine Türk Hükümeti de İstanbul’daki Rum halkın mallarına el koymuştur. Bunun üzerine “Etabli meselesi” ile ilgili olarak Türkiye ve Yunanistan arasında 1 Aralık 1926 tarihinde Atina’da bir anlaşma daha imzalanmış; sorun tam olarak çözülmeye çalışılmıştır. Bu anlaşmaya göre, Yunanistan’da Türklere ait bulunan emlak, muhtelit bir komisyon tarafından tespit edilen fiyat üzerinden, Yunan Hükümeti tarafından satın alınacak; Türkiye’de bulunan ve 1912 yılından önce memleketten ayrılan Rumlarla, İstanbul’dakiler de dahil olmak üzere diğer Rumlara ait emlak sahiplerine iade edilecektir.<sup>158</sup>

1926 Türk-Yunan anlaşmasının imzalandığı sırada, önce Muhtelit Mübadele Komisyonu’nda Türk Murahhas Heyeti’nin başkanı olarak görev yapan daha sonra da sorunun Milletlerarası Daimi Adalet Divanı’nda görüşülmesi sırasında Türkiye’yi temsil eden Tevfik Rüştü Bey, artık Türkiye’nin Hariciye Vekili’dir. 1 Aralık 1926 günü imzalanmış olan Türk- Yunan anlaşması, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin 5 Mart 1927 tarihli oturumunda görüşülmüştür. Görüşmelerin başında anlaşma ile ilgili söz alan Tevfik Rüştü Bey, Yunanistan’la uzun zamandan beri yapılan görüşmeler boyunca yaşanan en büyük zorluğun Cumhuriyet vatandaşlarının Yunanistan’da hukuken sahip oldukları halde senelerden beri tasarruf edemedikleri emlak olduğunu belirtmiş ve bu durumun pek çok aile için feci bir hal aldığının altını çizmiştir. Vatandaşlarının haklarını savunmanın kendileri için esas olduğunu anlatan Tevfik Rüştü, bu sorunu bir an önce ortadan kaldırmak için zorlu görüşmelerde bulunduklarını, her iki tarafın da arzusuyla bu anlaşmanın meydana geldiğini anlatmıştır. Türkiye’nin yapılmış olan bu anlaşmayı tam olarak uygulayacağını anlatan Tevfik Rüştü Bey,

<sup>157</sup> Nihat Erim, **a.g.m.**, s. 69 - 72.

<sup>158</sup> Mehmet Gönübol ve Cem Sar, **a.g.e.**, s. 56 - 57.

karşı tarafın da aynı şekilde hareket etmesini ümit ettiğini belirtmiş ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden anlaşmayı onaylamasını istemiştir.<sup>159</sup>

Anlaşma ile ilgili olarak Tevfik Rüştü Bey'den sonra bazı milletvekilleri de fikirlerini açıklamışlardır. Hemen sonrasında söz alan Antalya mebusu Rasih Bey, bu anlaşmanın üç yıl gibi uzun bir süre devam eden görüşmeler sonucu yapıldığını belirtmiş, Lozan Antlaşması'ndan bu yana geçen süre zarfında Türk Hükümeti'nin gösterdiği iyi niyete Yunanistan'ın tamamıyla karşılık vermediğinden yakınmıştır. Şimdiye kadar uygulanan siyasetin uygulanmaya devam etmesinin Türkleri zor durumda bırakmaya devam edeceğini savunmuştur.<sup>160</sup> Rasih Bey'in bu konuşmayla Türk Hükümeti'nin tutumunu fazla tavizkâr bulduğu açıktır.

Daha sonra söz alan Konya milletvekili Musa Kazım Bey de, gerek mübadele sırasında, gerekse mübadele ile ilgili yapılan görüşmeler sırasında Yunanistan Devleti'nin her zaman durumu zorlaştırmak için sorunlar çıkardığını hatırlatmış, Yunanistan'ın hem Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun çalışmalarını hem de temsilcilerin çalışmalarını zora soktuğunu söylemiştir. Kazım Bey, bu anlaşmanın uygulanmasının harfi harfine takip edilmesi gerektiğinin altını çizmiş, aksi halde hiçbir değerinin kalmayacağını da sözlerine eklemiştir. Konuşmalardan sonra yapılan oylamayla Türk-Yunan Antlaşması, 164 milletvekilinin 160'ının kabul oyu vermesiyle Meclis tarafından onaylanmıştır. İki milletvekili ret, iki milletvekili de çekimser oy kullanmışlardır.<sup>161</sup>

Lozan'dan sonra Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkileri etkileyen olaylardan biri de İstanbul'daki Ortodoks Patriği ile ilgili yaşanmış olan gerginliktir. Milli Mücadele sırasında Rumları Türkler aleyhine kışkırttığı bilinen Yunan Kilisesi Başpapazlık makamı bu davranışından dolayı, Türk Temsilcileri tarafından Lozan Konferansı görüşmeleri sırasında İstanbul'dan çıkarılmak istenmiş, ancak bir sonuç elde edilememiştir. Sonunda, Patrik'in İstanbul'da kalması, Türk Temsilci Heyeti tarafından ancak, siyasi meselelere karışmaması şartıyla kabul edilmiştir. 1924 yılının sonuna doğru, Patrikliğe tayin edilen Arapoğlu Konstantin, mübadeleye tabi olması nedeniyle Türk Hükümeti tarafından sınır dışı edilmiş, bu olay Türk-Yunan ilişkilerinin daha da gerginleşmesine sebep olmuştur. Aslında Patrik Konstantin, 1924 yılından önce İstanbul'da ikâmet etmemiş olduğundan mübadeleye tabi olan

<sup>159</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Cilt: 30, İçtima Senesi: 4, 40. İçtima, 5 Mart 1927.

<sup>160</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Cilt: 30, İçtima Senesi: 4, 40. İçtima, 5 Mart 1927.

<sup>161</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Cilt: 30, İçtima Senesi: 4, 40. İçtima, 5 Mart 1927.

kişiler arasında yer almıştır, ancak Yunan Hükümeti Patrikhaneye bağlı olduğu gerekçesiyle Konstantin'in mübadele dışı bırakılması gerektiğini iddia etmiştir. Muhtelit Mübadele Komisyonu da Patriğin mübadeleye tabi olduğunu belirtmekle beraber, sorunun din gibi hassas bir konuyla ilgili bulunmasından dolayı olayla ilgili kesin bir karar vermeyi yetkileri arasında görmemiştir. Bundan sonra Yunan Hükümeti meseleyi Milletlerarası Adalet Divanı'na getirmeyi istemişse de, Türkiye adı geçen organın bu konuda yetkisiz olduğunu ileri sürmüştür. Nihayet Patrik sorunu, Konstantin'in 19 Mayıs 1925'te görevinden çekilmesi ve yerine Vasil Georgiades'in seçilmesiyle çözümlenmiştir.<sup>162</sup>

Ancak Cevat Bey'in 1925 yılının yazında ilk Türk elçisi olarak Atina'ya gönderilmesi ve 1926 anlaşmasının imzalanmasına rağmen Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkiler dostane olmaktan uzak kalmıştır.<sup>163</sup> Türk Hükümeti, Yunanistan ile ilişkilerin daha iyiye gitmesi konusundaki ümidini daima muhafaza etmiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 11 Nisan 1927 tarihli oturumunda Türkiye Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey, hem 1926 Türk-Yunan anlaşması hem de genel olarak Türk-Yunan ilişkileri konusunda, söz konusu anlaşmanın uygulanmasında, anlaşmanın metninde öngörülen gidiş yolunun izlendiğini bildirmiş ve iyi sonuçlar alınacağı kanaatinde olduğunu söylemiştir. Kendisinin bu şekilde düşünmesine Türkiye'nin izlediği dostluk siyasetinin sebep olduğunu belirtmiş ve uygulamada da durumun bu şekilde olmasını dilediğini söylemiştir.<sup>164</sup>

Bununla birlikte 1930 Anlaşmasına kadar, mübadele konusunda Yunanistan ile ilişkilerin Tevfik Rüştü Bey'in temenni ettiği şekilde geliştiğini söylemek zordur. Nitekim Tevfik Rüştü Bey 1929 yılının Nisanında Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki konuşmasında “... *şimdiki halde halledilmemiş iki mesele vardır: Biri Fransızlar, diğeri de Yunanlılarla Müzakereleri devam eden meselelerdir*”<sup>165</sup> demiştir.

Görüldüğü gibi, 1926 Anlaşmasından sonra Yunanistan ile Türkiye arasındaki müzakereler inişli ve çıkışlı bir şekilde devam etmiş, hatta bir ara kesilme tehlikesine de uğramıştır.<sup>166</sup> İki ülke arasında yapılan görüşmelerde genellikle Yunan tarafı meseleleri zora

---

<sup>162</sup> Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devletin Dış Siyaseti**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973, s. 159-161.

<sup>163</sup> Mehmet Gönübol ve Cem Sar, **a.g.e.**, s. 58.

<sup>164</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: III, Cilt: 31, İçtima Senesi: IV, 52. İçtima, 11.4.1927.

<sup>165</sup> **Cumhuriyet**, 24 Mayıs 1929.

<sup>166</sup> **Cumhuriyet**, 13 Temmuz 1929.

sokmaya çalışan taraf olmuştur. Önce görüşmeleri bitirilmiş olan meseleleri tekrar gündeme getirmek isteyerek Türk tarafının huzursuz eden Yunan Hükümeti, daha sonra da her zaman olduğu gibi devreye Milletler Cemiyeti'ni sokarak geleneksel politikasını bir kez daha yinelemiştir. Tüm bu sebeplerden dolayı 1929 yılına doğru Yunanistan ile Türkiye arasındaki hukuki meseleler yakın bir savaş tehlikesini doğuracak kadar gergin bir hal almıştır.

Ancak, emperyalist politikaların acı tecrübelerini yaşamış olan Yunanistan Hükümeti'nin başındaki Venizelos, sorunun barışçı yoldan çözülmesi yolunda bir tavır takınmış ve Yunanistan'ın politikasında 1929 sonları ve 1930 yılı başlarında ani bir yumuşama görülmeye başlanmıştır. Venizelos'un barışçı politikasına, ilkesi “yurtta sulh cihanda sulh” olan Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal de karşılık vermiş ve iki büyük lider tarafların anlaşabilmeleri için çaba sarf etmişlerdir. Gazi Mustafa Kemal ve Venizelos, barışçı politikaları geliştirmek yönünde büyük bir siyasi olgunluk örneği sergilemişler ve iki ülkenin karşılıklı menfaatlerinin birbirleri ile dost geçinmekte olduğunu düşünmüşlerdir.<sup>167</sup> Öyle ki Venizelos özellikle 1929 senesinin son aylarında konunun barışçı yoldan çözümünde kararlı olduğunu gösteren açıklamalar yapmıştır. Venizelos, Ekim 1929'da “*Biz Türkiye Cumhuriyeti ile artık yalnız dost olabiliriz*”<sup>168</sup> demiş; yine aynı yılın Kasım ayında “*Gerek Yunan gerek hariç efkâr-ı umumiyesi, Türkiye ile kât-i bir itilâfa varmak arzusunda bulunduğumuzdan emin olmalıdır*”<sup>169</sup> diyerek bu konudaki kararlılığını gözler önüne sermiştir.

Türkiye'nin Başbakanı İsmet İnönü de, Venizelos'un barışçı tutumunun güvenmiş ve iki ülke arasındaki ilişkilerin daha iyi olacağına inanmıştır. Başbakan İnönü 13 Eylül 1928 tarihinde Malatya'da yapmış olduğu bir konuşmada Türkiye'nin dış ilişkileri hakkında bilgi vermiş ve Türk-Yunan ilişkilerine de değinmiştir. İnönü, iki ülke arasında sürekli soruna neden olacak bir konunun olmadığını bildirmiş, hukuki sorunların da tarafların karşılıklı iyi niyetleriyle çözüleceğini söylemiştir. Bu iyi niyetten çok memnun olduğunun altını çizen İnönü konuşmasına şöyle sürdürmüştür:

*“Müsyü Venizelos'un son zamanlarda muhtelif nutuklarından kendisinin ciddi bir arzu ile halletmek istediği intibayı alıyoruz. Ankara'dan hemen buraya hareket*

<sup>167</sup> Avni Dorsay, “Türk-Yunan Dostluğu”, **İktisadi Uyanış**, (Şubat 1952), Sayı: 37, Yıl: 5, s. 7.

<sup>168</sup> **Cumhuriyet**, 6 Ekim 1929 .

<sup>169</sup> **Cumhuriyet**, 18 Kasım 1929.

*etmek üzereyken aldığım bir dostane mektubunda da itimadım daha ziyade kuvvetlenmiştir”*<sup>170</sup>

Tıpkı İsmet İnönü gibi Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Bey de, Venizelos’un samimiyetine güvenmiştir. Tefik Rüştü Bey, Atina’da çıkan “Etnos” gazetesine muhabirine “*Ankara Hükümeti’nin M. Venizeols’un samimiyet ve hüsnüniyetine itimadı vardır*”<sup>171</sup> demiş ve Yunanistan’ın sınır çizgisinin korunmasının kendileri için önemine değinmiştir.

Nihayet, iki ülke arasında uzun yıllardan beri sorun olmuş olan mübadele meselesini kesin olarak çözmek için 10 Haziran 1930’da Ankara’da “Sivil Mevkufinin İadesi ile İlgili Üseray-ı Harbin Mübadelesine Dair Türk-Yunan İtilâfnamesi” imzalanmıştır.<sup>172</sup>

10 Haziran 1930 tarihli Türk-Yunan antlaşması Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin 17.06.1930 tarihli oturumunda görüşülmüştür. Oturumda ilk olarak söz alan Hariciye Vekili Tefik Rüştü Bey, bu anlaşmanın her iki tarafın barış arzusundan doğduğunu söylemiş ve Türkiye’nin rejimi ne olursa olsun bütün devletlerle barış içinde yaşamak istediğinin altını çizmiştir. Tefik Rüştü Bey, “*Tarihten ve en son harbi umumiden alınan dersler bunu gösteriyordu. Yine biz biliyorduk ki cebir ve tahakküm sulhun değil harbin vasıtası ve yoludur. Sulh her millet için aranan bir eyilik kalmalıdır*”<sup>173</sup> demiştir. Kendileri için her yeni dostluğun mevcut dostluklara ilave edilirse kıymetli olduğunu anlatan Tefik Rüştü, uluslararası konferans ve müesseselere daima büyük bir sempati gösterdiklerini belirtmiş, Türkiye’nin uluslararası karar alma sürecinde, temsilcisinin bulunmadığı hiçbir kararı tanımayacağını altını çizmiştir.

Tefik Rüştü Bey’den sonra söz almış olan Samsun milletvekili Avni Bey, bu antlaşmada asıl fedakarlığın Türkiye tarafından yapılmış olduğunu belirtmiş, ve antlaşma yapılırken gereğinden fazla cömertlikte bulunulduğunu söylemiştir. Avni Bey, bu konuda Tefik Rüştü Bey’i fazla şefkatli davranmakla eleştirmiş, “*Hariciye Vekilimiz Doktor Tefik Rüştü Beyefendi bu müzmin ameliyatı yaparken sanırım asıl meslekleri icabı çok şefkatli davrandılar*”<sup>174</sup> sözlerine yer vermiştir. Mübadele konusunda pek çok neslin büyük acılar yaşamış olduğunu anlatmış olan Avni Bey, yeni antlaşma ile ilgili olarak “... eyvah ki bu

<sup>170</sup> [y.y.], **İsmet Paşa’nın Siyasi ve İctimai Nutukları**, Ankara, Başvekalet Matbaası, 1933, s. 195 - 196.

<sup>171</sup> **Cumhuriyet**, 6 Eylül 1929.

<sup>172</sup> Anlaşmanın tam metni için: İsmail Soysal, **a.g.e.**, 145 - 147.

<sup>173</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: III, Cilt: 20, İctima Senesi: III, 80. İctima, 17.6.1930.

<sup>174</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: III, Cilt: 20, İctima Senesi: III, 80. İctima, 17.6.1930.

*bezicede bizler yine yandık. Zira ki ziyan ortada ne kazandık ...” şeklinde edebi eleştiriler yapmış ve “...Belki bu sözlerime karşı sulhu kazandık diyenler olabilir. Evet arkadaşlar; bir görüşe nazaran bu doğru olabilir. Benim de karşıma dikilen sulh perisi sözlerimin bir kısmını boğazıma tıktıyor...”<sup>175</sup> demiş; yapılmış olan antlaşmanın sadece görünürde yararlı olduğunu vurgulamıştır. Bununla birlikte imzalanmış olan bu antlaşma Avni Bey’e göre siyasi bir başarı değildir. “... Türkiye ve Yunan Hükümetleri arasında mübadele itilâfnamesi gibi çok güzel bir başlığın altına sıkışan ve sıralanan satırlarda aradım, araştırdım, siyasi zaferin izini maatteessüf bulamadım ve göremedim.”<sup>176</sup> sözlerine konuşmasında yer vermiş olan Avni Bey’e göre, yapılmış olan antlaşmanın, mübadil, gayri mübadil ile etabli olan kişilerin durumlarını tespit etmekten başka bir fonksiyonu olmamıştır.*

Aynı oturumda Avni Bey’den sonra söz alan Denizli Milletvekili Mazhar Müfit Bey de, bu antlaşmanın kabul edilmesinin, İsmet Paşa’nın Lozan’da imzalamış olduğu sözleşme ile alınmış olan hakların geri verilmesi anlamına geleceğini söylemiştir. Ayrıca, bu antlaşmayla mübadil olması gereken Rumların mübadele dışı bırakılmış olduğunu savunan Mazhar Müfit Bey, bununla birlikte antlaşma ile Yunan tebaasından olan mübadillerin İstanbul’da olan emlaklarını da tasarruf edeceklerini; buna rağmen Yunanistan’daki Türklerin bütün mallarını Yunanistan’a terk edeceklerini belirtmiştir.<sup>177</sup>

Yapılan tüm tartışmalardan sonra Türk-Yunan antlaşması 17 Haziran 1930 tarihinde Meclis’te yapılan oylamanın ardından kabul edilmiştir.

Bu antlaşma iki ülke ilişkileri açısından bir dönüm noktası olmuş, Türkiye ile Yunanistan arasında barış rüzgarları esmeye başlamıştır. Antlaşmanın başlıca hükümleri özetle şöyledir: Geldikleri tarih ve doğdukları yer neresi olursa olsun, mübadele dışı olan İstanbul’daki Rumlarla, Batı Trakya’daki Türklere “etabli” sıfatı tanınacak; mübadil Müslümanların Yunanistan’da bıraktıkları menkul ve gayrimenkul malların tam mülkiyeti Yunan Hükümeti’ne, mübadil Rumların Türkiye’de bıraktıkları menkul ve gayrimenkul malların tam mülkiyeti ise Türk Hükümeti’ne geçecektir. Müslüman Türklere ait olup Yunanistan’da bulunan gayrimenkul malların tam mülkiyeti Yunan Hükümeti’ne geçecek; ancak sahiplerine iade edilmiş olan ve bu kimselerin tasarrufunda bulunan gayrimenkul mallar bu hükmün dışında kalacaktır.

<sup>175</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: III, Cilt: 20, İçtima Senesi: III, 80. İçtima, 17.6.1930.

<sup>176</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: III, Cilt: 20, İçtima Senesi: III, 80. İçtima, 17.6.1930.

<sup>177</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: III, Cilt: 20, İçtima Senesi: III, 80. İçtima, 17.6.1930.

Yunan halkına ait olan ve mübadeleye tabi olmayan İstanbul bölgesi dışındaki gayrimenkul malların tamamının mülkiyeti Türk Hükümeti'ne geçecektir. Antlaşmaya göre, mübadele dışında bırakılmış olan İstanbul'dan kaçan ve geri dönüş hakkından mahrum bulunan etabli Rumların Türkiye'deki bütün menkul ve gayrimenkulları Türk Hükümeti'ne geçecektir. Yine aynı şekilde, mübadelenin istisna tutulduğu İstanbul bölgesi dışında bulunan ve etabli Rumlara ya da geri dönüş hakkından faydalanan kişilere ait menkul ve gayrimenkul malların mülkiyeti de Türk Hükümeti'ne geçecektir.

Bununla birlikte, mübadele dışında bırakılmış Garbi Trakya bölgesini terk edip, geri dönüş hakkından mahrum bulunan Türklere ait Yunanistan'daki bütün mallar ile, aynı bölgenin dışında bulunan ve etabli Türklere ya da geri dönüş hakkından faydalanan kişilere ait menkul ve gayrimenkul malların tam mülkiyeti Yunan Hükümeti'ne geçecektir. Yunan Hükümeti, yukarıda adı geçen emlak sahipleri için 450.000 İngiliz lirası tahsis edecek; bu tutarın 150.000 lirası mübadele bölgesi dahilinde bulunan mülkleri için Batı Trakya Türklerine, 125.000 lirası mübadil Türklere, 150.000 lirası da İstanbul dışındaki mülklerine karşılık, dönüş hakkından yararlanacak kişilerle, etabli Rumlara verilecektir.

Batı Trakya'daki etabli Türklerle, İstanbul'daki etabli Rumlara ayrılan payı dağıtmak Muhtelit Mübadele Komisyonunun görevi olacaktır.

Bu antlaşmanın imzalandığı gün, Başbakan İsmet Paşa Yunan Başbakanı Venizelos'a bir mektup göndermiş; iki devlet arasında yeniden kurulmuş olan dostluktan duyduğu memnuniyeti belirterek, kendisini Ankara'ya davet etmiştir.<sup>178</sup> İsmet Paşa'nın daveti üzerine 27 - 31 Ekim tarihleri arasında Venizelos Türkiye'yi ziyaret etmiş ve halkın yoğun sevgi gösterisi ile karşılanmıştır.<sup>179</sup> Venizelos'un bu gezisi sırasında iki tarafın yetkilileri arasında görüşmeler yapılmış, 30 Ekim 1930'da Dostluk Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Anlaşması; Deniz Kuvvetlerinin Sınırlandırılması Hakkında Protokol; İkâmet Ticaret ve Seyrisefain Sözleşmesi, iki tarafın Başbakanları ile Dışişleri Bakanları tarafından imzalanmıştır. Bu antlaşmaların imzalanması üzerine Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal, misafir Yunanlı gazetecilere beyanatta bulunmuş ve iki ülke arasındaki dostluk hakkında şunları söylemiştir:

---

<sup>178</sup> Mehmet Gönübol ve Cem Sar, **a.g.e.**, s. 61.

<sup>179</sup> **Cumhuriyet**, 27 Ekim 1930.

*“... İki millet arasında vasi bir teşrik-i mesai sahası vardır. Ben şahsen bu iki millet arasında teşrik-i mesaiye tamamen taraftarım. Nasıl ki siz de buna bizzat şahit oldunuz. Türk milleti de aynı arzu ve telakkiye iştirak etmektedir.”*<sup>180</sup>

Mustafa Kemal ve Venizelos’un gayretleri 1930 sonrasında Türk-Yunan ilişkilerinin daha da gelişmesine zemin hazırlamıştır.

### C. 1930 SONRASI TÜRK-YUNAN İLİŞKİLERİ

1930 sonrasında Türkiye ve Yunanistan arasında pek çok ikili antlaşma yapılmıştır. Yapılmış olan bu antlaşmalar iki ülke arasında ticari ilişkileri geliştirmekle kalmamış, oluşan dostluğun resmileştirilmesini sağlamıştır.

Türkiye ile Yunanistan arasındaki İkâmet, Ticaret ve Seyrisefain Sözleşmesi Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde 5 Mart 1931 tarihinde oylamaya katılan 265 milletvekilinin tamamının oyuyla kabul edilmiştir.<sup>181</sup> Ayrıca iki ülke arasında yapılmış olan Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Anlaşması ile Deniz Kuvvetlerinin Tahdidine dair protokol 12 Şubat 1931’de Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından onaylanmıştır.<sup>182</sup>

1931 yılının Ekim ayında Başbakan İsmet Paşa ve Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Bey, kalabalık bir heyetle beraber Yunanistan’ı ziyaret etmişler ve coşkuyla karşılanmışlardır.<sup>183</sup> Venizelos’un kendisi için verdiği ziyafette bir konuşma yapmış olan İsmet Paşa, Türkiye ile Yunanistan arasında kurulmuş olan dostluğun ebediyete kadar devam etmesini istemiş ve “... *Türk-Yunan dostluk binası en sağlam yapılardan biridir.*”<sup>184</sup> demiştir. İsmet Paşa’nın bu gezisi sırasında bir yıl önce yapılmış olan antlaşmalar teati edilmiş, yeni bir antlaşma imzalanmamıştır.<sup>185</sup>

<sup>180</sup> **Cumhuriyet**, 31 Ekim 1930.

<sup>181</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: III, Cilt: 26, İçtima Senesi: 4, 32. İçtima, 5.3.1931.

<sup>182</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: III, Cilt: 25, İçtima: 4, 28. İnkat, 12.2.1931.

<sup>183</sup> **Cumhuriyet**, 4 Ekim 1931.

<sup>184</sup> **Cumhuriyet**, 5 Ekim 1931.

<sup>185</sup> **Cumhuriyet**, 6 Ekim 1931.

1934 yılında imzalanan Balkan Antantı, Türk – Yunan ilişkilerinin iyice yakınlaşmasına sebep olmuş, iki ülke paktın hazırlık aşamasında birbirleri ile fikir alışverişinde bulunmuşlardır. Balkan Antantı, iki ülkenin başını çektiği işbirliği sonucunda ortaya çıkmıştır.

1938 yılı Ekim'inin başında Yunanistan Başbakanı Metaksas'ın başkanlığında toplanmış olan Yunan Bakanlar Kurulu, Selanik Belediyesi'nin Türkiye Cumhurbaşkanı Atatürk'ün doğdukları evin Türk Milletine hediye edilmesine dair kanunu tasdik etmiş; böylece Türkiye'ye çok anlamlı bir jest yapmıştır.<sup>186</sup>

Tevfik Rüşdü Aras'ın Dışişleri Bakanlığı döneminde etabli anlaşmazlığının çözümlenmesinden sonra Türk-Yunan ilişkilerinde önemli bir sorunla karşılaşılmamıştır. Kurtuluş Savaşında Türkiye en fazla silahlı çatışmayı Yunanistan'la yapmış olmasına rağmen iki devlet arasındaki dostane ilişkiler zamanla kurulmuştur. Türk-Yunan ilişkilerinin bu safhaya gelmesinde Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşdü Aras'ın katkıları kadar, Atatürk'ün barışçı politikasının da büyük rolü olmuştur. Ancak, Türk-Yunan ilişkileri 1954'ten itibaren Kıbrıs Sorunu'ndan dolayı gergin bir safhaya girmeye başlamıştır.

---

<sup>186</sup> Cumhuriyet, 9 Ekim 1938.

## V. TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİ – 1925 ANTLAŞMASI VE TEVFİK RÜŞTÜ ARAS’IN GÖRÜŞLERİ

Ulusal Kurtuluş Savaşı döneminde temelleri atılmış olan Türk- Sovyet dostluğu, Tevfik Rüştü Aras’ın Dışişleri Bakanlığı döneminde aynı dostluk çerçevesinde devam etmiştir. Tevfik Rüştü Aras’ın Sovyet Rusya’yı Türkiye’nin en önemli dostu olarak görmesinin sebebi, bu devletin Kurtuluş Savaşı sırasında Ankara Hükümetine yaptığı yardımlar kadar, Aras’ın resmi Komünist Partisinin temsilcisi olarak Rusya’da geçirdiği günlerin de etkisi vardır.

Tevfik Rüştü Bey, “büyük komşumuz ve dostumuz” sözünü yalnızca Sovyet Rusya için kullanmıştır. Bunun sebebini de, Cumhuriyetin temelini kuran Büyük Millet Meclisi hükümetine ilk elçinin Sovyet Rusya’dan gelmesi ile iki ülkenin birbirinin çıkarlarını ve güvenliğini gözetmesi olarak açıklamıştır.<sup>187</sup>

Cumhuriyetin kurulmasından sonra, Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki ilk önemli adım, iki ülkenin Dışişleri Bakanları olan Çiçerin ve Tevfik Rüştü Bey’in 17 Aralık 1925 tarihinde Paris’te Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşmasını imzalamalarıdır. Bu antlaşmaya göre, taraflardan biri saldırıya uğrarsa, diğer taraf birincisine karşı tarafsızlığını koruyacak; taraflar birbirlerine saldırmayacak, taraflar birbirlerine karşı bağlaşma ya da siyasi antlaşma yapmayacak ve düşmanca hareketlere girişmeyeceklerdir. Üç yıl için imzalanan bu antlaşma, bu sürenin bitiminden altı ay önce bir tarafça feshedilmediği takdirde, kendiliğinden bir yıl daha uzayacaktır.<sup>188</sup>

Türkiye ile Sovyet Rusya arasında her ne kadar tarihi bir dostluk olsa da, bu antlaşmanın imzalanmasına, o sıralarda Musul Meselesi ile ilgili olarak İngiltere’nin tutumu ve Milletler Cemiyeti’nin İngiltere’nin nüfuzu altında olması etken olmuştur. Ayrıca, antlaşmanın, Milletler Cemiyeti Konseyi’nin Musul Meselesi hakkında 16 Aralık 1925

<sup>187</sup> Tevfik Rüştü Aras, **Görüşlerim**, [y.y.], Semih Lütfü Erciyas Kitabevi, [t.y.], s. 21.

<sup>188</sup> Bu Antlaşmanın tamamı için bkz. İsmail Soysal, **a.g.e.**, s. 207 - 212.

tarihinde Türkiye aleyhine aldığı kararın hemen ertesi günü imzalanmış olması dikkat çekicidir. Bununla birlikte, o tarihte Türkiye'nin, Sovyet Rusya gibi bir dosta ihtiyaç duyduğu açıktır; Musul sorunu yüzünden durum gergindir ve Türkiye ile İngiltere arasında savaş tehlikesi bulunmaktadır. Bu anlaşma Türkiye Büyük Millet Meclisinde 11 Şubat 1926 tarihinde kabul edilmiştir.<sup>189</sup>

Türkiye ve Sovyet Rusya arasında Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması'nın imzalanması, politik, ekonomik ve kültürel ilişkilerin gelişmesine zemin hazırlamış; bu antlaşmayı takiben iki ülke arasında 31 Mayıs 1926'da, daha önce bağtlanan 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması ile 13 Ekim 1921 Kars Antlaşmalarıyla saptanan sınırın çizilmesine ilişkin bir genel protokol imzalanmıştır. Bununla birlikte, 1927 yılının Haziran ayında, sınır nehirleri sularından ortaklaşa yararlanmaya ilişkin antlaşma ve Aras Nehri üzerinde "Serdabarad" Barajı'nın yapımı konusunda bir ek protokol imzalanmıştır.<sup>190</sup>

1926 yılının Kasım ayında Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey, Çiçerin'le görüşmek üzere Odessa'ya gitmiştir. Bu görüşmede iki ülke arasında bir ticaret antlaşması imzalanması, Milletler Cemiyeti'ne girme meselesi ve ağırlıklı olarak da Türkiye üzerindeki İtalyan tehdidi konuları görüşülmüştür. Tevfik Rüştü Bey, Odessa'dan ayrılırken Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin kendisine, Gazi Mustafa Kemal'e verilmek üzere, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin Balkanlar'daki çıkarlarını tehlikeye sokacak hiçbir teşebbüste bulunmayacağını belirten bir mektup vermiştir. Ancak yapılmış olan bu görüşme, Şubat 1926'da Türkiye'den ithal edilen mallara Sovyetler Birliği'nin bazı sınırlamalar koyması ve Mayıs ayında Odessa limanında Türk mallarına giriş izni verilmemesi gibi, iki ülke arasında var olan sorunları tam olarak çözememiştir. Bunun üzerine, iki memleket arasındaki ticari anlaşmazlıkları çözmek ve bir antlaşma metni hazırlamak üzere Ocak 1927'de taraflar arasında yeniden görüşmelere başlanmıştır.<sup>191</sup>

1926 yılında Sovyet Rusya Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girmesine sıcak bakmamış, kendisi girmeden Türkiye'nin bu Cemiyete girmesini istememiştir. Rusya'nın Türkiye'nin batılı devletlerle yapacağı işbirliğinin kendi aleyhine dönmesinden çekinmiş olması kuvvetli bir olasılıktır. Nitekim Türkiye, 1932 yılı Temmuz ayında Milletler

<sup>189</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre. II, Cilt: 22, İçtima Senesi: III, 54. İçtima, 11.2.1926.

<sup>190</sup> A. Hasanoğlu (çev.), **Ekim Devrimi Sonrası Türkiye Tarihi –SSCB Bilimler Akademisi-**, İstanbul, Bilim Yayınları, 1979, s. 154.

<sup>191</sup> Mehmet Gönlübol ve Cem Sar, **a.g.e.**, s. 78 - 79.

Cemiyeti'ne katılırken Rusya'nın bu yöndeki endişelerini giderme gereğini duymuş; bu ülkeye gönderdiği bir notayla Milletler Cemiyeti'nce karara bağlanabilecek müeyyideler konusunda birtakım taahhütler üstlenmiştir. Vermiş olduğu bu notayla Türkiye, Sovyetler Birliği aleyhindeki bir uygulamaya Sovyetlerin saldırısı ile başlayacak bir savaşta uyabileceğini, saldırının Sovyetler Birliği tarafından başlatılıp başlatılmadığına gene kendisinin karar vereceğini beyan etmiştir. Sovyet Rusya'nın 1934'te Milletler Cemiyeti'ne katılmasıyla mesele kendiliğinden hallolmuştur.<sup>192</sup>

Nihayet, 1927 yılında iki devlet arasında, Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması Ankara'da imzalanmış ve bu antlaşmayla Türkiye SSCB dış ticaret örgütü sistemini hukuken kabul etmiştir. Böylece, Türkiye'ye belirli malların Sovyetler Birliği'ne lisanssız olarak ithali hakkı ile gümrük vergisi, malların direkt geçişi gibi konularda önemli ayrıcalıklar tanınmıştır. Aynı antlaşmayla, Türk tüccarlara ticari anlaşmalarda bulunmak üzere Sovyet topraklarına serbest giriş hakkı tanınmış, böylece Türkiye uluslararası pazarda önemli bir müttefik kazanmıştır.<sup>193</sup>

1928 yılında Türk-Sovyet ilişkilerinde yeni gelişmeler olmuştur. Cenevre'de toplanan Silahsızlanma Konferansı Hazırlık Komisyonu'na katılmış olan Sovyet Temsilci Litfinov'un önerisiyle Türkiye, Komisyonun çalışmalarına katılmak üzere Cenevre'ye çağırılmıştır. Böylelikle, Türkiye ilk defa Sovyetlerin yardımıyla da olsa uluslararası bir konferansa katılarak görüşlerini açıklama fırsatı bulmuştur. Türkiye bu konferansta dünyaya barış mesajları vermiş ve Sovyet Rusya'nın tam silahsızlanma tezini desteklemiştir.<sup>194</sup> Savaşın milli bir siyaset aracı olarak kullanılmamasını öngören Briand-Kellog Paktına, Türkiye ve Rusya da davet edilmiş; bu pakta çok önem veren Sovyet Rusya 31 Ağustos 1928'de, Türkiye ise 8 Eylül 1928'de katılmıştır.<sup>195</sup> Türkiye 1929 yılında da, saldırganlık politikasını yasaklayan Litfinov Protokolü'ne katılmıştır. Savaşın milli siyaset aleti olarak kullanılmaması hakkında Moskova'da imzalanmış olan protokolün onaylanmasına dair kanun, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 1 Nisan 1920 tarihli birleşiminde ele alınmıştır. Sunuş konuşması için kürsüye gelmiş olan Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey, şunları söylemiştir:

*“Efendim, bu layiha esası Büyük Meclisin tasvip ve tasdıkına iktiran etmiş olan Kellog Paktının bir an evvel Şarki Avrupa'da meriyete geçmesi için komşumuz*

<sup>192</sup> Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 129.

<sup>193</sup> İ. Ukolgov, M. Trush, E.İ. Urazova, **Sovyet Gözüyle Türkiye SSCB İlişkileri**, İstanbul, Yar Yayınları, s. 16.

<sup>194</sup> Cevdet Alsan, **Türk-Sovyet Halklarının Kardeşliği –Türk Sovyet İlişkilerinin Kısa Bir Tarihçesi-**, İstanbul, Sorun Yayınları, 1976, s. 43.

<sup>195</sup> Kâmuran Gürün, **a.g.e.**, s. 123.

*Soviyet Hükümeti tarafından yapılan bir teşebbüs üzerine muhtelif alakadar hükümetler meyanında Türkiye'nin de buna iştirak etmesini ihtiva eden bir pakttır. Bunun mahiyeti de gösteriyor ki, esası kabul edilmiş olan ve sulh için mühim bir adım telakki ettiğimiz eserin bir an evvel Şarki Avrupa'da meriyete geçmesi için tanzim edilmiştir.”*<sup>196</sup>

Tevfik Rüştü Bey, “barış için önemli bir adım” olarak nitelendirdiği paktın, Meclis tarafından müzakeresini istemiştir. Bunun üzerine Estonya, Letonya, Polonya Cumhuriyetleri, Romanya Krallığı ve Sovyetler Birliği'nin imzalamış olduğu bu protokole Türkiye'nin de katılması, Büyük Millet Meclisi'nin bu oturumunda oya sunulmuş ve 179 milletvekilinin tamamının oylarıyla kabul edilmiştir.<sup>197</sup>

12 Aralık 1929'da Rus Dışişleri Bakanı M. Karahan Ankara'ya gelmiş ve Türk halkının sevgi gösterileriyle karşılanmıştır.<sup>198</sup> Karahan'ın bu gezisi sırasında, 1925 yılında imzalanmış olan Türk-Rus Antlaşması, iki ülkenin Dışişleri Bakanlarının imzalarıyla uzatılmış ve M. Karahan, “iki memleketin ayrı ayrı yaşaması başlı başına bir kuvvettir. Fakat bu iki memleketin birleşmesi on kuvvete muadildir”<sup>199</sup> sözleriyle iki ülke arasındaki işbirliğinin önemine dikkat çekmiştir.

17 Aralık 1929'da imzalanmış olan ve 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nı iki yıl uzatan protokol Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 20 Ocak 1930 günkü birleşiminde oya sunulmuş; oylamaya katılan 191 milletvekilinin tamamının kabul oylarıyla tasdik edilmiştir.<sup>200</sup> Rusya'nın bu antlaşmanın uzatılmasını kabul etmesinin başlıca sebebi, 12 Ekim 1929 tarihinde İngiltere Akdeniz filosunun kumandanı Amiral Fredrick Field'in Türkiye'ye yaptığı ziyaretin sağladığı Türk-İngiliz yakınlaşmasıdır.

1925 Antlaşması, 30 Ekim 1931 tarihinde imzalanan bir protokol ile 5 yıl, daha sonra da 7 Kasım 1935'de imzalanan bir protokol ile son defa 10 yıl süreliğine uzatılmıştır. 30Ekim 1931 uzatma protokolü Rus Dışişleri Komiseri Litvinof'un 27-30 Ekim 1931 tarihleri arasında Ankara'yı ziyareti sırasında, bizzat kendisi tarafından imzalanmıştır.<sup>201</sup> Rus Hariciye

<sup>196</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: III, Cilt: 10, İçtima: II, 47. İnkat, 1.4.1929.

<sup>197</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: III, Cilt: 10, İçtima: II, 47. İnkat, 1.4.1929.

<sup>198</sup> Cumhuriyet, 13 Aralık 1929.

<sup>199</sup> Hakimiyet-i Milliye, 18 Aralık 1929.

<sup>200</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: III, Cilt: 16, İçtima Senesi: III, 33. İçtima, 20.2.1930.

<sup>201</sup> Kâmuran Gürün, a.g.e., s. 126 - 127.

Komiseri'nin bu ziyaretine 1 Kasım 1931 günü Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılış nutkunda değinmiş olan Gazi Mustafa Kemal Paşa, Sovyet Rusya'nın Hariciye Komiserini Ankara'da kabul etmekten memnun olduğunu belirtmiş, *"... iki memleketin tecrübe geçirmiş dostça münasebetlerini aynı kuvvet ve samimiyetle idame etmek tarafeynin büyük menfaat ve halis arzularının icabatından olduğu bu vesile ile de izhar ve tebarüz ettirilmiştir."*<sup>202</sup> demiştir.

1929 yılında dünya ekonomik bunalımla sarsılmış, genç Türk Devleti de bu durumdan etkilenmiştir. Bu bunalımdan daha az etkilenmek için Türkiye o zamana kadar sürdürdüğü liberal ekonomik politikaları bırakarak devletçilik politikasına yönelmiştir. Devletçilik politikasının uygulanabilmesi için Sovyet danışmanların yardımlarıyla 1932 yılında I. Beş Yıllık Kalkınma Planı hazırlanmış ve 1934'te uygulamaya konmuştur.<sup>203</sup>

Aynı yıl, Başbakan İsmet Paşa ve Hariciye vekili Tefik Rüşti Bey, Sovyet Dışişleri Komiseri'nin ziyaretini iade için Moskova'ya gitmişler; bu ziyaret sırasında Sovyetler Birliği'nden sanayi maddeleri ve makine ithali için Türkiye'ye sekiz milyon dolarlık bir kredi sağlanması hakkında anlaşmaya varmışlardır.<sup>204</sup>

Türkiye Sovyet Rusya ilişkilerinde samimiyet ve işbirliğinin doruk noktasına ulaştığı yıllar, 1925 antlaşmasının imzalanmasından itibaren 1933 yılına kadar olan dönemdir; öyle ki 1933'te Cumhuriyetin onuncu yıl kutlama törenlerine katılan yabancı konuklar arasında ilk sırayı Sovyet Heyeti oluşturmuştur. Sovyet harbiye komiseri Voroşilof'un başkanlığını yaptığı bu heyet, Kızılordu Süvari Umumi Müfettişi Budiyeni, Maarif Komiser Muavini Krijanovski, ve Dışişleri Komiser yardımcısı Karahan'dan oluşmuştur. Sovyet Heyeti'ni Sivastopol'da karşılamak üzere 23 Ekim 1933 günü "İzmir Vaporu" ile bir Türk karşılama heyeti gönderilmiştir.<sup>205</sup> Rus Heyeti, 10 Kasım tarihine kadar Türkiye'de kalmıştır.<sup>206</sup> Mustafa Kemal Paşa, Sovyet Heyeti'nin yapmış olduğu bu ziyaretten 1 Kasım 1933 günü Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılış münasebetiyle yapmış olduğu konuşmada söz etmiş ve şöyle demiştir:

<sup>202</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, Cilt: 4, İçtima: I, 1. İnkat, 1.11.1931.

<sup>203</sup> Korkut Boratav, "Devletçilik ve Kemalist İktisat Politikaları", **Türkiye'de Devletçilik**, (Der: Nevin Coşar), İstanbul, Bağlam Yayınları, 1995, s. 126.

<sup>204</sup> Cevdet Alsan, **a.g.e.**, s. 46.

<sup>205</sup> Nezahat Demirhan, **Cumhuriyetin Onuncu Yılı'nın Türk İnkılap Tarihinde Yeri ve Önemi**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999, s. 79 - 80.

<sup>206</sup> Kâmuran Gürün, **a.g.e.**, s. 132.

*“Efendiler, bu sene mümtaz bir Sovyet Heyeti’nin cevap ziyaretini kabul ettik. Bu ziyaretin Onuncu yıl bayramına tesadüf ettirilmesi, iki memleket arasındaki münasebetlerin derin samimiyetini gösteren mesut bir vesile olmuştur. İki memleketin çetin zamanlarında kurulmuş, on beş senedir türlü imtihanlardan daha kuvvetli çıkmış bir dostluğun daima yüksek kıymeti haiz olması, beynelmilel sulh için değerli ve ehemmiyetli bir âmil olduğunda tereddüt edilmez.”<sup>207</sup>*

1933-1936 yılları arasında Avrupa ülkeleri arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklara rağmen, Türk-Sovyet işbirliği pek çok alanda devam etmiştir. 1933 yılının Şubat ayında Cenevre Silahsızlanma Konferansı’nda Türkiye Karadeniz Boğazlarının silahlardan arındırılması üzerine Lozan Antlaşması’nın bazı maddelerinin değiştirilmesi yönünde önerilerde bulunmuş ve Türkiye’nin bu teklifi Sovyet Rusya tarafından desteklenmiştir. İki ülke aynı yılın Temmuz ayında Londra’da yapılmış olan uluslararası bir görüşmede “tecavüzün tarifi” konusundaki diplomatik tartışmalara katılmış ve buna ait bir antlaşmanın imzalanmasında ortak çaba sarf etmişlerdir.<sup>208</sup>

Türkiye, her ne kadar Milli Kurtuluş Savaşı’nın başından beri kendisini destekleyen en büyük devlet olsa da, Sovyet Rusya ile ilişkilerinde her zaman temkinli davranmayı yeğlemiştir. Bunun sebebi de Rusya’nın komünizm propagandasıdır. Türkiye, Lozan Antlaşması ile hukuki varlığını tüm dünyaya kabul ettirdikten ve Cumhuriyet kurulduktan sonra komünist faaliyetlere karşı oldukça hassas davranmış ve bu faaliyetleri yakından takip etmiştir. Ancak, Sovyet Rusya bu durumdan hoşnut olmamış, Türkiye’deki komünizm propagandası ile hükümetler seviyesindeki Türk-Sovyet ilişkilerini birbirinin ayrılmaz bir parçası olarak ele almış; bu yüzden Türkiye’nin komünizme karşı aldığı tedbirlerden duyduğu rahatsızlığı açıklamıştır.<sup>209</sup>

Ancak komünizmin Türkiye’de tutunması mümkün değildir; çünkü her şeyden önce henüz sanayisi tam olarak gelişmemiş Türkiye’de bir işçi sınıfı Osmanlı’dan beri bulunmamakta, ayrıca Türk halkı da komünizme sıcak bakmamaktadır. Nitekim Tevfik Rüştü Bey, Petit Parisien Gazetesi’nin Ankara’ya gelmiş olan muhabiri M. Villi Sperko’yu kabulü sırasında, bu durumu şu sözleriyle anlatmıştır:

<sup>207</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 4, Cilt: 18, İçtima: 3, Birinci İnikat, 1.11.1933.

<sup>208</sup> Hamit Aliyef, “Kemal Atatürk’ün Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasında Dostluğun Kurulması ve Sağlamlaştırılmasındaki Rolü”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi- Atatürk Özel Sayısı**, Cilt: XXXVI, No: 1 - 4, (Ocak-Aralık 1981), s. 83.

<sup>209</sup> Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarih (Cilt 1-2:1914 1995)**, İstanbul, Alkım Yayınevi, [t.y.], s. 329 - 330.

*“Sovyet Rusya ile münasebatımız tamamen dostanedir. Sovyetler memleketimizde bolşevik propagandası yapmaktan içtinap ediyorlar. Esasen böyle bir propaganda hiçbir muvaffakiyet tevliz demez. Çünkü Türkiye’nin çiftçi olan ahalisi komünizm fikrine yabancıdır.”*<sup>210</sup>

Komünist bir rejime sahip olmasına rağmen Türkiye Rusya ile olan dostluk ilişkilerini bozmamıştır. 1935 yılının sonlarına doğru, Ankara’da Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ve sovyet Büyükelçisi Karahan arasında, 1925 tarihli Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması’nın, 7 Kasım 1945’e kadar uzatılmasını öngören bir protokol imzalanmıştır.<sup>211</sup>

1936 yılında gerçekleşen Montreux Boğazlar Konferansı sırasında Türkiye ve İngiltere’nin yakınlaşması Rusya’nın hoşuna gitmemiştir. Bununla beraber, Rusya konferansın sonucundan memnuniyet duymuş, Türkiye’de Rusya’nın dostluğundan vazgeçmemiştir. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, 31 Temmuz 1937’de Moskova’yı ziyaret etmişlerdir. 16 Temmuz 1937’de yayımlanan ortak bildiride, Türk – Rus dostluğunun ikili ve çok taraflı antlaşmalar ile kuvvetlendirildiği vurgulanmış, iki devletin dünya barışının bölünmezliği ve ortak güvenlik ilkesi üzerinde birleştikleri bildirilmiştir.<sup>212</sup>

Tevfik Rüştü Aras’ın Dışişleri Bakanlığı döneminde Türkiye Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerine özen göstermiştir. 1925 Antlaşmasının gereği olarak Türkiye, bağittamış olduğu uluslararası paktlarla ilgili Rusya’ya güvence vermiş, kendisine karşı olan herhangi bir harekete dahil olmayacağıın altını çizmiştir. Tefvik Rüştü Aras da, kişisel olarak Rusya’ya sempati beslemiş, Türk – Sovyet dostluğunun, ömrünün sonuna kadar savunucusu olmuştur. Ancak özellikle 1939’dan sonra iki devletin arasında soğuk rüzgarlar esmeye başlayacaktır.

---

<sup>210</sup> **Cumhuriyet**, 26 Şubat 1929.

<sup>211</sup> Cevdet Alsan, **a.g.e.**, s. 47.

<sup>212</sup> A. Suat Bilge, **Güç Komşuluk**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1992, s. 128.

## VI. TÜRKİYE’NİN MİLLETLER CEMİYETİ’NE GİRMESİ (18 Temmuz 1932) VE TEVFİK RÜŞTÜ ARAS’IN GÖRÜŞLERİ

Türkiye’nin Milletler Cemiyeti (Cemiyet-i Akvam)’ne girmesi Tefvik Rüştü Aras’ın Dışışleri Bakanlığı döneminin en önemli olayları arasında yer almaktadır. 1930 yılına doğru Avrupa’da gözle görölür bir gruplaşma başlamış, uluslararası güvenlik tehlikeye girmiş, dünya barışşı büyük tehlikelerle karşı karşıya kalmıştır. Türkiye, o zamana kadar kendi iç meseleleri ve Lozan’dan arta kalmış olan bazı dış sorunlar ile meşgul olmuş; hiçbir grubun içinde yer almamıştır.

Türkiye 1930’dan sonra özellikle statükocu Batı Devletleri için önemli olmaya başlamış; hatta Fransız Dışışleri Bakanı Aristide Briand’ın teşvikiyle girişilen Avrupa Birliğı projesinde Sovyet Rusya ile beraber dışarıda bırakılması pek çok Avrupa Devleti tarafından hoş karşılanmamıştır. Briand’ın 17 Mayıs 1930’da Avrupa Devletleri’ne gönderdiği memorandumda verdikleri cevaplarda birçok devlet özellikle Türkiye’nin Avrupa Birliğı’ne alınmasını istemişlerdir.<sup>213</sup> Aslında Türkiye daha bu proje ortaya atılmadan önce Kellog-Briand paktını imzalamak ve Silahsızlanma Konferanslarına katılmakla milletlerarası işbirliğine fiilen katılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra uluslararası işbirliğinin sağlanması ve barışın korunması için kurulmuş olan en önemli teşkilat Milletler Cemiyeti’dir. Bu teşkilat Birinci Dünya Savaşı’ndan galip olarak çıkan devletlerin önderliğinde kurulmuş; teşkilatın başlıca amacı ise, Versailles Antlaşması ile belirlenmiş olan savaş sonrası düzenin devamını sağlamak olmuştur. Türkiye bu savaşta yenilenler arasında olduğu için teşkilatın asli üyeleri arasına alınmamış; ancak değişen dünya koşulları karşısında Birinci Dünya Savaşı’nda yenilen devletlerin teker teker teşkilata alınmıştır.

Türkiye’nin uluslararası çalışmalara aktif olarak katılması, 1930 yılına doğru Milletler Cemiyeti’ne gireceğinin göstergesi olmuştur. Türkiye barışşı politikasıyla Batılı Devletlerle iyi ilişkiler kurmasına rağmen, Milletler Cemiyeti’ne girmesinde Sovyetler Birliğı’nin bu teşkilata karşı olan tutumu önemli bir rol oynamıştır. Sovyetler Birliğı, 1932 yılına kadar

---

<sup>213</sup> Mehmet Gönölbol ve Cem Sar, **a.g.e.**, s. 94 - 95.

Milletler Cemiyeti'ne girmek için bir başvuruda bulunmamış, milli mücadeleden bu yana dostane ilişkiler kurduğu Türkiye'nin de kendisinden önce Milletler Cemiyeti'ne girmesine pek sıcak bakmamıştır.

Koşulların oluşması karşısında Türkiye'nin, 1930 yılından sonra Milletler Cemiyeti'ne girmesi ihtimali giderek artmış; bununla birlikte Türkiye teşkilata girmek konusunda birtakım tereddütleri olmuştur. Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Bey, 15 Temmuz 1931 günü Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yapılan bütçe görüşmelerinde Milletler Cemiyeti konusuna da değinmiş ve şöyle demiştir:

*“Cemiyeti Akvam fikri, Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Türk inkılabının pek hoşlandığı bir fikirdir. Adeta kendi fikrimizdir diyebiliriz. Bir de o fikri tatbik için yapılan bir müessese vardır. Fikir ile müesseseden ayrı ayrı bahsedişim, tatbikat ve nazariyat arasındaki mesafeyi işaret içindir. Yoksa bu müesseseye karşı da çok muhabbetli ve dostane hareket ediyoruz ve onun teşebbüs ettiği her işe memnuniyete iştirak ediyoruz. Birçok noktalarda beraber, bir hava içinde, bir muhit dahilinde çalışıyoruz. ... Bu böyle iken niçin girmedik?”<sup>214</sup>*

Daha sonra Türkiye'nin Milletler Cemiyetine niçin girmediğini anlatmıştır. Cemiyeti Akvama üye olan her devletin, teşkilatın Meclisinde yer almadığını anlatan Tefik Rüşti, teşkilatta daimi, yarım daimi ve geçici üyelerin bulunduğunu, Türkiye'nin teşkilata daimi üye olarak davet edilmediğini anlatmıştır. Daimi üyeliğe ise ancak “büyük devletlerin” kabul edildiğinin altını çizmiştir. Türkiye'nin geçici üye olmasının pek çok devlet tarafından teklif edildiğini belirten Tefik Rüşti Bey, bu üyeliğin en çok üç sene için olacağını, bunu da Türkiye'nin kabul edemeyeceğini bildirmiştir. Türkiye'nin temsilcisi olmadan alınan kararları uygulamasının mümkün olmadığını anlatmış ve konuşmasına şöyle devam etmiştir:

*“... O kararın herhangi bir devlet aleyhine iktisadi bir karar olduğunu kabul edelim. Orada bizim azamiz da yoktur. Hatta alınan kararın adaleti hakkındaki kanaatimiz de tekevvün etmiş bulunmuyor. Size karşı mesul olmayan birtakım zevatın çok iyi niyetli de olsa kendi aralarında verdiği kararı bu memlekette tatbik nasıl olacak? Buna imkan var mı? İşte bu müşkülattan dolayı arzumıza rağmen bir türlü giremedik. Yalnız bu müşkülattan daimi surette gayrı kabili hallolacağını*

<sup>214</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 4, Cilt: 3, Fevkalade İctima, 28. İnikat, 15.VII.1931.

*zannetmiyorum. Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı çok iyi bir kabul, arzu gösteren bu müesseseye ve içinde şimdi pek çok dostlarımız bulunan ve her halde hiç düşmanımız olmayan bu müesseseye karşı bizim de aynı hislerle mütehassıs olduğumuzu bildiklerinden şüphe etmek istemem. Ancak o müessesenin bugünkü şekliyle, bizim inkılabımızdan yani müsavi muamele ve hukuk hakkında haklı zihniyetimizden doğan bu müşkülü iyi bir surette halledebileceğimiz gün bu teşekküle girebilmemiz mümkün olacaktır...”*<sup>215</sup>

Tevfik Rüştü Bey'in konuşmasından da anlaşılabileceği gibi, Türkiye ancak daimi üye olursa Milletler Cemiyeti'ne girmeyi kabul etmektedir. Ancak daimi üyelik “büyük devletler” e verildiğinden, Türkiye'nin bu haktan yararlanamayacağı açıktır. Bununla birlikte, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin daimi olmayan üyeleri geçici bir süre için Genel Kurul tarafından seçilmekte, Türkiye teşkilat üyesi olmadığı için Meclise süresiz seçilmesi söz konusu olmamıştır. Ancak, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti üyesi olmadan Meclise süresiz olarak seçilemeyeceğini bildiği halde böyle bir şart ileri sürmesinin nedeni, aslında Milletler Cemiyeti'ne 1931 yılında henüz girmek istemeyişinden ileri gelmektedir. Çünkü Türkiye, Sovyet Rusya ile 17 Aralık 1929 günü, Paris'te daha önce imzalanmış olan 1925 tarihli Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasının süresini uzatmıştır. Bu antlaşmanın maddeleri arasında taraflardan birinin komşularını ilgilendiren siyasi taahhütlere girerken diğerinin onayını alması gerektiği yer almaktadır. Hatta İsmet Paşa, 1931 yılında Venizelos ile yaptığı görüşmede, Sovyet Hükümeti'nin Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne daimi veya yarı daimi üye olarak girmesini anlayışla karşılayabileceğini ancak, sade bir üye olarak Cemiyete girmesinin Sovyet Hükümeti'ni gücendirebileceğini söylemiştir.<sup>216</sup> Bu nedenle Türkiye 1932 yılında Milletler Cemiyeti'ne girmeyi kabul ettiği zaman Sovyetler Birliği'nin onayını almıştır. Türkiye, Milletler Cemiyeti'nin davetine olumlu cevap verdikten sonra, Ankara'da bulunan Sovyet Maslahatgüzarına bir nota göndermiş ve Milletler Cemiyeti Misakının 16. maddesinde öngörülen zorlayıcı tedbirlerin Sovyetler Birliği'ne uygulanmasına katılmayacağına dair teminat vermiştir. Türk notası şöyledir:

“Türkiye Hükümeti'nin, Türkiye'nin Milletler Cemiyetine iltihakından sonra misakın müeyyideleri usulünün tatbikine dair olan 16'ncı ve 17'inci maddeleri ahkâmına tevfikân deruhte edeceği mecburiyetlere hülûs ile riayet etmesi Sovyet

<sup>215</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 4, Cilt: 3, Fevkalade İçtima, 28. İnkat, 15.VII.1931.

<sup>216</sup> Özden Zeynep Alantar, “Türk Dış Politikasında Milletler Cemiyeti Dönemi”, **Türk Dış Politikasının Analizi**, (Der:Faruk Sönmezoğlu), İstanbul, Der Yayınları, 2004, s. 116.

Sosyalist Cumhuriyetleri ittiḥadı hakkında Türk siyaseti prensibinin bu veçhile taayyününe halel iras edemez. Mebhus maddeler ahkâmınca Sovyetler Birliği'ne karşı tatbiki mümkün müeyyideler usulü diğer şartlardan kat'ı nazar yalnız Sovyetler Birliği'nin üçüncü bir devlet ile tecavüz harbi ilen etmesi halinde tasavvur edilebilir. Bu hususta Sovyetler Birliği'ni üçüncü itibara almak lâzım gelir. Binaenaleyh Sovyetler Birliği'ne karşı diğer devletler tarafından tevcih edilip Türkiye'nin muhik göremeyeceği bu kabil bir itham mezkûr memleketi 16'ıncı madde mucibince ittiḥaz edilecek herhangi tedabire iştirake mecbur kılamaz.”<sup>217</sup>

Mustafa Kemal, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne başvurarak değil, davet edilerek girmesini istemiştir. Nitekim, Milletler Cemiyeti Genel Kurulu 6 Temmuz 1932'de, Çin-Japon uyuşmazlığını görüşmek için yapmış olduğu olağanüstü toplantı sırasında, İspanya'nın yapmış olduğu teklif üzerine, Türkiye'nin teşkilata davetini öngören bir karar tasarısını kabul etmiştir. Türkiye aradan çok zaman geçmeden, 9 Temmuz 1932 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde daveti kabul etme kararı alarak, teşkilatın genel sekreterliğine bildirmiştir. Aynı gün Türkiye Dışışleri Bakanı Tefvik Rüştü Bey'in Milletler Cemiyeti'ne gönderdiği Meclisi'nin kararını bildiren mektup şöyledir:

*“Heyeti Umumiye namına vaki davetinize cevaben, Türkiye Cumhuriyeti'nin, Cemiyeti Akvama aza olmaya hazır olduğunu ve Türkiye'nin Cemiyeti Akvam azası olmayan devletlerle aktolunanlar da dahil olduğu halde, şimdiye kadar aktettiği muahedelerle deruhte ettiği taahhüdatın, cemiyeti Akvam azası vazaiḫi ile asla gayrı kabili telif olmadığını bildirmekle şeref kazanırım. Bu hususta esasen Türkiye'nin kabulünden evvel imzalanan bütün muahedatın Cemiyeti Akvam azasının ekserisinin aynı veçhile mümzi bulunduğunu Paris Misakı ruhu dahilinde aktolunduğuna işaret ederim. Bu beyanatı yaparken Türkiye'nin 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan'da imzalanan mukavelâtın münbais askeri mahiyetteki taahhüdât dolayısıyla hususi bir vaziyette bulunduğunu da ilave etmeyi vazife bilirim. Bu şeriat dahilinde Almanya Hükümeti'nin, Almanya'nın Cemiyeti Akvama kabulünü dair olarak Kâtibi Umumiye gönderdiği, 8 Şubat 1926 tarihli mektubunda zikrettiği Belçika, Fransa, İngiltere İmparatorluğu, İtalya, Polonya, ve Çekoslovakya Mümessilleri tarafından mümzi 1 Kanunuevvel 1925 tarihli nota*

<sup>217</sup> Cumhuriyetin İlk On Yılı..., s. 290 - 291.

*tabiratını hatırlatmalıyım. Bu notanın son fıkrası âtideki şekilde ifade edilmiştir, Cemiyet âzasına bu madde (16. madde) mucibince terettüp eden taahhüdat şu şekilde anlaşılmalıdır ki, Cemiyet âzası Devletlerden herbiri misaka riayeti temin ve taarruz hareketine mümaneat için, askeri vaziyeti ile kabili telif olacak ve coğrafi mevkiini hesaba katacak bir mikyasa dahilinde, dürüst ve müessir bir şekilde teşriki mesai etmekle mükelleftir.”<sup>218</sup>*

Milletler Cemiyeti'ne gönderilmiş olan Türkiye'nin kabul cevabını içeren bu mektup, Dışişleri Bakanı Tefik Rüşdü Bey tarafından Meclis Genel Kurulu'na, Milletler Cemiyeti'ne gönderilmeden önce okunmuştur. 9 Temmuz 1932 günü yapılmış olan Meclis oturumunda, bu mektubun Milletler Cemiyeti'ne gönderilmesi konusunda açık bir oylama yapılmış ve milletvekilleri mektubun değiştirilmeden gönderilmesini kabul etmişlerdir.<sup>219</sup>

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 9 Temmuz 1932 tarihli birleşiminde, Türkiye'nin Bern Elçiliği aracılığıyla Milletler Cemiyeti'ne davet edilmesi görüşülmüş, bu konuda Dışişleri Bakanı Tefik Rüşdü Bey, milletvekillerini gelişmelerle ilgili bilgilendirmiştir. Kürsüye gelen Tefik Rüşdü, ilk olarak Bern Elçisinden gelen davet mektubunun ekli olduğu telgrafi okumuş; Milletler Cemiyeti'nin Türkiye'yi davet ettiğini söylemiş ve bu davet şeklini çok nazik bulunduğunu belirtmiştir. Daha sonra, Türkiye'nin Cemiyeti Akvam'a davet edilmesi hakkında, 28 devlet tarafından genel kurulda yapılmış olan görüşmelerin tutanaklarından İspanya, Avustralya, İtalya, Fransa, Japonya, Almanya, İran, Bulgaristan ve Macaristan temsilcilerinin, Türkiye'nin davet edilmesi ile ilgili Türkiye'nin üyeliğinden yana olan konuşmalarını, ardından da bu devletlere kendisi tarafından gönderilmiş olan teşekkür telgraflarını okumuştur. Daha sonra Tefik Rüşdü Bey, Rus Hükümeti ile Türk Hükümeti arasındaki dostluğun hassasiyetine dikkat çekmiş ve Meclis üyelerine Sovyetler Birliği'nin Ankara'daki maslahatgüzarına gönderilecek olan notanın metnini de okumuştur. Dışişleri Bakanı tarafından hazırlanmış olan teşekkür telgrafları ve Sovyet Maslahatgüzarına gönderilmesi düşünülmüş olan nota taslağı, milletvekilleri tarafından oldukça beğenilmiştir.<sup>220</sup>

Milletler Cemiyeti Meclisi, yapmış olduğu özel oturumla 18 Temmuz 1932 günü, Türkiye'nin üyeliğini oy birliği ile kabul etmiştir.<sup>221</sup> Milletler Cemiyeti'nin bu özel

<sup>218</sup> Cumhuriyetin İlk On Yılı..., s. 306 - 307.

<sup>219</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 4, Cilt: 9, İçtima: 1, 81. İnikat, 9.7.1932.

<sup>220</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 4, Cilt: 9, İçtima: 1, 81. İnikat, 9.7.1932.

<sup>221</sup> Milliyet, 19 Temmuz 1932.

toplantısına rahatsızlığından dolayı Dışışleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey katılamamış; Türkiye'yi, Millet Meclisi azasından Necmettin Sadık Bey ile Türkiye'nin Bern Büyükelçisi Cemal Hüsnü Bey temsil etmişlerdir.<sup>222</sup>

Böylece, uluslararası ilişkilerinde her zaman barış ve dengeli bir politika izlemiş olan genç Türk Devleti, dönemin en önemli milletlerarası birliğine davet edilerek girmiş, Tevfik Rüştü, bu sürecin tamamlanmasında son derece nazık bir diplomasi uygulamış, üyeliğin başarıyla gerçekleşmesinde çok önemli bir rol oynamıştır.

## **VII. BALKAN ANTANTI (9 ŞUBAT 1934) SÜRECİ VE TEVFİK RÜŞTÜ ARAS'IN GÖRÜŞLERİ**

Milli mücadelenin kazanılmasından ve Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, Türkiye Misak-ı Milli esaslarına sadık kalmış, Balkanlar'da bulunan eski ülkeleri üzerinde herhangi bir hak iddia etmemiş, mevcut durumun korunması için çaba sarf etmiştir. Bu politika çerçevesinde Türkiye, Tevfik Rüştü Bey'in Dışışleri Bakanlığı görevi süresince Balkan Devletleri ile Türkiye arasında ikili anlaşmalar yapılarak, Balkanlarda olası daha büyük bir işbirliğinin temelleri atılmış, 1934 yılında imzalanan Balkan Antantı, bölgede kalıcı ve köklü bir barışın sağlanmasının en önemli adımı olmuştur. Balkan Antantı, dünyada daima kalıcı barışın var olmasından yana olan Tevfik Rüştü Bey'in bakanlık döneminde Türkiye'nin katıldığı en önemli çoklu paktlardan birisidir.

Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, Türkiye Balkan devletleri ile ikili anlaşmalar yapmış ve Balkan Devletleri ile neredeyse sorunu olmayan tek ülke durumuna gelmiştir.

---

<sup>222</sup> **Milliyet**, 15 Temmuz 1932.

Bulgaristan ile Türkiye 18 Eylül 1925 tarihinde Ankara’da bir Dostluk Antlaşması imzalanmış ve Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde 30 Mayıs 1926 günü kabul edilmiştir. Bu antlaşmaya ek olan protokolle Türk Hükümeti, Lozan Antlaşması ile azınlıkların korunması için kabul ettiği hükümlerden Türkiye’deki Bulgar azınlığını; Bulgaristan Hükümeti de Neuilly Barış Antlaşması ile Bulgaristan’daki azınlıklar için kabul ettiği hükümlerden Müslümanları da yararlandırmayı yükümlenmişlerdir. Bu antlaşma ile birlikte iki ülke arasında bir de Oturma Sözleşmesi imzalanmış, serbest göç işi düzenlenmiştir.<sup>223</sup> Daha sonra Türkiye ile Bulgaristan arasında imzalanmış olan Ticaret Antlaşması, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin 22 Mayıs 1928 tarihli oturumunda oy birliği ile kabul edilmiştir.<sup>224</sup> Bu antlaşmayı, 6 Mart 1929’da yapılan Tarafsızlık, Uzlaştırma, Yargısal Çözüm ve Hakem Antlaşması izlemiştir.<sup>225</sup> Bundan sonra 27 Mayıs 1930 tarihinde Türkiye ile Bulgaristan arasındaki yeni bir Ticaret Sözleşmesi yapılmıştır.<sup>226</sup>

Yapılan ikili antlaşmalarla Bulgaristan ile iyi ilişkiler kurulmaya çalışılmış, bu durum Bulgaristan’ın 1934 Balkan Antantı’na katılmaması ile biraz sarsılsa da bozulmamıştır.

Yunanistan ile sorunlar 1923 yılında Lozan Antlaşması ile çözülmüş, iki ülkenin diplomatik ilişkileri 1925’te kurulmuştur. Ancak, Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi’nin uygulanması sırasında iki taraf arasında doğan anlaşmazlıklar yüzünden dostane ilişkilerin kurulması gecikmiştir. Karşılıklı görüşmeler sonucu 10 Haziran 1930’da Mübadele ile ilgili sorunları çözecek olan sözleşmenin imzalanmasından sonra iki ülke arasında dostane ilişkiler kurulmaya başlanmıştır. Atatürk ve Venizelos’un karşılıklı çabaları sonucu 30 Ekim 1930’da Türkiye ile Yunanistan arasında Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaştırma ve Hakem Antlaşması imzalanmış ve Türk-Yunan ilişkilerindeki balayı dönemi böylelikle başlamıştır. Türk- Yunan dostluğu Balkan Antantı’nın temelini oluşturmuş, iki ülke bu paktın imzalanmasında lokomotif görevini üstlenmişlerdir.<sup>227</sup>

Türkiye ile Romanya ilişkileri 1923 Lozan Antlaşması’ndan sonra dostane bir hal almış, Romanya Dışişleri Bakanı Titulescu’nun Ankara’yı ziyareti sırasında 17 Ekim 1933’de, Türkiye ile Romanya arasında Dostluk, Saldırmazlık, Hakem ve Uzlaşma

<sup>223</sup> İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983, s. 253 - 259.

<sup>224</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: III, Cilt: IV, İçtima Senesi: 1, 8. İnikat, 22.5.1928.

<sup>225</sup> İsmail Soysal, **Balkan Paktı (1934-1941)**, (Yusuf Hikmet Bayur Armağanı 1985’den Ayrılışım), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1985, s. 134.

<sup>226</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: III, Cilt: 20, İçtima: 3, 71. İnikat, 7.6.1930.

<sup>227</sup> Türk-Yunan ilişkilerinin ayrıntıları için bkz: s. 38.

Antlaşması imzalanmıştır. Romanya bu antlaşmayı hem Bulgaristan'ın revizyonist isteklerinden çekindiği için, hem de deniz ticaretinin Boğazlara hakim olan Türkiye'ye bağlı olmasından dolayı yapmıştır.<sup>228</sup>

Türkiye ile Arnavutluk ilişkileri de Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra dostane bir şekilde gelişme göstermiştir. 15 Aralık 1952'te Ankara'da bir Dostluk Antlaşması ile Oturma ve Uyruluk Sözleşmesi imzalanmış, 1926 yılında da karşılıklı olarak elçiler atanmıştır.<sup>229</sup> 1925 yılında Arnavutluk Cumhurbaşkanı olan Zogu'nun ülkesini İtalya'nın bir uydusu durumuna getirerek 1 Eylül 1928'de krallığını ilan etmesi Türkiye'nin hoşuna gitmemiş; Türkiye Tiran'daki elçisini geri çağırıştır. Bunun üzerine Arnavutluk da Ankara'daki Elçiliğini kapatınca, ilişkiler bir süre için gerilmiş; ancak Balkan Antantı hazırlıkları başlayınca ilişkilerin tekrar düzeltilebilmesi için iki ülke de çaba sarf etmiştir. Bunun üzerine 1933 yılında yeni Arnavutluk Elçisi Ankara'ya gelmiş; buna karşılık Ruşen Eşref (Ünaydın) de Türk Elçisi olarak 1934'de Tiran'da göreve başlamıştır.<sup>230</sup>

Balkan Devletleri arasındaki ilişkilerin dostane bir hal almasıyla, merkezi Cenevre'de bulunan Uluslararası Barış Bürosunun 6-10 Ekim 1929 tarihinde Atina'da düzenlediği Evrensel Barış Kongresi'nde, Yunanistan'ın eski Başbakanlarından Papanastasiu bir "Balkan Birliği" kurulmasındaki yararları açıklamıştır.<sup>231</sup> Bunun üzerine, Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Türkiye, Yugoslavya ve Yunanistan temsilcilerinin katılmalarıyla 5 Ekim 1930'da Atina'da gayrı resmi bir Balkan Konferansı toplanmıştır. Bu konferans, Balkan Devletleri arasında her yıl Dışişleri Bakanları seviyesinde bir toplantı yapmak; anlaşmazlıkların barış yolu ile çözülmesi ve bir tecavüz durumunda karşılıklı yardımlarda bulunulması hükümlerini içeren bir Balkan Paktı hazırlamak; Balkan Milletleri arasında ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi alanlarda yakınlaşmayı sağlayarak bir Balkan Birliğinin kurulmasını kolaylaştıracak daimi bir teşkilatın kurulmasını sağlamak kararlarını almıştır.

İkinci Balkan Konferansı 20-26 Ekim 1931 tarihinde İstanbul'da toplanmıştır. Bu konferansta katılımcı devletlerin revizyonist ve antirevizyonist olarak fikir ayrılığına düşmeleri sebebi ile bir Balkan Paktı hazırlanamamıştır. Bununla birlikte, ekonomik, teknik ve kültürel konularda işbirliği sağlayacak kararlar alınabilmiş; Balkan Ticaret Odaları

---

<sup>228</sup> Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 339.

<sup>229</sup> Bilal Şimşir, "Türk-Arnavut İlişkileri Üzerine", Ankara, **Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını**, No: 468, 1981, s. 299 - 316.

<sup>230</sup> İsmail Soysal, **a.g.e.**, s. 135.

<sup>231</sup> İsmail Soysal, **a.g.e.**, s. 142.

kurulması yönünde fikir birliğine varılmıştır. Bu toplantıda, Atatürk de altı Balkan Devleti'nin temsilcilerine Fransızca bir konuşma yapmıştır.<sup>232</sup> Atatürk konuşmasında, Balkan uluslarının tarihsel yüzyıllarca birlikte yaşamaktan doğan ortak bir tarihleri olduğuna dikkat çekmiş ve “... *Balkan birliğinin temeli ve hedefi birbirlerinin siyasal bağımsızlıklarına saygı ve özen göstererek ekonomik, sosyal ve kültür alanlarında işbirliği yapmak olunca, bunun tüm uygar dünyada övgü ile karşılanacağı kuşkusuzdur*”<sup>233</sup> demiş; bir Balkan birliği kurulması gerektiğini açıkça ifade etmiştir.

Üçüncü Balkan Konferansı, 23-26 Ekim 1932'de Bükreş'te toplanmıştır. Bu toplantıda, Balkan Devletleri arasında saldırmazlık hükmü ve anlaşmazlıkların barışçı yoldan çözümü için hazırlanan bir antlaşma tasarısı ele alınmış; ancak Bulgaristan, ısrarla üzerinde durduğu azınlık hakları konusundaki isteklerini kabul ettiremeyince Arnavutlukla beraber İtalya'nın da baskıları sonucu konferanstan çekilmiştir.<sup>234</sup> Buna rağmen diğer ülkelerin delegeleri, ekonomik ve sosyal işbirliği konularında görüşmeler yapmışlar, özellikle Türkiye'nin üzerinde durduğu bir “Balkan Antantı” ile ikili anlaşmalardan farklı bir güvenlik sisteminin oluşturulması fikri oldukça beğenilmiştir.

Dördüncü Balkan Konferansı, 4-10 Kasım 1933'te Selanik'te toplanmıştır. Bu toplantıdan iki ay önce Türkiye ile Yunanistan, 14 eylül 1933 tarihinde Ankara'da bir “Samimi Antlaşma Misakı” imzalamışlar ve Balkan Pakti'na öncülük edecek güzel bir adım atmışlardır. Bu Misak, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 6 Mart 1934 tarihli birleşiminde milletvekillerinin oylarına sunulmuş, oylamaya katılmış olan 188 milletvekilinin tamamının oylarıyla onaylanmıştır.<sup>235</sup> Türkiye adına Başbakan İsmet Paşa ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Beylerin imzalamış olduğu bu pakt, birinci maddesiyle iki devletin sınırlarını karşılıklı olarak güvence altına almış, böylece ortak sınır diğer üçüncü devletin saldırısına karşı (özellikle Bulgaristan) korumaya alınmıştır. Ayrıca Ankara Pakti'nin ikinci maddesi tarafların uluslararası konuları birbirlerine danışmalarını, üçüncü maddesi ise iki devletin uluslararası toplantılarda birbirlerinin çıkarlarını korumalarını ve ortaklaşa temsil olanaklarını hükme bağlamıştır.<sup>236</sup>

<sup>232</sup> Afet İnan, “Balkan Antantı (1934)”, **Belleten**, Cilt: XXXII, No: 126, (Nisan 1968), s. 286.

<sup>233</sup> İsmail Soysal, **a.g.e.**, s. 144.

<sup>234</sup> Oral Sander, **Balkan Gelişmeleri ve Türkiye (1945-1965)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1969, s. 9.

<sup>235</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 4, Cilt: 20, İçtima: 3, 24. İnikat, 6.3.1934.

<sup>236</sup> Bu Paktın tam metni için Bkz. İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983, s. 433 - 436.

Ancak, Türkiye'nin Yunanistan ile imzalamış olduğu bu Misak, Bulgaristan tarafından kaygıyla karşılanmıştır. Paktın imzalanmasından kısa bir süre sonra Başbakan İsmet Paşa Dışışleri Bakanı Tefik Rüştü Bey ile beraber Sofya'ya yaptığı ziyarette Bulgarların kaygılarını dinlemiştir. Türk Devlet adamları her ne kadar bunun Bulgaristan'a karşı bir hareket olmadığını, Bulgaristan'ın da Türk- Yunan Pakta katılırsa bu güvence sisteminin daha da güçlendirilmiş olacağını anlatmaya çalışmışlarsa da Bulgaristan'ı pakta katılmaya ikna edememişlerdir.<sup>237</sup>

Dördüncü Balkan Konferansı'nda bir Balkan Pakta imzalanmasının üzerinde önemle durulmuş, Beşinci Balkan Konferansının ise, 1934 Ekim'inde İstanbul'da toplanması kararlaştırılmasına rağmen, Belgrad Hükümeti'nin isteğı doğrultusunda ertelenmiştir.

Bu arada Yunan muhalefet lideri Venizelos Türkiye'ye gelip Atatürk ile Türk- Yunan ilişkileri ve Balkan Pakta hazırlıkları üzerine görüşmüştür. Dolmabahçe Sarayında, 26 Eylül 1933 tarihinde yapılan bu görüşmede bulunan Dışışleri Bakanı Tefik Rüştü Bey, iki devlet adamının görüşünü şöyle not etmiştir:

*“... M. Venizelos beş Balkan Devleti arasında sulhum muhafazası ve hudutların emniyeti için anlaşma yapılmasının faidesinden bahsetmiş ve şayet Bulgaristan bu hususta derhal muvafakat etmediğı halde bilahare onun da iltihakını mümkün kılacak bir şekilde dört devlet arasında anlaşma ile işe başlanabileceğini izah etmiştir. Reisicumhur Hazretleri Türkiye'nin bu hususta Sovyet Rusya'nın muvafakatini alması tabii olduğunu ve bunun mümkün bulunduğunu, ancak Türkiye ve Yunanistan'ın coğrafi vaziyetleri itibarile İtalya hassasiyetinin derpiş etmemiz lazım geldiğini ifade etmesi üzerine M. Venizelos biz yalnız Balkan hudutlarımızın emniyetini istihdaf edeceğiz; binaenaleyh dostumuz İtalya'nın buna bir diyeceğı olamaz ve icap ederse bu hususu gider bizzat izah ederim cevabını vermiştir. Böyle büyük bir işin yapılabilmesi için Yunanistan'da fırkalar arasında bu hususta ittifakın lüzumuna söz intikal edince M. Venizelos, M. Maximos hakkında itimadından bahsettikten sonra kendisi henüz muhalefette iken bu işin daha kolay olacağını, çünkü kendisinin muhalefet vaziyetinde bu meselede bugünkü hükümet fırkasına muhalefette yapamayacağından fazla Hükümeti takviye edebileceğini söylemiştir. Bunun üzerine Reisicumhur şimdilik Arnavutluk*

<sup>237</sup> İsmail Soysal, **Balkan Pakta (1934-1941)**, (Yusuf Hikmet Bayur Armağanı 1985'den ayırması), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985 s. 148.

*hudutlarına temas edilmeyerek ve tabii Arnavutluğun da Balkan'da vaziyeti olduğu nefyedilmeyerek şimdilik beş devlet arasında yapılmış gibi işin izahına ve bu anlaşmanın hudutların ehemmiyetine ve sulhun muhafazasına münhasır mütevazi bir anlaşma halinde dair gösterdikleri usul ve şekilden çok memnun olan M. Venizelos bu Balkan anlaşması tasavvur ve tertibi için büyük Reisicumhurumuza karşı 'bu sizin büyük planınızdır' tabirini kullanmış ve namını vermiştir. Reisicumhur Hazretleri bu mükâleme neticesinde ertesi günü İsmet Paşa Hazretleri ile birlikte M. Venizelos'un ve benim bu iş etrafında görüşüp çalışmamız arzusunu izah buyurmuşlar ve bana bu vadiye direktif vermişlerdir. Filhakika ertesi günü İsmet Paşa Hazretleri ile birlikte M. Venizelos'la Pera Palas Oteli'nde buluşularak bu mesele uzun uzadıya konuşulmuştur. Birdenbire acele yapılması korkusu ile çok ihtiyatlı ve çekingen durduğum ve bir aza zamanla da işlenmesinde faide mülâhaza ettiğim ve Başvekilimden teşvik kadar ihtiyat direktifi telâkki ettiğim bu işte ve M. Çaldaris Hükümeti ile ve onun Hariciye Nazırı ile esasları hakkında henüz çok muayyen ve teferruatlı bir şey konuşamadığım bu işte M. Venizelos bizi çok teşçi etmiştir.”<sup>238</sup>*

Balkan Devletleri ile yapılan ikili anlaşmalardan sonra, Balkan Paktı ile ilgili son adım 28 Kasım 1933'te atılmış; Yugoslavya'nın başkenti Belgrat'ta, Türkiye-Yunanistan adına Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey ve Yugoslavya-Romanya adına Yugoslavya Dışişleri Bakanı Yevtiç tarafından geçici bir protokol imzalanmıştır. Bu protokole göre, dört ülke arasında imzalanması kesinleşen Balkan Paktı'nın bağtlanması kadar, tarafların her biri birbirlerine haber vermeden ve her birinin önceden yazılı izni alınmadan, öbür Balkan Devletleri ile (Bulgaristan) hiçbir yükümlülük altına girmeyecektir.

Bulgaristan ise bu gelişmeleri kaygıyla izlemiş ve paktın imzalanmasını engellemeye çalışmıştır. Ayrıca Türkiye'nin diğer Balkan Devletleri ile yapmış olduğu ikili anlaşmalar Bulgaristan'ı kızdırmış, Bulgar basını Türkiye aleyhine kampanya başlatmış, Türk basını da bu kampanyayı karşılıksız bırakmamıştır.<sup>239</sup> Bulgaristan'ın belli başlı siyasileri de, Balkan Paktı aleyhinde konuşmaktan geri kalmamışlardır. Örneğin, Bulgar siyaset adamı Mollof verdiği beyanatta Balkan Paktı ile ilgili olarak, “.... Balkan lokarnosunun Bulgaristan için hiçbir manası yoktur. Bulgaristan'a verilmiş olan haklardan feragat etmemizi ifade eden yeni

<sup>238</sup> Bilal N. Şimşir, “Atatürk'ün Yabancı Devlet Adamlarıyla Görüşmeleri” **Belleten, (Atatürk Sayısı)**, Cilt: XLV/1, No: 126, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, (Nisan 1968), s. 175 - 177.

<sup>239</sup> Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 339.

*taahhütleri kabul edemeyiz*” demiş; Türk-Yunan Anlaşması ile ilgili olarak da “... M. Maksimos Türkiye ile misak akdetmekle işe fena başlamıştır. Halbuki Balkanlarda yalnız Yunanlılar ve Türkler mevcut değildir”<sup>240</sup> demiştir. Bulgar Başbakanı M. Muşanof da Trino’da çıkan “Stampa” gazetesine bir beyanat vermiş ve Avrupa’da Milletler Cemiyeti ile Dörtler Misakı bulunduğundan, Balkan Misakı’nın lüzumsuz olduğunu söylemiştir.<sup>241</sup> Ancak Türkiye ve Yunanistan, Bulgaristan’ın da Balkan Antantı’na katılması için çaba sarfetmişlerdir. Türkiye’nin Bulgaristan’ın da pakta girmesini çok arzuladığını ve bunun için harcanan çabaları Tevfik Rüştü Bey şöyle anlatmıştır:

*“Dört Balkan Devleti arasında Balkan Antantı müzakereleri hayli ilerleyince, meseleyi Bulgar Hükümeti’ne de açtık. Bu teşebbüs de muvaffakiyete ermedi. Biz Türkler, Bulgarların Balkan Birliği’ne iştirakini can ve gönülden istedik. Hatta, bu maksatla Bulgarların memnun edilmeleri için, Yugoslavların ve Rumenlerin bazı tavizatta bulunmalarını bile dilemekten geri kalmadık. Yugoslavlar, Bulgaristan’dan alınan ve ahalisi Bulgar olan hudut üzerindeki bazı yerleri, dostluk mukabilinde iade etmeye müsait görünüyorlardı. Titulesco ile Bulgar Başvekili arasında yapılan müzakere neticesinde, Bulgaristan’ın Balkan Anlaşması’na girmeyi kabul etmediğini öğrendik.”*<sup>242</sup>

Balkan Paktı’nın taslağı Türk ve Yunan Hükümetlerinin, üzerinde görüş birliğine vardıkları ilkelere göre, Yunan Dışişleri Bakanı Maximos tarafından hazırlanmış; Türk Hükümeti tarafından uygun görüldükten sonra tasarı metni Belgrat ve Bükreş’e bildirilmiştir.<sup>243</sup>

Balkan Paktı’nın hazırlık devresinde, Türkiye’nin 1929 Anlaşması gereğince Sovyetler Birliği’nin onayını alması gerekmiştir. 1933 yılının Aralık ayında Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey, Cenevre’de Sovyetler Birliği Dışişleri Komiseri Litvinof’u bilgilendirmiştir. Ancak Sovyetler Birliği Türkiye’nin göndermiş olduğu pakt tasarısından memnun kalmamış ve yapılan Türk-Sovyet görüşmeleri, Türkiye’nin pakta Sovyetler lehine bir çekince koyması ile sonuçlanmıştır.

---

<sup>240</sup> **Vakit**, 21 Ocak 1934.

<sup>241</sup> **Vakit**, 28 Ocak 1934.

<sup>242</sup> Tevfik Rüştü Aras, **a.g.e.**, s. 48.

<sup>243</sup> İsmail Soysal, **a.g.e.**, s. 152.

Nihayet Balkan Antantı, 9 Şubat 1934 günü, Atina Akademisi'nde Türkiye adına Dışışleri Bakanı Tefvik Rüştü, Yugoslavya adına Dışışleri Bakanı M. Yevtiç, Romanya adına Dışışleri Bakanı M. Titulesko ve Yunanistan adına Dışışleri Bakanı M. Maksimos tarafından imzalanmıştır.<sup>244</sup> Bu sistemin içinde yer alan tüm bağitları şöyle sıralamak mümkündür:

1. Balkan Anlaşma Paktı (9 Şubat 1934, Atina)
2. Ek Protokol (9 Şubat 1934, Atina)
3. Türkiye Dışışleri Bakanı'nın Sovyetler Birliği Dışışleri Komiserine sunduğu Demeç (9 Şubat 1934 Atina)
4. Üç Dışışleri Bakanının, çekince niteliğindeki bu Türk Demecini kabul ettiklerini gösteren Demeci (9 Şubat 1934, Atina)
5. Askersel Sözleşmeler İmzalanması gereğine ilişkin I sayılı (Gizli) İmza Protokolü (9 Şubat 1934, Atina)
6. Balkanlarda güvence altına alınan sınırların çizelgesini içeren II sayılı (Gizli) Protokol (9 Şubat 1934, Atina)
7. Yunanistan'ın daha sonra koyduğu genel çekince (1934, Atina)
8. Türkiye'nin Yugoslavya ve Romanya ile imzaladığı (Gizli) Askersel Sözleşmeler (5 Haziran 1934, Cenevre)
9. Balkan Paktı Örgütü'nün Statüsü (2 Kasım 1934, Ankara)
10. Balkan Paktı Devletleri ile Bulgaristan arasında kuvvete başvurulmamasını ve 1919 Neuilly Barış Antlaşması'nın kimi hükümlerinden vazgeçilmesi konusunda yapılan Anlaşma (31 Temmuz 1938, Selanik)<sup>245</sup>

Balkan Antantı, esas olarak şu üç kısa madde etrafında toplanmıştır:

1. Türkiye, Yugoslavya, Yunanistan ve Romanya bütün kendi Balkan hudutlarının emniyetini mütekabilen tekeffül ederler.
2. Yüksek âkitler bu itilâfnamede tayin edilmiş olan menfaatlerini ihlâl edebilecek ihtimaller karşısında alınacak tedbirler hakkında birbiri ile görüşmeyi taahhüt ederler. Onlar bu misakı imzalamamış olan diğer herhangi bir Balkan memleketine karşı, birbirine evvelden haber vermeksizin siyasi hiçbir harekette bulunmamayı ve diğer Âkitlerin muvafakati olmaksızın diğer herhangi bir Balkan Devletine karşı siyasi hiçbir vecibe altına girmemeyi taahhüt ederler.

<sup>244</sup> **Vakit**, 10 Şubat 1934.

<sup>245</sup> İsmail Soysal, **a.g.e.**, s. 158.

3. Bu itilâfname bütün âkit devletlerce imzalanır imzalanmaz mer'iyete girecek ve mümkün olduğu çabuk tasdik edilecektir. İtilâfname, iltihakı âkitler tarafından, müsait bir tetkike mevzu teşkil edecek olan her Balkan memleketine açık bulunacak ve işbu iltihâk keyfiyeti, diğer imza sahibi memleketlerin muvafakatlarını bildirmeleriyle beraber hüküm ifade edecektir.<sup>246</sup>

Balkan Antantı'nın Atina'da imzalanmasından sonra, Yunan Hükümeti tarafından verilmiş olan resmi yemekte bir konuşma yapmış olan Tevfik Rüştü Bey, Türkiye'nin "yurtta barış, dünyada barış" ilkesini yinelemiştir. Tevfik Rüştü Bey, savaş görmüş bir neslin mensubu olarak barışının her ne pahasına olursa olsun korunması gerektiğinin altını çizmiş, Balkan Antantı'nın dünya barışına yapacağı katkıya dikkat çekmiştir. Tevfik Rüştü konuşmasında şu sözlere yer vermiştir:

*"... Eminim ki bütün dünya biz Kemalistlerin programımızda 'dahilde sulh, hariçte sulh' vecizesi ile ifade edilen hattı hareketimiz hakkında icraatımıza bakarak hükmünü vermiştir. Bence hakim olan fikir birkaç kelime ile ifade edilebilir: Mensup bulunduğumuz cemiyetin haklarını en mukaddes bir şey gibi muhafaza ve müdafaa etmek, aynı kuvvetle ve aynı kanaatle diğerlerinin mevcudiyet ve bekalarının meşru şeraitine riayet ve hürmet etmek. Benim fikrimce bu her münevver cemiyetin benimsemiş olduğu ve benimsemesi icap eden bir mütearifedir. Fakat bu medeniyet prensibinin haricinde cihan harbinden istihraç edilecek iki ders vardır. Birincisi şudur: Gözümün önüne büyük harbi yapmış olan devletleri getirerek diyorum ki, o fena günlerin avdet etmemesi için her şeyi yapınız, fakat o zamanlarda yapmış olduğunuz şeyleri yapmayınız. İkincisi de – buna daha ziyade bir müşahede diyeceğim- sekenelerini ve arazilerini bu felaketin tahribatından imkan dahilinde masun bulundurmuş ve mıntıkavi münasebetlerini idare eden bir ahenk ile muhabbetin kine galebesini temin etmiş olan Avrupa'nın o bir ucundaki mıntıkada kain memleketlerin basiretkârane ve eseri olan hattı hareketlerini takip etmekten ibarettir."*<sup>247</sup>

Dış politikada her zaman açıklıktan yana olan ve devletler arasında gizli anlaşmaların karşısında olduğunu her zaman vurgulayan Tevfik Rüştü Bey, Balkan Antantı'nın açıklığını

<sup>246</sup> Balkan Antantı'nın tam metni için bkz: İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I.Cilt, (1920-1945)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983, s. 447 - 463.

<sup>247</sup> **Vakit**, 12 Şubat 1934.

da, Atina'dan ayrılmadan önce, Atina Ajansı Müdürü M. M. Vekiarellis'i kabulü sırasında şu sözlerle dile getirmiştir: *"... Atina'nın berrak ve güzel seması altında imza edilmiş olan bu misak şüphe ile karşılanamaz, zira misakın kendisi de açıktır. Onda karanlık bir fikir yoktur, gizli bir taraf mevcut değildir..."*<sup>248</sup>

Tevfik Rüştü Bey, Alman "Völkischer Beobachter" gazetesi muhabirinin, yeni Balkan Misakı'nın Türkiye'nin büyük Avrupa Devletlerine olan dış siyaseti üzerine ne gibi etkiler yapacağı sorusuna, bu paktın sadece Balkanlarda daimi barışın sağlanması için yapıldığını söylemiş, Türkiye'nin diğer dostları ile olan ilişkilerini kesinlikle etkilemeyeceğini belirtmiştir. Ayrıca Tevfik Rüştü Bey yine aynı röportajda Balkan Misakı ile ilgili olarak şunları söylemiştir: *"... Misak her şeyden evvel Balkanlar'da 'antirevizyonizm' in bir ifadesidir. Bu Misak, benim fikrimce Balkan Milletlerinin istiklâl hareketlerinde çok tabi bir inkişaf halidir."*<sup>249</sup>

Balkan Antantı Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 6 Mart 1934 günü görüşülmüş ve onaylanmıştır. Kürsüye gelen Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey, Türkiye'nin Balkan Devletleri ile ilişkileri ve Balkan Paktı ile ilgili şunları söylemiştir:

*"... Yüksek tasvibinize arzolunan Balkan Misakı bu muntıkada öteden beri takip ettiğimiz sulh, emniyet ve komşularımızla iyi geçinmek politikasının mesut bir tecellisi ve Balkan tarihinde bahtlı bir inkişaf ve Balkan milletleri arasında bir kardeşlik devrinin açılma vesikasıdır. Bu sulh vesikasının mahiyeti itibarile ve onu yapanların zihniyetine hakim olan maksat itibarile de hiçbir devletin aleyhine müteveccih olmasına imkan yoktu ve mevcut ve meri olan karşılıklı taahhütlerimizin hududu dahilinde yapılabildi ve böyle olmuştur. Bütün akitlerin mütekaddim muahedeleri tamamile mahfuz kalmış ve akitlerden hudusunu kabul etmekle beraber farz olarak herhangi birinin bir Balkanlı veya Balkan harici herhangi bir devlete tecavüzü halinde diğer akitlerin bu mütecavizle münasebatında misak, mütecaviz hakkında mevcut olmaktan düşüyor. Balkanların bütün Balkan milletlerine hep beraber ait olması ve artık eskiden bir suriş menbai addolunan bu diyarın sinesinde yaşattığı kabiliyeti ve kıymetli milletlere bir sulh ve refah me'vası haline gelmesi gayesile yapılan bu eserde henüz çok yakın bir Balkanlı komşumuzun iştirak etmediğini etmediğinin görüyorsunuz. Size temin*

<sup>248</sup> **Vakit**, 14 Şubat 1934.

<sup>249</sup> **Hakimiyet-i Milliye**, 3 Nisan 1934.

*ederim ki bütün âkitler gibi biz de herkesten daha fazla olarak bu iştiraki çok diledik fakat olmadı. Bu cihet Misakı kendilerine açık bırakarak telafi edilmiştir...”*<sup>250</sup>

Tevfik Rüştü Bey, daha sonra Bulgaristan ile iyi komşuluklarını devam ettirmeyi istediklerini söylemiş, dört Balkan Devletinin başlıca amaçlarının barışı korumak için karşılıklı işbirliği olduğunu özellikle vurgulamıştır. Küçük büyük tüm devletlerin kendilerini desteklemiş olduğunu belirten Tevfik Rüştü, bu paktın Türkiye’nin Balkanlarda ve merkezi Avrupa’da barış ve dürüstlük siyasetinin canlı bir ifadesi olduğunu söyleyerek konuşmasına son vermiştir.

Daha sonra milletvekillerinden bazıları da söz almış ve görüşlerini aktarmışlardır. Kütahya milletvekili Recep Bey, Dışişleri Bakanı’nın getirmiş olduğu bu eserin barışın daha da ileri götürmesi olarak kabul edilmesi gerektiğinin altını çizmiş ve bu paktın tasdikinin dünya barışına bir hizmet olacağının altını çizmiştir. İzmir milletvekili Halil Bey de, Türk barış siyasetinin sırf platonik bir sevgiden ibaret olmadığını söylemiş ve “... *Büyük Şefin dediği gibi elimizde müspet ilim meşalesi olduğu halde muasır medeniyetin üstüne çıkacağız. İşte sulh siyasetinin embisyonu budur ve bundan dolayıdır ki sulhperveriz ve sulhperver kalacağız.*”<sup>251</sup> demiştir.

Daha sonra söz alan Kocaeli milletvekili Sırrı Bey, bu misakın tamamen Türkiye’nin eseri olduğunu söylemiş, Bulgaristan ve Arnavutluk’un misakı imzalamamış olduklarına dikkati çekmiştir. Bu misakı imzalayanlar içinde en fazla tarihin sitemine uğramış olan devletin Türkiye olduğunu belirtmiş olan Sırrı Bey, konuşmasında Bulgaristan’ın pakta niçin dahil olmadığını uzun uzadıya sorgulamış ve şahsi olarak Bulgaristan’ın bu birliğe katılmamasını hayretle karşıladığını söylemiştir.<sup>252</sup>

Balkan Antantı yapılan konuşmalardan sonra Meclisin oyuna sunulmuş, oylamaya katılmış olan 192 milletvekilinin tamamının oylarıyla tasdik edilmiştir.<sup>253</sup>

<sup>250</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 4, Cilt: 20, İçtima: 3, 24. İnikat, 6.3.1934.

<sup>251</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 4, Cilt: 20, İçtima: 3, 24. İnikat, 6.3.1934.

<sup>252</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 4, Cilt: 20, İçtima: 3, 24. İnikat, 6.3.1934.

<sup>253</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 4, Cilt: 20, İçtima: 3, 24. İnikat, 6.3.1934.

Türkiye Balkan Antantı'nı, dışarıdan özellikle İtalya'dan gelebilecek tehlikelere karşı bir kalkan olarak görmüştür. Ancak bu Antant, Türk devlet adamlarının istedikleri kadar koruyucu olmamıştır. Çünkü Balkan Antantı üyelerinin sınırlarını dış saldırılara karşı koruyacak bir teşkilat kurulamamıştır. Bu sözleşme, Balkan Bölgesi dışından gelecek tehlikelere karşı zayıf olmasına rağmen, siyasi alanda bazı başarılar göstermiştir. Öncelikle Balkan Antantı Devletleri, İtalya'nın 3 Ekim 1935'de Habeşistan'a saldırması sonucu Milletler Cemiyeti Meclisi'nin almış olduğu iktisadi zorlama tedbirleri kararına katılmışlardır.

Bununla birlikte Balkan Devletleri, Lozan'da tespit edilen Boğazlar rejiminin değiştirilmesi için Türkiye'nin yapmış olduğu girişimi desteklemişler ve Montreux Boğazlar Konferansı'nda Türkiye ile birlikte hareket etmişlerdir. Balkan devletlerinin desteğiyle, bölgesel güvenlik sistemleri göz önünde bulundurularak hazırlanan Montreux Sözleşmesi'ne özel hükümler konulması sağlanmıştır.<sup>254</sup>

Göstermiş olduğu bazı siyasi başarılarla rağmen, Balkan Paktı 1936 yılından itibaren çözülmeye başlamıştır. Bu çözülmeye, ekonomik sebepler rol oynamış, Milliyetler Cemiyeti'nin zorlama tedbirlerine Antant Devletleri'nin katılması İtalya ile ticaretlerini hemen hemen sıfıra indirmiştir. Bunu fırsat bilen Almanya Güneydoğu Avrupa ekonomisini ele geçirmiştir. Yanı sıra, Yugoslavya ile Bulgaristan'ın kendi aralarında 1937'de bir Dostluk ve Saldırmazlık Paktı imzalamış olmaları, Balkan Antantı'nı temelinden sarsmıştır. Bu sebeplerle beraber, Balkan Antantı'nın yıkılışında rol oynamış olan bir diğer etken de, üye devletlerin dış politikada farklı görüşlere sahip olmaları ve hepsinin farklı dış politik hedefleri gerçekleştirmek istemeleridir.<sup>255</sup>

Balkan Antantı'nı ayakta tutabilmek için en çok çaba harcamış olan devlet Türkiye olmuş; bu amaçla Başbakan İsmet İnönü ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, 1937 yılının ilkbaharında Balkan Devletleri'ni ziyaret etmişlerdir.<sup>256</sup> Bu seyahatten döndükten sonra Başbakan İsmet İnönü yapmış olduğu bir konuşmada, Balkan Devletleri'nin kendi aralarında barış için açık bir anlaşmayla birbirlerine bağlı olduklarını söylemiş, kendisinin ve Tevfik Rüştü Aras'ın Yugoslavya, Romanya ve Yunanistan'da çok sıcak bir ilgi ile karşılandıklarını

<sup>254</sup> Mehmet Gönlübol ve Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1997, s. 106.

<sup>255</sup> Oral Sander, **a.g.e.**, s. 12.

<sup>256</sup> Mehmet Gönlübol ve Cem Sar, **a.g.e.**, s. 106.

belirtmiştir. Balkan Devletleri arasındaki işbirliğinin devam edeceği konusunda son derece iyimser duygulara sahip olan İsmet İnönü, konuşmasına şöyle devam etmiştir:

*“... Arkadaşlarım, dört Balkanlı Devletin ayrı ayrı cephelerinden dolayı vaki vakit görülen hususi politikaları onların Balkan Antantı taahhütleri üzerinde vaziyetlerinin hafif veya zayıf olduğunu zannettirecek propagandalara sebebiyet vermektedir. Bunu görüyoruz, ama buna inanmayın, En yakın temaslarımızda anlıyoruz ki dört Balkan Devleti kendilerini birleştiren sulh idealinde samimi ve sabittirler. Bulgaristan komşumuzun, evvelce de bir iki münasebetle huzurunuzda arz ettiğim Balkanlar’da sulhu muhafaza etmek ve diğer komşularıyla iyi münasebetlerini arttırmak için gösterdiği hüsnüniyetleri biz yakından ve en salâhiyetli ağızlardan işittik. Bulgaristan bizimle hususi bir muahede ile bağlı olduğu gibi, Yugoslavya ile de hususi bir muahede ile bağlıdır. Bulgaristan, Yunanistan ve Romanya ile münasebetlerini de bu hale getirmek kararında olduğunu söylemiştir. Bu arzularını Türkiye yalnız teşvik eder ve elinden geldiği kadar teshil eder. Şüphe yok ki Balkanlar’da Bulgaristan’la diğer komşuları arasında sıcak dostluk havasının teessüs etmesi ve bütün Balkan Devletleri’nin söyledikleri gibi iyi niyetli ve dostluk yoluna girmesi hepimiz için sevinçli bir emel ve Avrupa sulhu için bir mesnettir.”*<sup>257</sup>

İsmet İnönü, konuşmasında Tefik Rüştü Aras’ın Dışişleri Bakanlığı döneminde Türkiye’nin gerçekleştirmiş olduğu en önemli uluslararası bağitlardan biri olan Balkan Antantı’nın yaşamasını istediğini açıkça ifade etmiştir. Ancak Türkiye’nin Antantı yaşatma çabası yeterli olmamış, zaten zayıf bir örgüt olarak kurulmuş olan Balkan Antantı, zamanla etkinliğini daha da yitirmiş; İkinci Dünya Savaşı sürecinde yıkılmıştır.

---

<sup>257</sup> [y.y.], **İnönü’nün Söylev ve Demeçleri I**, TBMM Meclisinde ve CHP Kurultaylarında (1919-1946), İstanbul, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1946, s. 324 - 325.

## VIII. TEVFİK RÜŞTÜ ARAS DÖNEMİ TÜRKİYE-İTALYA İLİŞKİLERİ

Tevfik Rüştü Aras'ın Dışışleri Bakanlığı döneminde bütün devletlerle olduğu gibi İtalya ile dostane ilişkiler kurulmaya çalışılmıştır. Ancak, İtalya'nın yayılmacı isteklerinin zaman zaman artması, Türkiye ile İtalya ilişkilerinin dalgalı bir seyir izlemesine neden olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından, Türk topraklarını paylaşmak isteyen devletler arasında en iyi ilişkiler İtalya ile kurulmuştur. Ancak, 1922 yılında İtalya'da yönetimi ele geçiren Mussolini, sömürgeci bir politika izlemeye başlamıştır. Türkiye'nin, Musul Meselesi'nden dolayı, İngiltere ile anlaşmazlık içinde bulunmasından yararlanmak isteyen İtalya, Anadolu üzerindeki isteklerini tekrar gündeme getirmiştir. Türkiye, Musul'u kuvvet kullanarak almaya kalkışırsa, İtalya'nın Anadolu'ya asker çıkaracağı söylentileri yayılmıştır.<sup>258</sup>

Musul Meselesi'nin çözüme kavuşturulması üzerine, İtalya ve Türkiye ilişkileri de düzelme yoluna girmiştir. İtalya Hükümeti, Roma'daki Türk Büyükelçisine vermiş olduğu sözlü bir nota ile, Anadolu üzerinde istekleri bulunduğunu yalanlamıştır. İtalyan Hükümeti notasında, aslı olmayan söylentilerin kendilerini hayrete düşürdüğünü bildirmiştir.<sup>259</sup>

1927 yılından sonra İtalya, hem Yugoslavya ile ilişkilerinin gerginleşmesi yüzünden, hem de Doğu Akdeniz devletleri ile bir ittifak sistemi kurmak istediği için, Türkiye ile ilişkilerini düzeltme ihtiyacı hissetmiştir. 1927 yılında İtalya'ya gitmiş olan Türkiye Dışışleri Bakanı Tevfik Rüştü Roma'da Mussolini ile birinci Milano mülakatını gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede Mussolini Tevfik Rüştü Bey'e, İtalya, Türkiye ve Yunanistan arasında bir dostluk ve tarafsızlık antlaşması yapılmasını; bu antlaşmaya daha sonra Bulgaristan'ın da dahil edilmesini teklif etmiştir. Tevfik Rüştü Bey'e göre, Mussolini'nin bu teklifi yapmaktaki amacı, güney Balkanlarda, Küçük Antanta karşı bir ittifak meydana getirmektir.<sup>260</sup>

<sup>258</sup> Mehmet Gönübol ve Cem Sar, **a.g.e.**, s. 80.

<sup>259</sup> Ahmet Şükrü Esmer, **a.g.e.**, s. 198.

<sup>260</sup> Tevfik Rüştü Aras, **a.g.e.**, s. 52.

İtalya'nın, Türkiye'ye karşı izlemiş olduğu yakınlaşma politikasının bir sonucu olarak, Türkiye ile İtalya arasında 30 Mayıs 1928 tarihinde Roma'da Tarafsızlık, Uzlaştırma ve Yargısal Çözüm Antlaşması imzalanmıştır.<sup>261</sup> Türkiye ve İtalya, imzalamış oldukları bu Antlaşma ile, birbirlerine karşı hiçbir siyasal ya da ekonomik ittifaka katılmamayı yükümlenmişlerdir. Antlaşmaya göre, taraflardan biri diğer bir devletin saldırısına uğrarsa, öteki taraf anlaşmazlığın süresi boyunca tarafsız kalacaktır. Bununla beraber, üçüncü madde gereğince, iki devlet arasında bulunan ve diplomatik yollarla çözümlenemeyen anlaşmazlıklar, uzlaşma usulüne tabi tutulacak; mesele uzlaşma ile çözümlenemediği takdirde adli tesviyeye başvurulacaktır. Dördüncü maddeye göre de, antlaşmanın uygulanmasından doğacak olan uyuşmazlıklar, sadece bir tarafın talebi ile La Haye Adalet Divanı'na sunulacaktır. Ayrıca, antlaşmanın ek protokolü ile, taraflar arasında uzlaşma ve adli tesviye usulü düzenlenmiştir.

Türkiye ile İtalya arasında imzalan 1928 Antlaşması, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 29 Kasım 1928 günü oy birliği ile tasdik edilmiştir. Antlaşmanın oya sunulmasından önce kürsüye gelmiş olan Dışişleri Bakanı Tefik Rüşü Bey, konuşmasında Türk-İtalyan Antlaşması ve iki ülke ilişkileri hakkında şunları söylemiştir:

*“Akdeniz'deki büyük komşumuzla aramızda imza edilen muahedeye gelince bu vesika eski dünyanın üç kıtasını birbirine bağlayan bu büyük gölde ve bilhassa onun şark havzasında bir sulh ve muvazenet amilidir. Cumhuriyeti Hükümeti Türkiye ve İtalya dostluk münasebatının karşılıklı iyi bir görüş ve anlayışla hakiki menfaatlerimize dayandığı kanaatindedir. Bu muahede şümul ve ehemmiyetli yalnız iki devlete ait menfaatlere münhasır kalmayacak ve beynelmilel mesalimete de faydalı olacaktır. Halk hükümeti faşist İtalya ve onun güzide reisi Mussolini'nin müsmir ve kıymetli kabiliyet ve faaliyetini nasıl takdir ediyorsa hiç şüphe etmem ki faşist hükümeti de yakın şarkın başlıca bir kuvvetini temsil eden yeni Türkiye'nin dostluğundaki kıymet ve samimiyeti aynı suretle bilmektedir.”*<sup>262</sup>

30 Nisan 1929'da Dışişleri Bakanı Tefik Rüşü, Roma'ya resmi bir ziyarette bulunmuştur.<sup>263</sup> Türk-İtalyan dostluğu ile ilgili Roma'da bir beyanatta bulunmuş olan Tefik

<sup>261</sup> İsmail Soysal, **a.g.e.**, s. 335 - 339.

<sup>262</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: III, Cilt: V, İçtima Senesi: I, 9. İçtima, 29.11.1928.

<sup>263</sup> **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1929.

Rüştü Bey, iki ülke dostluğunun Akdeniz Bölgesi ve Avrupa barışı için büyük önem taşıdığını belirtmiştir.<sup>264</sup>

1929 yılının Eylül ayında Tevfik Rüştü Bey, Roma gazetelerinde yayımlanmış olan röportajında Türk-İtalyan ilişkilerinin çok iyi olduğunu söylemiş ve sözlerine şöyle devam etmiştir:

*“Türk - İtalyan dostluk misakı umumiyet itibarile haizi ehemmiyet olduğu gibi, Şarki Akdeniz için hususi ehemmiyeti haizdir... Kaydetmek isterim ki büyük recülünüz M. Mussolini ve O’nun kıymetli refiki mesaisi Türkiye’deki vaziyetin hakiki manzarasını görmüşlerdir... mevcut dostluklarımız arasında birinci mevki işgal eden İtalya ile dostluğumuzu hiçbir zaman feda etmeyeceğiz.”*<sup>265</sup>

Ancak, 1929 yılında, Türkiye ile İtalya arasında Meis Adası ve Anadolu sahillerindeki birkaç ada çatışma konusu olmuştur. Adalar sorunu, iki ülke arasındaki görüşmelerle çözümlenemeyince, meselenin 30 Mayıs 1929’da imzalanan bir Tahkimnâme ile Milletlerarası Daimi Adalet Divanı’na havalesi kararlaştırılmıştır.<sup>266</sup> Bu sorunun çözümlenebilmesi için, Türkiye Başbakanı İsmet Paşa ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü, 1932 yılının Mayıs ayında, Roma’ya bir ziyarette bulunmuşlardır. Bu ziyaret sırasında, İtalya Dışişleri Bakanı M. Grandi ile İsmet Paşa ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey, Türkiye ile İtalya arasında imzalanmış olan 1928 Antlaşması’nı 5 yıl süre ile uzatan protokolü imzalamışlardır.<sup>267</sup> Roma’da İsmet Paşa için verilen ziyafette, İsmet Paşa ve Mussolini, yapmış oldukları konuşmalarda, ortak amaçlarının dostluk ve barışa hizmet olduğunu belirtmişlerdir.<sup>268</sup>

Bu dostane ziyaretle, iki ülke arasındaki ada anlaşmazlığının diplomatik yollarla çözümlenmesi umudu doğmuştur. Nitekim, adalar sorunu Milletlerarası Daimi Adalet Divanı’na gitmeye gerek kalmadan, Türkiye ile İtalya arasında 4 Kasım 1932 tarihinde imzalanan “Anadolu Kıyısı ile Meis Adası Arasında Karasularının Sınırlandırılması ve Bodrum Karşısındaki Kara Adanın Egemenliği Konusundaki Sözleşme” ile çözümlenmiştir. Bu sözleşmeyi, Türkiye adına Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü, İtalya adına ise, Büyükelçi

<sup>264</sup> **Cumhuriyet**, 1 Mayıs 1929.

<sup>265</sup> **Cumhuriyet**, 26 Eylül 1929.

<sup>266</sup> Mehmet Gönlübol ve Cem Sar, **a.g.e.**, s. 113.

<sup>267</sup> **Cumhuriyet**, 27 Mayıs 1932.

<sup>268</sup> **Cumhuriyet**, 28 Mayıs, 1932.

Baron Pompeo Aloisi imzalamışlardır. Bu sözleşme ile Bodrum Körfezi'ndeki Kara Ada Türk egemenliğine bırakılmış, anlaşmazlık konusu olan diğer adalar da Türkiye ve İtalya arasında paylaştırılmıştır.<sup>269</sup>

Türk-İtalya ilişkilerinin dostane bir evreye girmesinden kısa bir süre sonra, 19 Mart 1934'te, Mussolini'nin İkinci Beş Yıllık Faşist Kongresi'nde, İtalya'nın tarihi emellerinin Asya ve Afrika'da olduğunu söylemesi Türk kamuoyunda tepkiyle karşılanmıştır.<sup>270</sup> Mussoli'nin bu açıklaması, Türk-İtalya ilişkilerinin yeniden gerginleşmesine neden olmuştur. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde gündeme gelen bu açıklama hakkında, İzmir Milletvekili Mahmut Esat Bey'in sorusu, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 5 Nisan 1934 tarihli birleşiminde okunmuş ve Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Bey tarafından anında cevaplandırılmıştır.<sup>271</sup>

Tefik Rüşti Bey, Mussolini'nin nutkunu dikkatle okuduğunu söylemiş, konu ile ilgili olarak Türkiye'nin Roma Büyükelçisi'nden gelen telgrafları okumuştur. Bu telgrafın içeriğinde Mussolini'nin konuşmasında Türkiye'yi kastetmediği yer almıştır. Tefik Rüşti Bey, bundan sonra Türkiye'nin Roma Büyükelçisinden 30 Mart 1934 tarihli ikinci bir telgraf daha aldığını söylemiştir. Bu telgrafta da Büyükelçi, Mussolini tarafından bizzat kabul edildiğini ve Mussolini'nin kendisine nazik bir tavırla, *“Sizi samimiyetle ve katıyetle temin ederim ki nutkumda Türkiye'yi hiç kastetmedim... Türkiye ve daima takdir ettiğim inkılapçı rejiminize karşı derin bir sempati vardır... Emin olunuz ki ben sizleri Avrupalı bilirim...”*<sup>272</sup> dediğini belirtmiştir. Büyükelçinin telgraflarını okuduktan sonra, Türkiye'nin barışın korunmasına ne kadar önem verdiğini belirten Tefik Rüşti Bey, Türkiye'nin kendisini korumak için daima güçlü olması gerektiğinin altını çizmiş ve şöyle demiştir:

*“... Bu vadiye benim size söyleyebileceğim şudur ki, tasdikınıza iktiran eden taahhütlerimizin icabını yerine getirmek ve Türkiye'nin sulha bağlılığını korumak ve Türkiye topraklarının ilişilmez değil yan ve fena gözle bakılmaz masuniyetini en büyük kuvvete karşı temin etmek ve tıpkı Mösyö Mussolini'nin pek veciz ve haklı olarak söylediği gibi asla tecavüz etmek için değil fakat her ihtimale karşı koymak için büyük inkılabımızın büyük bir azim ile giriştiği yapıcı mesaisini korumak için*

<sup>269</sup> Sözleşmenin metni için bkz: İsmail Soysal, **a.g.e.**, s. 340 - 343.

<sup>270</sup> Mehmet Gönübol ve Cem Sar, **a.g.e.**, s. 113.

<sup>271</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, Cilt: 21, İçtima: 3, 35. İnikat, 5.4.1934.

<sup>272</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, Cilt: 21, İçtima: 3, 35. İnikat, 5.4.1934.

*daima çok kuvvetli bulunmaya itinaya mecburuz ve bu yolda şimdiye kadar olduğu gibi büyük milletimizin ve büyük Meclisin hiçbir fedakarlığı ve muzaheretini esirgemeyeceğine eminim.”*<sup>273</sup>

Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Bey'den sonra kürsüye gelen İzmir Milletvekili Mahmut Esat Bey, Dışişleri Bakanı'nın açıklamalarından çok hoşnut kaldığını belirtmiş, uluslararası ilişkilerde çok dikkatli olunması gerektiğinin üzerinde önemle durmuştur. Coşkulu bir konuşma yapmış olan Mahmut Esat Bey, Türk milletinin kimseden korkusu olmadığını tüm dünyanın bilmesi gerektiğini söylemiştir.<sup>274</sup>

İtalya, 3 Ekim 1935'te Habeşistan'a tecavüz etmiş, bunun üzerine üyesi bulunduğu Milletler Cemiyeti'nin Genel Kurulu tarafından İtalya'ya karşı iktisadi ve mali zorlama tedbirlerinin alınması kararlaştırılmıştır. Türkiye'nin üyesi olduğu Milletler Cemiyeti'nin bu karara katılıp katılmayacağı Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde tartışılmıştır. İlk olarak kürsüye gelmiş olan Afyon Karahisar Milletvekili Berç Türker, Türkiye'nin İtalya'ya karşı uygulanacak olan zorlama tedbirlerine katılmasının, Türkiye ile İtalya arasındaki ticari ilişkileri kötü etkileyeceğini belirtmiş ve Türkiye'nin uğrayacağı maddi zararın giderilmesi için hiçbir tedbir alınmadığını söylemiştir. Türker, Avrupa diplomasisine güvenilemeyeceğini belirtmiş ve “*Acaba zecri tedbirler içinde bitaraf kalmak mümkün değil mi? Bitaraf kalmanın mahzuru nedir?*”<sup>275</sup> sorularıyla konuyla ilgili kaygısını dile getirmiştir.

Bu konuşmadan sonra kürsüye gelen Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Aras, Türkiye'nin İtalya-Habeş Savaşı'yla Milletler Cemiyeti Konseyi kararları ölçüsünde ilgilendiğini belirtmiş ve Türk-İtalyan ilişkilerinin iyi olduğunu belirtmiştir. Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne karşı görevleri olduğunu hatırlatan Aras konuşmasını şöyle sürdürmüştür:

*“... Hükümetimiz, kendisini ağır mesuliyetlerle karşı karşıya bulunduran bugünün vakalarını bir taraftan Uluslar Sosyitesi'ne karşı olan vazifelerimizi göz önünde tutarak dikkatle takip etmek mecburiyetindedir. Arsulusal alemde bir intizam unsuru olan Türkiye, genel sulhun kollektif emniyet tedbirleri ile; Milletler Cemiyeti ve Kellog Misakı çerçeveleri içinde yapılan mıntıkavi misaklarla; zihniyetlerde sulha karşı mütemadiyen beslenilecek muhabbetlerle; milletin*

<sup>273</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: IV, Cilt: 21, İçtima: 3, 35. İnikat, 5.4.1934.

<sup>274</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: IV, Cilt: 21, İçtima: 3, 35. İnikat, 5.4.1934.

<sup>275</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, Cilt: 6, İçtima: 1, 5. İnikat, 13.11.1935.

*herhangi bir tecavüz önünde kuvvetle karşı koyabilmek kabiliyet ve vasıtalarını ihmal etmemeleri ile ve bundan silahlanma müsabakası çıkmaması için silahları adilane tahdidine çare aramakla en iyi korunacağına kaildir...”*<sup>276</sup>

Tevfik Rüştü Aras, daha sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi’nden, Türkiye’nin İtalya’ya karşı uygulanacak tedbirlere katılmasını öngören kanunu tasdik etmesini istemiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi, “Akvam Cemiyeti Tarafından İttihaz Olunan Tedbirlerin Tatbiki Hakkındaki Kanun”u, oylamaya katılmış olan 276 milletvekilinin tamamının oyuyla tasdik etmiştir.<sup>277</sup>

Türkiye, İtalya’ya zorlama tedbirlerine katılmış olan diğer devletler gibi İtalya’ya, 11 Kasım 1935 tarihinde bir uyarı notası göndermiştir. Bu notada Türkiye, İtalya-Habeş anlaşmazlığı ile doğrudan ilgilenmediğini ancak; Milletler Cemiyeti’nin almış olduğu kararlara bağlı olduğunu bildirmiştir.<sup>278</sup>

Türkiye’nin İtalya’ya karşı alınan zorlama tedbirlerine katılması, Türkiye ile İtalya arasındaki ticaret hacminde büyük düşmelere neden olmuştur. Türkiye’nin, Milletler Cemiyeti’nin zorlama tedbirlerine katılmış olması, Boğazlar Sözleşmesi’nin değiştirilmesi için 1936 yılında yapmış olduğu çağrıya pek çok devletin olumlu yanıt vermesini sağlamıştır. Ancak, bu durum aynı zamanda, İtalya’nın teklife olumsuz yanıt vermesine ve Montreux Konferansı’na katılmama kararı almasına yol açmıştır.

1936 yılında, İtalya’nın Türk sahillerine yakın Oniki Adayı tahkim etmesi, Türk-İtalyan ilişkilerini gerginleştirmiştir. Ancak, İtalya Boğazları en çok kullanan devletlerden biri olarak, Türkiye ile iyi geçinmesi gerektiğinin farkına varmıştır. İtalya, İngiltere ile 2 Ocak 1937’de Akdeniz meseleleri hakkında bir antlaşma imzalamış, bu Antlaşma Türkiye ile İtalya arasında siyasi bir yakınlaşmayı başlatmıştır. İngiltere ile imzalamış olduğu antlaşma ile, İtalya mevcut durumu koruma sözü vermiş; böylece Türkiye’nin toprak bütünlüğüne herhangi bir saldırıda bulunmayacağını doğal olarak kabul etmiştir. Bu durum, Türkiye için de faydalı olmuştur. Akdeniz Bölgesi’nde güçlenmek isteyen Türkiye hem İtalya’nın Montreux

<sup>276</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, Cilt: 6, İçtima: 1, 5. İnkat, 13.11.1935.

<sup>277</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, Cilt: 6, İçtima: 1, 5. İnkat, 13.11.1935.

<sup>278</sup> Türkiye’nin notası için bkz. **Ayın Tarihi**, No: 24, (Aralık 1935), s. 79.

Sözleşmesi'ni imzalamasını istemekte, hem de Hatay meselesi yüzünden İtalyan dostluğuna ihtiyaç duymaktadır.<sup>279</sup>

Bu gelişmeler üzerine, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, 1937 yılı Şubat ayında İtalya'yı ziyaret etmiş, önemli siyasi temaslarda bulunmuştur. Aras ile İtalya Dışişleri Bakanı Kont Ciano arasında Milano'da yapılan görüşmelerin, 1928 Antlaşmasına uygun bir hava içinde yapıldığı, iki taraf arasında hiçbir çatışma olmadığı vurgulanmıştır. İki ülkenin Dışişleri Bakanları, Montreux Boğazlar Sözleşmesi ve ülkelerinin Doğu Akdeniz'deki durumu hakkında fikir alışverişinde bulunmuşlardır.<sup>280</sup>

Milano'da yapılan görüşmelerin sonunda ortak bir bildiri yayımlanmış, bu bildiride, İtalya'nın Montreux Sözleşmesi'ne katılacağı hakkında herhangi bir açıklama yer almamıştır.<sup>281</sup> İtalya, Montreux Sözleşmesi'ne Mayıs 1938'de katılmıştır.

Bundan sonra, İtalya'nın Türkiye'yi kendi yanına çekmek istemesine karşın, bazı olumsuz olaylar buna imkan vermemiştir. 10-11 Eylül tarihlerinde, Akdeniz'de bazı ticaret gemilerinin İtalya'ya ait olan denizaltılar tarafından batırılması üzerine alınacak olan önlemleri belirlemek üzere Nyon'da bir konferans toplanmıştır. Bu konferansa, Almanya ve İtalya gibi devletlerin katılmama kararlarını açıklamalarına rağmen, Türkiye özel bir önem vererek katılmıştır. Ana amacının İtalya'ya önlem almak olan bu konferansa Türkiye'nin katılması ve İngiltere ile işbirliği içinde olması, İtalya tarafından hoşnutsuzlukla karşılanmıştır.<sup>282</sup>

Tevfik Rüştü Aras'ın Dışişleri Bakanlığı döneminde, Türk-İtalyan ilişkilerinin seyrini belirleyen en önemli etken, İtalya'nın yayılmacı hedefli dış politikası olmuştur. Türkiye bu dönemde, yavaş yavaş statükocu gruba doğru kaymış; İtalyan tehlikesine karşı Sadabad Paktı ve Balkan Antantı ile önlem almaya çalışmıştır. İtalyan devlet adamlarının zaman zaman Türkiye'nin egemenlik anlayışı ile bağdaşmayacak talihsiz açıklamaları, Türkiye'nin sorunlarını diplomasi yolla çözme alışkanlığını değiştirmemiştir. Türkiye, İtalya ile tüm dünya devletleri ile oluğu gibi dostane ilişkiler kurmaya çalışmış ancak; İtalya'nın yayılmacı

<sup>279</sup> Mehmet Gönlübol ve Cem Sar, **a.g.e.**, s. 116 - 117.

<sup>280</sup> **Akşam**, 4 Şubat 1937.

<sup>281</sup> Bu bildirinin metni için bkz: **Ayın Tarihi**, No: 39, Ankara, (Şubat 1937), s. 75.

<sup>282</sup> Mehmet Gönlübol ve Cem Sar, **a.g.e.**, s. 117.

emellerinin zaman zaman su yüzüne çıkmasından dolayı iki ülke ilişkilerinde dalgalanmalar meydana gelmiştir.

## **IX. MONTREUX BOĞAZLAR SÖZLEŞMESİ (20 Temmuz 1936)**

Montreux Boğazlar Sözleşmesi, Lozan'dan kalan ve uzun süre dünya gündeminin önemli bir sorunu olmuş olan Boğazlar Meselesini çözmüş bir diplomasi zaferidir. Dünyanın değişen koşullarından ustalıkla yararlanmış olan genç Türk Devleti, o dönemde yapılması zor bir işe imza atmış; var olan gergin ortama rağmen ilgili devletleri aynı masanın etrafında toplamayı başarmıştır. Bu başarının en büyük mimarı, gerek Konferans öncesinde çeşitli ülkelerin yetkilileri ile yapmış olduğu görüşmelerle, gerekse Konferans sırasında Türk görüşünü savunmadaki başarısıyla Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'tır. Türkiye'nin çok haklı isteklerini ilgili devletlere en etkili biçimde anlatabilmek için titizlikle çalışmış ve her aşamanın üzerinde önemle durmuştur. Bunun sonucu olarak da, Lozan'da öngörölmüş Türk egemenliğini sınırlayıcı en önemli unsur olan "Uluslararası Boğazlar Komisyonu" kaldırılmış; Boğazlar Bölgesi tamamen Türk egemenliğine girmiştir.

### **A. LOZAN'DA TÜRK BOĞAZLARI**

Boğazlar Meselesi, Lozan Barış Konferansı'nda ele alınan en önemli sorunlardan biri olmuş ve 4 Aralık 1922 tarihli genel görüşmede konferansın gündemine gelmiştir. Nitekim

Lord Curzon daha oturumun başında yapmış olduğu konuşmada boğazlar sorununun yalnız savaşa girmiş olan ve boğazların yakın komşuları olan devletleri değil, bütün dünyayı ilgilendirdiğini söyleyerek, sorunun önemini vurgulamıştır.<sup>283</sup>

Boğazlarla ilgili olarak Lozan Barış Konferansı'nda Müttefik Devletlerin, Rusya'nın ve Türkiye'nin görüşleri çarpışmıştır. Müttefik Devletler, boğazların hem ticaret hem de savaş gemileri için mutlak olarak açık olmasını, boğazların iki tarafının da askerden arındırılmasını ve boğazların uluslararası bir komisyonun idaresine verilmesini istemişlerdir. Rusya ise, boğazların yalnız ticaret gemilerine açık olmasını, Karadeniz'de kıyısı olmayan devletler için kapalı sayılmasını, bütün savaş gemilerine kapalı tutulmasını ve boğazların Türk hakimiyetinde olmasını istemiştir. Türkiye ise, Misak-ı Milli'nin dördüncü maddesi gereğince İstanbul ve Marmara'nın güvenliğinin sağlanması şartıyla boğazların dünya ticaretine ve uluslararası ulaşımına açılabilceğini bildirmiştir.<sup>284</sup>

Yapılan karşılıklı görüşmeler sonucunda, Lozan Barış Antlaşması'na ek olarak, "Boğazların Tâbi Olacağı Usule Dair Mukavelename" 24 Temmuz 1923 tarihinde İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Rusya, Sırp-Hırvat-Sloven Devletleri ve Türkiye tarafından imzalanmıştır. Ancak, bu sözleşmeyi beğenmemiş olan Rus parlamentosu tasdik etmemiştir. Bu sözleşmenin birinci maddesi, boğazlardan geçişin serbest olmasını esasa bağlamıştır. Bununla beraber sözleşmenin ikinci maddesi boğazlardan geçişin ayrıntılarını düzenlemektedir. Buna göre, ticaret gemileri ve askeri olmayan uçaklar, barış zamanında her türlü bayrak, yük ve uluslararası sağlık hükümleri saklı kalmak kaydıyla gece gündüz boğazlardan serbest olarak geçebilecekler; savaş zamanında ise Türkiye tarafsız ise söz konusu gemiler aynen barış zamanındaki gibi geçecekler, Türkiye savaşan durumda ise, tarafsız gemi ve uçaklar, düşmana yardım etmemek koşuluyla serbestse geçecek, Türkiye bunları isterse denetleyecektir. Düşman gemileri ve uçakları konusunda, Türkiye istediği önlemi almakta serbest olacaktır. Savaş gemileri ve askeri uçaklarında geçişleri bu sözleşmeyle ikiye ayrılmıştır. Barış zamanı her ülkenin gemisi gece ve gündüz geçebilecek, yalnız Karadeniz'e kıyısı olmayan bir devlet, Karadeniz'in en güçlü devletinkinden büyük bir kuvvet geçiremeyecektir. Savaş zamanı geçiş de ikiye ayrılmıştır. Türkiye'nin tarafsız olması durumunda geçişler barış zamanındaki gibi serbestçe yapılacaktır; ancak Türkiye'nin savaşa katılması durumunda, barıştaki kısıtlamalar geçerli olmak şartıyla, tarafsız gemilere

<sup>283</sup> Seha Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, Takım: I, Cilt: I, Kitap: I, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1969, s. 128.

<sup>284</sup> M. Cemil Bilsel, **Lozan**, (II. Cilt), İstanbul, Sosyal Yayınları, [t.y.], s. 348.

tam serbestlik uygulanacak, bununla birlikte Türkiye eğer isterse askeri uçaklara denetim uygulayabilecek ve Türkiye'yle barış halindeki devletlerin denizaltıları su yüzünden geçeceklerdir. Sözleşmenin dördüncü maddesi Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının bazı bölgelerini askerden arındırmış, altıncı madde ise askerden arındırılmış bölgelerde, asayişin korunması için gerekli olan polis ve jandarma kuvvetinden fazlasını yasaklamıştır. Sekizinci maddeye göre, İstanbul ve çevresinde, başkentin ihtiyaçlarını karşılamak üzere en çok 12.000 kişilik bir askeri kuvvet bulunabilecektir. Sözleşmenin onuncu maddesine göre, İstanbul'da "Boğazlar Komisyonu" adında bir komisyon kurulacak ve on birinci maddeye göre, komisyon yetkilerini boğazların suları üzerinde kullanacaktır. Bir sonraki maddede ise, Komisyonun bir Türk temsilcisinin başkanlığı altında, sözleşmenin imzacı devletleri olmaları bakımından, Fransa, İngiltere, İtalya, Japonya, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Rusya, Sırp-Hırvat-Sloven Devletleri temsilcilerinden oluşması düzenlenmiştir. Ayrıca, söz konusu komisyonun, savaş gemilerinin ve askeri uçakların geçişine ilişkin hükümlerin gereği gibi göz önünde tutulup tutulmadığına bakmakla görevli olması on dördüncü maddeyle düzenlenmiştir. On sekizinci maddeyle ise, boğazların güvenliği tehlikeye düşerse, imzacı devletler "her halde" Fransa, İngiltere, İtalya ve Japonya tarafından tehlikenin önleneyeceği, aynı zaman da Milletler Cemiyeti'nin de garantisi altında olacağını hükme bağlanmıştır.<sup>285</sup>

Görüldüğü gibi, Lozan'da imzalanmış olan Boğazlar Sözleşmesi, Boğazlar üzerindeki Türk egemenliğini, Boğazları uluslararası bir kurulun yönetimine bırakarak ve Boğazların her iki yakasında bulunan bazı bölgeleri askerden arındırarak sınırlandırmıştır. Tüm bu sınırlamaların kaldırılması için Türkiye 1936 yılında imzalanmış olan Montreux Boğazlar Sözleşmesine kadar beklemek zorunda kalacaktır.

---

<sup>285</sup> Bu sözleşmenin tam metni için bkz. İsmail Soysal **a.g.e.**, s. 98 - 109.

## B. MONTREUX KONFERANSI'NIN TOPLANMA NEDENLERİ

Türkiye Lozan Konferansı'nda, Boğazlar üzerindeki egemenliğini kısıtlayan hükümleri istemeyerek kabul etmiş, Milletler Cemiyeti'ne dünya barışının sağlanması konusunda güvenmiş ve silahsızlanmanın gerçekleşeceğini ümit etmiştir. Ancak Milletler Cemiyeti kendisinden bekleneni verememiş, 1933 yılında Japonya'nın Mançurya'ya saldırısı karşısında, Milletler Cemiyeti Misaki'nın öngördüğü yaptırımlardan hiçbirini uygulayamamıştır. Mançurya'ya saldırarak dünya barışını büyük bir tehlikeye sokmuş olan Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin garantör devletlerinden Japonya, saldırıdan kısa bir süre sonra 27 Mart 1933 tarihinde Milletler Cemiyeti üyeliğinden ayrılmıştır.<sup>286</sup> Böylece Milletler Cemiyeti'nin Japonya üzerindeki yaptırımı da büyük ölçüde azalmıştır.

Türkiye'yi Boğazlar konusunda endişelendiren bir başka neden de, İtalyan tehdidi olmuştur. 3 Ekim 1935'te Habeşistan'a saldırmış olan İtalya, Milletler Cemiyeti tarafından saldırgan ilan edilmiş, bunun üzerine İtalya'ya karşı zorlama tedbirlerinin uygulanmasına ve bu tedbirlere Milletler Cemiyeti'nin bütün üyelerinin katılmasına kara verilmiştir. Türkiye de Milletler Cemiyeti'nin bir üyesi olması dolayısıyla İtalya ile olan ticari ilişkilerini kesmiş, bunun üzerine İtalya 11 Kasım 1935 tarihinde zorlama tedbirlerine katılan diğer devletlere gönderdiği notadan Türkiye'ye de göndererek, Türkiye'yi açıkça tehdit etmekten geri kalmamıştır. İtalya Hükümeti bu notasında Türkiye'nin bu davranışının Türk-İtalyan ticaret ilişkilerine zarar vereceğini ve zorlama tedbirlerinin kalkmasından sonra da iki devlet arasındaki siyasi ilişkilerin çok kötü bir duruma geleceğini bildirmiştir.<sup>287</sup> Bu durum karşısında, Atatürk'ün İtalyan tehdidi üzerine yapılması gerekenler arasında almış olduğu ilk karar bir an önce Boğazların askerleştirilmesinin sağlanması olmuştur.<sup>288</sup>

Tüm bu gelişmelere ek olarak, Versay Antlaşması sistemine dayanan Avrupa siyasi örgütünün yıkılma halinde olması ve iktidara gelmiş olan Hitler'in 1934'den itibaren yeniden

<sup>286</sup> Yüksel İnan, **Türk Boğazlarının Siyasal ve Hukuksal Rejimi**, Ankara, Gazi üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayını, 1986, s. 43.

<sup>287</sup> T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, **Dış Türkiye Politikasında 50 Yıl Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1938)**, [t.y.], s. 12.

<sup>288</sup> İsmail Soysal, **Atatürk'ün Barışçı Politikası ve Dünyadaki Etkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: II, Sayı: 4, 1985, s. 113.

silahlanmaya başlayarak Ren Bölgesi'ni işgal etmiş olması durumu daha da kötüleştirmiştir.<sup>289</sup>

Türkiye ilk olarak, 1933 yılındaki Silahsızlanma Konferansı'nda boğazları askerden arındıran Boğazlar Sözleşmesi hükümlerinin kaldırılmasını istemiş, ancak bu talebine olumlu bir yanıt alamamıştır. Almanya'nın silahlanmasını görüşmek üzere 17 Nisan 1935 tarihinde yapılmış olan Milletler Cemiyeti Konseyi'nin olağanüstü toplantısında Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, tekrar boğazların silahsızlandırılmış olması konusunu ele almış ve bu meselenin Türkiye'nin güvenliğini çok yakından ilgilendirdiğini belirterek, boğazların askerden arındırılması ile gerçekte Türkiye'nin savunmasının zayıflatılmış olduğunu söylemiş, daha sonra da sınırlayıcı hükümlerin kaldırılmasını istemiştir. İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcilerinin meselenin konu ile doğrudan ilgili olmadığını söylemelerine rağmen, Sovyet delegesi Litvinov Türkiye'nin görüşünü desteklemiştir. Bununla birlikte Türkiye, boğazlar konusundaki isteklerini, Mayıs ayında Balkan Antantı Konseyi'nin Bükreş toplantısında, Milletler Cemiyeti Asamblesi'nin Eylül ayındaki toplantısında ve İtalya'nın Habeşistan'a saldırması ile ilgili olarak bu devlete uygulanacak zorlama tedbirlerinin konuşulduğu Milletler Cemiyeti'nin Kasım ayı toplantısında dile getirmiş, böylelikle bir kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır.<sup>290</sup> Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Milletler Cemiyeti'nin Eylül ayındaki toplantısında Genel kurula hitap etmiş, Boğazların askerden arındırılması hükümlerinin, Türkiye'nin hem sahillerinin savunulmasına, hem de topraklarının iki parçası arasındaki geçit ve transitin güvenliğine zarar verdiğine işaret ederek, bu durumun bahis konusu hükümlerin kabulü esnasında mevcut şartlara ârız olan ve bundan sonra da ârız olması muhtemel bulunan yeni ve derin değişikliklere rağmen aynen sürüp gitmekte olduğunun altını çizmiştir.<sup>291</sup>

Hitler Almanya'sının "Ren" Bölgesine ordusunu sokması üzerine Milletler Cemiyeti Konseyi'nin Londra'da yaptığı toplantıda, Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Avrupa'daki siyasi durumun gittikçe tehlikeli bir hal almaya başladığı gerekçesi ile, Boğazlar rejiminin değiştirilmesi için girişimlerde bulunacağını Sovyetler Birliği Hariciye Komiseri Litvinof ve Romanya Dışişleri Bakanı Titulesko'ya ayrı ayrı bildirerek yardımlarını istemiştir. Daha sonra Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Fethi Okyar ile birlikte, İngiltere Dışişleri Bakanı B. Eden'i ziyaret etmiş ve Boğazlar konusunu açarak, Eden'in de desteğini almıştır.

<sup>289</sup> Feridun Cemal Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, Ankara, Başnur Matbaası, 1968, s. 63

<sup>290</sup> Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 343.

<sup>291</sup> Feridun Cemal Erkin, **a.g.e.**, s. 64.

Ankara'ya dönünce bu durumu ilk olarak Başbakan İsmet İnönü'ye açmış olan Tevfik Rüştü Aras, Başbakanın da onayıyla konuyu Cumhurbaşkanı Atatürk'e anlatmış ve boğazlar rejimi konusunda girişimlerde bulunulması gerektiği fikrinde olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine Atatürk, Tevfik Rüştü Aras'a, *“Kanaatinizin kat'i olduğunu gördüm. Benim görüşüme göre de Avrupa durumu böyle bir teşebbüs için müsaittir. Git, keyfiyeti hükümete aç ve benim de muvafık olduğumu söyle. Bu işte behemehal muvaffak olacağız”*<sup>292</sup> demiştir. Bundan sonra hükümet, ilgili devletlerin bir nota ile, Boğazlar Mukavelesini tekrar incelemek üzere davet edilmelerine karar vermiş ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu'ndan, gönderilecek olan notayı hazırlamasını rica etmiştir.<sup>293</sup>

Nihayet Türkiye, 11 Nisan 1936'da hazırladığı notayı, Lozan Boğazlar Sözleşmesi'ni imzalamış olan devletlere göndermiştir. Türkiye, göndermiş olduğu notada, şartların 1923'te Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalandığı zamandan çok farklı olduğunu anlatmış, dünyada silahlanmanın hızla artmış olduğunu belirterek, Boğazların askerden arındırılmasının Türkiye için büyük tehlikeler doğurabileceğinin altını çizmiştir. Türkiye notasında, Lozan'da imzalanmış olan sözleşmenin boşluğuna da işaret etmiş, “harp tehlikesi” halinin bu sözleşmede öngörülmemiş olmasının, Türkiye'yi tehlikeyi önceden görse bile karşı koymak için bir şey yapamaz hale getirdiğini bildirmiş ve bu durumun düzeltilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Türk notasında, Boğazların emniyette olmadığı ve olası bir savaş tehlikesi şöyle anlatılmıştır:

*“Boğazlar emniyetinin halâ hakiki bir garanti ile müemmen bulunduğu bu gün iddia edilemez. Türkiye'den de bu teminat vazifesini ifasına ademi icabet gibi tehlikeli bir ihtimale karşı bigâne kalması talep olunamaz. Bu mülahazata şunu da ilave etmek icabeder ki, Boğazlar mukavelesi, yalnız sulh hali ile Türkiye bitaraf veya muharip olmak üzere harp halini zikretmekte, ve hususi veya umumi harp tehdidi ihtimalini mevzuubahs etmeyerek Türkiye'nin o taktirde kendi meşru müdafaasını temin çareleri aramasına imkân vermektedir. Halbuki bugün tamamilen sabit olmuştur ki haliharp ansızın ve hiçbir formalitesiz vukua gelebileceğinden harici tehlikenin en nazik safhası asıl bu tahdit safhasıdır.”*<sup>294</sup>

<sup>292</sup> Tevfik Rüştü Aras, **a.g.e.**, s. 125.

<sup>293</sup> Tevfik Rüştü Aras, **a.g.e.**, s. 127.

<sup>294</sup> Türk notasının tam metni için bkz: **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Montreux ve ...**, s. 21 - 24.

Türk notasının dayanağı, milletlerarası hukukun “şartlar değişmiştir” (rebus sic stantibus) ilkesi olmuş, hukuka uygun bir davranışla sözleşmeyi değiştirmek üzere ilgili devletler, Boğazların durumunu yeniden görüşmeye çağırılmıştır.<sup>295</sup>

Türkiye Montreux Boğazlar Konferansı’nın toplanabilmesi için ustaca bir diplomasi izlemiş, dünyada silahlanma ve işgallerin arttığı bir dönemde isteklerini uluslararası hukuka uygun yoldan dile getirerek, ne kadar barışçı olduğunu bir kez daha gözler önüne sermiştir. Nitekim Konferansın toplandığı ilk gün olan 22 Haziran 1936 tarihli ilk oturumda, oturumun başkanlığını yürüten İsviçre Siyasal Daire Başkanı B. Motta açılış konuşmasında bu konuya değinmiş ve şunları söylemiştir:

*“... Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, diplomatik önemli bir sorunun çözüme bağlanmasında, yüksek düzeyde dürüst davranmanın ve en uygun yöntemi kullanmanın, en istenir ve güzel bir örneğini vermiş olmaktadır...”*<sup>296</sup>

Türkiye’nin bu barışçı davranışı diğer devletler tarafından da sempati ile karşılanmış, Türkiye’ye ilk olumlu cevap İngiltere’den gelmiştir. Türkiye’yi ikinci olarak Sovyet Rusya desteklemiş, Avrupa’da kendine karşı mevcut havadan dolayı uzakta kalmış olan İtalya haricinde, diğer devletler de Türkiye’nin bu çağrısına olumlu yanıt vermişlerdir.<sup>297</sup>

Bundan sonra Boğazlar Konferansı toplanacak ve taraflar arasında çetin görüşmeler olacaktır.

<sup>295</sup> Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Montreux ve..., s. 24.

<sup>296</sup> Seha L. Meray-Osman Olcay, **Montreux Boğazlar Konferansı Tutanaklar Belgeler**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1976, s. 23.

<sup>297</sup> Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 344.

### C. KONFERANSTA YAPILAN GÖRÜŞMELER

Türkiye'nin toplanması için pek çok çaba sarf ettiği Boğazlar Konferansı İsviçre'nin Montreux kasabasında toplamış, Türkiye'yi Dışışleri Bakanı Tefvik Rüştü Aras'ın başkanlığında Fethi Okyar, Suad Davaz, Numan Menemencioğlu, Asım Gündüz, Necmeddin Sadak, Rifat Mataracı gibi isimlerden oluşan kalabalık bir heyet temsil etmiştir.<sup>298</sup> Konferansa Türkiye ile beraber, Avustralya, Büyük Britanya, Bulgaristan, Fransa, Yunanistan, Japonya, Romanya, Sovyetler Birliği ve Yugoslavya katılmışlardır.<sup>299</sup>

22 Haziran 1936 tarihinde ilk oturumu yapılmış olan konferansta, Türk baş temsilcisi Aras, son derece nazik bir üslup kullanmış, katılan devletlere teşekkür ettikten sonra, Türkiye'nin Boğazlar rejimini değişen dünya koşullarından dolayı değiştirmek istediğini anlatmıştır. Konferansa katılmış olan devletlere ticaret gemiciliğin tam özgürlüğünü göz önünde tutan, fakat Türkiye'nin bir iç denizi olan Marmara'nın ve özel bir durumu olan Karadeniz'in genel ve özel güvenlik gereksinimleriyle koşullandırılmış, savaş gemilerine geçiş özgürlüğü sağlayan bir düzenleme önermiştir. Aras, yeni bir sözleşmenin düzenlenebilmesi için katılan devletlerden anlayış isteyerek konuşmasına son vermiştir.<sup>300</sup>

Türk Hükümeti'nin, Montreux Konferansı'nda üzerinde en kararlılıkla durduğu nokta “Uluslararası Boğazlar Komisyonu”nun kaldırılması olmuştur. Nitekim Türk Temsilci Heyetinin Başkanı Dışışleri Bakanı Tefvik Rüştü Aras, Konferansın 9 Temmuz 1936 tarihli oturumunda bu konuyu şöyle dile getirmiştir:

*“... Türk egemenliği ülkemin zaten kendiliğinden sahip olduğu bir egemenliktir; Türkiye bunu büyük bir kıskançlıkla korumaktadır; kaldı ki, bu egemenlik dokunulmazdır da. Uluslararası komisyonu ortadan kaldırma önerimiz tam bir kesinliktedir...”*<sup>301</sup>

<sup>298</sup> Seha L. Meray-Osman Olcay, **a.g.e.**, s. 18.

<sup>299</sup> Feridun Cemal Erkin, **a.g.e.**, s. 68 - 69.

<sup>300</sup> Seha L. Meray-Osman Olcay, **a.g.e.**, s. 24 - 25.

<sup>301</sup> Seha L. Meray-Osman Olcay, **a.g.e.**, s. 160.

Konferansta, Türk Hükümeti'nin önermiş olduğu sözleşme tasarısı madde madde görüşülmüştür. Türk tasarısında Boğazlar Komisyonu hakkında hiçbir hüküm, Türkiye'nin konuya verdiği önem gereği yer almamış; 18. maddenin konusu olan ortak garanti de tasarıdan çıkarılmıştır. Türk metninin birinci bölümü ticaret, hastane ve balıkçı gemilerini de kapsamak üzere, barışta ve savaşta, Türkiye ister savaşan ister tarafsız olsun tam bir geçiş serbestisi kuralını kabul etmiştir. İkinci maddede ise, geçiş sırasında sıhhi muayene, kılavuzluk ve fener gibi hizmetler mecburi tutulmuştur. Dördüncü maddede savaş halinde, Türkiye eğer savaşan ülkeyse, geçme serbestliği düşmana hiçbir şekilde yardım etmeme şartına bağlanmıştır. Türk tasarısının ikinci bölümü savaş gemilerinin geçiş esaslarının düzenlenmesine ayrılmıştır. Türk tarafının “güvenlik içinde serbesti” adını vermiş olduğu bu bölüm, Lozan Sözleşmesi'nin kabul ettiği şartlı geçme serbestisini Boğazlar Bölgesi'nin, Marmara Denizi'nin ve Türk donanmasının güvenliğinin sağlanması için birtakım kısıntılara tabi tutmuştur. Türk projesinin diğer esasları özetle şöyledir:

- a. Boğazlardan geçiş her türlü gemi için gündüz yapılacak, denizaltılar boğazlardan geçemeyecektir. Boğazlardan geçme Türkiye'nin iznine bağlanmamış, ancak belli bir anda gemilerini Karadeniz'e göndermeyi arzu edecek olan devletler arasında geçişi düzene koymak amacıyla bir aylık peşin bildiri gönderilmesi gerektiği öne sürülmüştür.
- b. Karadeniz dışında bir devletin Boğazlardan geçirebileceği en yüksek tonaj, bir kruvazör ve iki torpidodan oluşan en fazla 14.000 tonluk bir deniz birliği olarak sınırlandırılmıştır.
- c. Karadeniz'de, bu denize kıyı olmayan devletleri bulundurabilecekleri savaş gemilerinin tüm tonajının 28.000 tonu ve azami kalma süresinin de 15 günü geçemeyeceği öngörülmüştür.
- d. Bu tasarıya göre, transit olarak geçen savaş gemileri, avarya ve deniz arızası halleri dışında Boğazlarda geçiş için gereken süreden fazla kalamayacaklardır.
- e. Tasarıya göre, Karadeniz devletlerine mensup savaş gemilerinin Akdeniz'e geçişlerinde de aynı hükümler geçerli olacak, bununla beraber, Karadeniz devletlerinden birine mensup olup, en yüksek haddin üstünde tonajda, fakat 25.000 tonu aşmayan bir savaş gemisinin geçmesi Türkiye'nin peşin iznine tabi olacaktır. Geçiş, yalnız olarak yapılacaktır.
- f. Projede, barış için teklif edilmiş olan kontrollü serbesti rejimi, Milletler Cemiyeti üyesi sıfatı ile Türkiye'ye düşen görevler saklı kalmak şartıyla, Türkiye'nin tarafsızlığı halinde savaş sırasında uygulanacaktır.
- g. Savaş zamanında eğer Türkiye savaşa katılan devletler arasındaysa, Türk tasarısı, savaş gemilerinin ve yardımcı gemilerin geçişlerine dair düzenlemeyi, savaş halinden doğan zaruretlere bağlamıştır. Tasarının 8. maddesine göre, Türkiye savaşansa, savaş gemileriyle

yardımcı gemilerin geçişi, 6. madde hükümleri göz önünde tutulmaksızın, Türkiye'nin özel iznine bağlanmıştır.

h. Bu tasarını getirdiği en önemli yenilik “savaş hali” olmuştur. Tasarının 9. maddesine göre, Türkiye kendisini bir savaş tehdidi altında sayarsa gereğinin yapılması için Milletler Cemiyeti'nin bilgisine sunarak ve sözleşmeyi imzalamış olan devletlere bildirerek, bu tasarının 8. maddesini uygulama hakkını kullanabilecektir. Bu proje ile Türkiye, savaş gemilerinin geçişini düzenleyen bir nevi otomatik bir kontrol sistemi kurmuş, böylece özel bir komisyona ihtiyaç kalmamıştır.

i. Türk tasarısının üçüncü bölümü sivil ve askeri uçakların geçişlerini düzenlemiştir. 11. maddeye göre, sivil ve askeri uçaklar Boğazlar üzerinde uçamayacaklar; bunların Akdeniz ile Karadeniz arasındaki geçişleri, Türkiye'de yürürlükte olan hava ulaşımı yönetim kurallarına uygun olarak ve gösterilecek bir yoldan sağlanacaktır.

j. Türk Hükümeti tarafından hazırlanmış olan sözleşme tasarısı yeni sözleşmenin uygulanması hakkında üç yeni hüküm koymuştur. Birinci olarak, sözleşmenin yürürlüğü imza anından itibaren başlatılmıştır. İkinci olarak, sözleşmenin süresinin 15 yıl ile sınırlandırılması öngörülmüştür. Üçüncü olarak ise, Türkiye ve bağıtlı devletlerden her biri, Türkiye'nin rızasıyla beşer yıllık dönemler sonunda, bağıtlı taraflara üç ay önceden bildirmek kaydıyla, bu sözleşmeye yararlı olabilecek her türlü değişikliği önerebilecektir.<sup>302</sup>

Konferansa katılmış olan devletlerden Sovyet Rusya, Boğazların kapanmasını, Türkiye ve bütün Karadeniz devletlerinin güvenliği bakımından önemli saymış olmasına rağmen, Boğazların belirli kısıntılarla bütün devletlerin savaş gemilerin açılmasını öngören Türk teklifini desteklemeye hazır olduğunu bildirmiştir. Bu konuda Sovyet Temsilcisi Litvinof, Karadeniz'e savaş gemilerinin gönderilmesine karşı olmadığını bildirmiş, ancak söz konusu gemilerin tonaj ve sayısı ne kadar sınırlı olursa, bölge güvenliğinin o oranda artacağını bildirmiştir. Rusya geçiş hakkı bakımından, Karadeniz devletleri için tam ve kesin bir geçiş serbestisi isterken, Karadeniz dışı devletlerin savaş gemileri için kısıtlı bir geçiş serbestisi istemiştir. Sovyet Rusya Temsilcisi, Türkiye'nin Boğazları yeniden askerleştirme arzusunu desteklemekle birlikte, özellikle saldırıya uğrayan bir devlete yardım etmek amacıyla, Milletler Cemiyeti kararı ile gönderilmiş olan savaş gemilerinin Karadeniz'e girmek ve çıkmak haklarının olmasını istemiştir. Sovyet Rusya, Boğazların hem denizaltılara, hem de uçak taşıyan gemilere kapalı tutulmasını talep etmiş; ayrıca Karadeniz'de kıyısı olan ve olmayan devletlere farklı ilkelerin uygulanmasını istemiştir.

<sup>302</sup> Türk tasarısının tam metni için bkz. Seha L. Meray-Osman Olcay, **a.g.e.**, s. 437 - 440.

Konferansa katılmış olan Fransa, Türk projesini kabule değer bulmakla birlikte, Sovyet Rusya'nın, Boğazlar rejimi için Milletler Cemiyeti Misakı ve Cemiyet çerçevesi içinde imzalanmış özel paktların uygulanması tezini desteklemiştir. Fransa yeni Boğazlar rejiminin, Milletler Cemiyeti Misakının ve onu destekleyen özel paktların uygulanmasına ilişkin ölçüyü tayin etmesini istemiştir.

İngiltere ise, Türk projesini çeşitli yönlerden eleştirmiş, Boğazların yeniden askerileştirilmesine ancak bütün taraflar için memnunluk verici ve adil bir sözleşme ortaya çıkarsa onay vereceklerini bildirmiştir. İngiltere Türk tasarısında “Boğazlar Komisyonu”ndan söz edilmemesine karşı çıkmış, Boğazların uluslararası bir organ tarafından yönetilmesinde ısrar etmiştir. Bununla birlikte İngiltere, önceki Boğazlar Sözleşmesinde olduğu gibi bütün gemiler için “geçiş serbestisi” ilkesine dayanan bir sözleşmeden yana olmuştur.

Konferans sırasında, Türkiye'nin güvenlik kaygıları, Rusya'nın Karadeniz'de kıyısı olan devletlere üstünlük verilmesi için ısrar etmesi ve İngiltere'nin korumak istediği eşitlik ilkeleri yüzünden zorlu tartışmalar yaşanmıştır. Türkiye'nin fazla katılmadığı bu tartışmalarda, Boğazların tüm savaşımların savaş gemilerine açık olmasını isteyen İngiltere'ye karşılık, Sovyetler Birliği, Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerine Boğazların yasaklanmasını istemiş, ısrarı sonucu Fransa ve Balkan Devletleri'nin de desteğini sağlamıştır.

Buna karşılık İngiltere, arada kalan Türkiye'nin yanında olmuş, bir uzlaşma formülünün bulunmasına yardımcı olmuştur. Bu durum, Türkiye ile İngiltere arasında yakınlaşma doğmasına sebep olmuştur.

Konferansa katılan Balkan Devletleri Yunanistan, Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya ise, Türk tasarısına katılmışlar ve Türk tasarısının kendi menfaatlerini tatmin ettiğini belirtmişlerdir.

## **D. MONTREUX BOĞAZLAR SÖZLEŞMESİ'NİN İMZALANMASI VE TEVFİK RÜŞTÜ ARAS'IN GÖRÜŞLERİ**

Yapılan tartışmalar ve uzun görüşmelerden sonra Türk tasarısı bazı değişikliklere uğramış; tüm devletlerin uzlaşmaları ile “Boğazlar Rejimine İlişkin Sözleşme” Montreux’de, 20 Temmuz 1936 tarihinde imzalanmıştır. Bu sözleşmeyle, 1923 yılında Lozan Antlaşması ile imzalanmış olan Boğazlar Sözleşmesi yürürlükten kalkmıştır.

Montreux Boğazlar Sözleşmesi’nin birinci maddesiyle, Boğazlarda denizden geçiş ve gidiş-geliş serbestliği ilkesi kabul edilmiş, ve bunun sözleşmenin diğer hükümleriyle düzenlendiği belirtilmiştir. I. bölümde, ticaret gemilerinin geçiş rejimi ile ilgili esaslar ortaya konmuş, kılavuz almanın isteğe bağlı olması, sağlık kontrolü, savaşta Türkiye savaşan durumunda değilse geçişin serbest olması, savaşan durumda ya da yakın bir savaş tehlikesi içinde ise, ancak düşman olmayanların geçebileceği karara bağlanmıştır.

II. bölümde, savaş gemilerinin barışta ve savaşta geçiş rejimi, Karadeniz’de kıyısı bulunan devletler ile bulunmayan devletler için değişiklik gösterecek şekilde düzenlenmiştir. Kıyısı olan devletlerin gemilerinin, 15.000 tonluktan çok da olsa, barışta önceden haber vermek koşuluyla geçmesi denizaltıların da su üstünden olmak koşulu ile gidip gelmesi öngörülmüştür. Genel olarak, Boğazlarda transit durumundaki yabancı gemilere ilişkin tonaj sınırlamaları ve başlıca koşullar belirtilmiştir. Buna göre, Karadeniz’de kıyısı olmayan devletlerin barış zamanında bu denizde en çok, 30.000 ton savaş gemisi bulundurabileceği; bunun belirli koşullarda 45.000 tona çıkabileceği, ayrıca insancıl amaçlarla en çok 8.000 ton daha arttırılabileceği ve ne amaçla olursa olsun, bu gemilerin Karadeniz’de 21 günden fazla kalamayacağı karara bağlanmıştır. Bununla birlikte, Boğazlar bölgesindeki limanlara nezaket ziyareti yapacak savaş gemilerine ilişkin hükümler konulmuştur.

Türkiye’nin katılmadığı bir savaşta ise, savaşanların savaş gemilerinin geçişleri yasaklanmıştır. Ancak, sözleşmenin 25. maddesinin uygulanması kapsamına giren durumlar ile Milletler Cemiyeti yasası çerçevesi içinde yapılmış olup, bu yasanın 18. maddesi uyarınca, kütüğe yazılmış ve yayımlanmış bulunan ve Türkiye’yi bağlayan bir karşılıklı yardımlaşma

Antlaşması uyarınca saldırıya uğrayan bir devlete yapılacak yardım durumu bu kuralın dışında kalacaktır. (O sırada Türkiye'nin yapmış olduğu 1934 Balkan Paktı söz konusudur. Milletler Cemiyeti, Balkan Paktı ve 1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı ortadan kalktıktan sonra bu maddenin söz konusu hükümleri değerini yitirmiştir.)

Savaş zamanında ise, Türkiye savaştan durumunda ya da kendisini yakın bir savaş tehdidi altında görüyorsa, sözleşmenin 20. ve 21. maddelerine göre, Türkiye yabancı savaş gemilerinin geçişini istediği gibi düzenleyecektir. Türkiye için “yakın bir savaş tehlikesi” olasılığına ilişkin hüküm ilk kez Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nde ortaya konmuş ve ek bir güvenceyi de beraberinde getirmiştir.

III. bölüm, uçakların geçişine ilişkin tek bir maddeden oluşmuştur. Buna göre, sivil uçakların gerek Akdeniz ile Karadeniz arasında, gerek Avrupa ile Asya arasında yasak bölgeler dışındaki yollarını ve geçişin koşullarını Türkiye belirleyecektir.

IV. bölüm ise, “Genel Hükümler” başlığı altında, Türkiye'nin 1923 Lozan Antlaşması ile kurulmuş olan Uluslararası Boğazlar Komisyonu'nun görev ve yetkilerine Türkiye'nin sahip olmasını karara bağlamış; böylelikle Boğazlar Türk Hükümeti'nin yönetimine geçmiştir.

V. bölümdeki “Son Hükümler” ile sözleşmenin onaylanması, yürürlüğe girişi, sözleşmeye katılma ve onu ortadan kaldırma koşulları, değişiklik getirme biçimleri belirlenmiştir.

Sözleşmeye bağlı I. Ekte, Boğazlardan geçiş sırasında Türk Hükümeti'nce alınacak resim ve ücretler; II. Ekte, gemilerin tonajlarının hesaplanma biçimleri ve çeşitli savaş gemilerinin tonları ile silahlarına göre tanımları; III.Ekte, belirli üç Japon okul gemisinin Boğazlardaki limanları ziyaret olanağı; IV. Ekte de, Karadeniz'de kıyısı olan devletlerin donanmalarının tonaj tutarına girecek gemilerin çeşitleri yani, savaş hattı gemileri, uçak gemileri, hafif su üstü gemileri, denizaltılar gösterilmiştir.

Sözleşmeye ekli protokolle, Boğazların yeniden askerleştirilmesi sağlanmış; protokolün birinci maddesi uyarınca sözleşme imzalanır imzalanmaz Türkiye'nin Boğazlar Bölgesini hemen askerleştirmesi karara bağlanmıştır.<sup>303</sup>

Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalanması yurttta büyük sevinçle karşılanmıştır. Ankara'da Ulus Meydanı'na toplanmış olan halk, büyük bir hoparlörden sözleşmenin imzalandığı haberini almış ve bu haber adeta milli bir bayram havası içinde kutlanmıştır.<sup>304</sup>

Sözleşmenin imzalanmasından hemen sonra Boğazlarda Türk askeri yönetimi kurulmuş ve basında şu resmi tebliğ yayınlanmıştır: *“Çanakkale ve İstanbul Boğazları mıntıkasında şimdiye kadar mevcut olan gayri askeri mıntika kaldırılmış ve bu mıntika Türk ordusu tarafından 21 Temmuz 1936 Salı günü öğleye kadar fiilen işgal olunmuştur.”*<sup>305</sup> Montrö'den yurda dönerken Belgrad ve Sofya'dan geçerken “Namzeti Ujsag” Montreux muhabirine bir beyanatta bulunmuş olan Tefvik Rüştü Aras, konferans esnasında Türkiye'nin temennilerine gösterilmiş olan anlayıştan çok memnun olduğunu bildirmiş ve *“... Konferansın neticeleri tamamiyle memnuniyete mucibdir. Türkiye kendi topraklarından bir kısmı üzerinde hareket serbestliğine sahip olmamaya artık tahammül edemezdi. Bu hükümranlılık hukukuna sahip olmak her memleketin hakkıdır.”*<sup>306</sup> demiştir.

Montreux Boğazlar Sözleşmesi Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 31 Temmuz 1936 tarihli oturumunda görüşülmüş, milletvekillerinin heyecanlı ve uzun konuşmalarından sonra yapılan oylama sonucunda tasdik edilmiştir. Sözleşme hakkında ilk olarak konuşmuş olan Dışişleri Bakanı Tefvik Rüştü Aras, bu sözleşme ile Türkiye'nin savunması için gerekli olan tahkim hakkının tanınmış bulunduğunu bildirmiş, Türkiye'nin siyasetinin, kendisi için iyi gördüğünü dostları için de iyi görmek olduğunu söylemiştir. Tefvik Rüştü Aras, *“... Montreux mukavelenamesinin istisnasız olarak her maddesini yalnız akidler için değil, bütün devletler hakkında asla fark gözetmeksizin dürüstane tatbik edeceğimize dünyada hiç kimsenin şüphesi olmasa gerektir...”*<sup>307</sup> diyerek, bu sözleşmenin eksiksiz ve tarafsız olarak uygulanması konusunda Türkiye'nin kararlılığını vurgulamıştır.

<sup>303</sup> Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin tam metni için bkz. İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945)** Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983, s. 501 - 518

<sup>304</sup> **Ulus**, 21 Temmuz 1936.

<sup>305</sup> **Ulus**, 22 Temmuz 1936.

<sup>306</sup> **Ulus**, 24 Temmuz 1936.

<sup>307</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: V, Cilt: 12, İçtima: 1, 81. İnikat, 31. 7. 1936.

Dışışleri Bakanı Aras'tan sonra söz almış olan Denizli milletvekili Mazhar Müfit Kansu, bu mukavelenin eleştirilecek hiçbir noktasını görmediğini vurgulamış, Atatürk'ün ustaca yürüttüğü diplomasi sayesinde, Boğazların Türkiye'nin olduğunu belirtmiş ve kendisine şükranlarını sunmuştur. Kansu konuşmasında, Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanı Tefik Rüştü Aras'ın da, bu konferansı idare etmede göstermiş olduğı büyük liyakat sayesinde görevini layıkıyla yaptığının altını çizmiştir. Daha sonra söz almış olan Çanakkale Milletvekili Ziya Gevher Etili, duygu dolu konuşmasında, bu büyük olaya içini dökemeyecek kadar hayran olduğunu belirtmiş ve *“... elimizdeki vesika bize yalnız geri bırakılmış bir hakkımızı vermekle kalmıyor, politikada hürmet edilir bir söz sahibi olduğumuz müjdesini de beraber taşıyor...”*<sup>308</sup> demiştir. Ulu şefe, şükran ve minnet bildirmenin yetersiz kalacağını vurgulamış olan Etili, Türk Hariciyesi'nin kazanmış olduğı bu diplomasi zaferinin “Türk asker doğmuştur, diplomasi yapamaz” savını yerle bir ettiğinin altını çizmiştir. Manisa milletvekili Refik İnce de konuşmasında *“... memleketimiz üzerindeki hakimiyetimize başkalarının müdahalesini açıktan açığa ima eder şekilde olan bu engeli bugün kaldırmış olmakla memlekette pürüzsüz bir istiklal, her türlü taarruzdan ve müdahaleden mutlak bir istiklale sahip olmak saadetini duyuyoruz...”*<sup>309</sup> demiş, Montreux Sözleşmesi'nin, aynı zaman da dünya barışı için de çok önemli olduğunu belirtmiştir.

Ulu önder Atatürk de, 1 Kasım 1936 günü yeni yasama yılının açılışı dolayısıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yapmış olduğı konuşmada, Montreux Boğazlar Sözleşmesine değinmiş ve şöyle demiştir:

*“Türkiye'nin hakkını teslim etmekle yüksek dostluk ve anlayış gösteren (Montreux) mukavelesi âkidleri, aynı zamanda kritik devam eden arısı ulusal durumun bu önemli devresinde, istikrarı için herkesin çalışması icab eden umumi sulh işine de değerli hizmet etmiş oldular. Tarihte çok defa münakaşa ve ihtiras meselesi olmuş olan Boğazlar, artık tamamilen Türk hakimiyeti idaresinde, yalnız ticaret ve dostluk münasebetlerinin muvasala yolu haline girmiştir. Bundan böyle muharib herhangi bir devletin harp sefinelerinin Boğazlardan geçmesi memnudur.”*<sup>310</sup>

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yapılmış olan tartışmaların en dikkat çekici yanı, milletvekillerinin Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalanmasını Çanakkale Zaferiyle

<sup>308</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, Cilt: 12, İçtima: 1, 81. İnikat, 31.7. 1936.

<sup>309</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, Cilt: 12, İçtima: 1, 81. İnikat, 31.7. 1936.

<sup>310</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, Cilt: 13, İçtima: 2, 1. İnikat, 1.11.1936.

özdeşleştirmiş olmalarıdır. Kürsüye gelmiş olan milletvekillerinin büyük bir kısmı bu yönde duygusal ve coşkulu konuşmalar yapmışlardır. Çanakkale Milletvekili Ziya Gevher Etili, konuşmasında Çanakkale Zaferini hatırlatmış, ve tıpkı bu zafer gibi Montreux zaferinin de ulu şef Atatürk'ün eseri olduğunu vurgulamıştır. Bununla beraber Antalya Milletvekili Rasih Kaplan, Birinci Dünya Savaşı'nda yapılmış olan Çanakkale savunmasının bütün dünyada eşi benzeri olmadığını ve Türk gücünü açıkça gösterdiğini belirtmiştir. Rasih Kaplan konuşmasında, *"... O şanlı tarihi yaşayan bu ulus onun şanlı bir muahedesi de arıyordu ve onu çok haklı olarak Atatürk'ten ve İsmet İnönü'den bekliyordu. Nihayet bugün Meclisinize takdim olunan layiha bu mutlu muahedeyi bize getirdi..."*<sup>311</sup> sözlerine yer vermiş, Montreux'nün Çanakkale Zaferi'ni tamamlayan bir unsur olduğunu vurgulamıştır. Yine aynı oturumda söz almış olan Afyonkarahisar Milletvekili Berç Türker, Çanakkale Boğazı'nın çok önemli bir stratejik nokta olduğunu vurgulamış ve Çanakkale meselesinin Montreux Sözleşmesi ile siyasi olarak çözümlendiğini söylemiş ve sözlerine *"Harbi umumide Çanakkale Boğazında kazandığımız zafer ve bugünkü diplomatik zaferimiz Türkiye tarihinde altın harflerle yazılacaktır..."*<sup>312</sup> şeklinde devam etmiştir. Denizli Milletvekili General Şefik Turan da konuşmasında Çanakkale Zaferi'ne değinmiş ve *"... yüzbinlerce merdin canına, kanına mal olan bu mübarek yerin kapısının açık kalması doğru olmazdı. Takdir olunur ki yüksek hükümetimiz bu kapıyı bu şanlı yerin kapısını şerefle kapamaya muvaffak oldu. Biz mes'ud olduk orada yatanların da ruhu şad ve müsterih oldu"*<sup>313</sup> demiştir. Çanakkale Zaferi ile ilgili en heyecanlı sözleri söyleyenlerden biri Urfa Milletvekili Mehmet Emin Yurdakul olmuştur. Mehmet Emin Yurdakul konuşmasında şu sözlere yer vermiştir:

*"... Ve Türk ordusu 13 yıl hasret çektiği Çanakkale sahillerine girmiş bulunuyor. Ben eminim ki ordumuz ellerinde Türk bayrakları ve dilerinde istiklâl türkülleri olduğu halde bu sahillere girdiği zaman Gelibolu yarımadasının dört bucağında kemikleri gömülü olan şehitlerimiz kanlı mezarlarından ve bu milli zaferle ordumuzu selamlarken bu zaferle Türkün tarihine bir yeni şan ve şeref abidesi diken Atatürk'le İsmet İnönü'yü uhrevi bir sesle alkışlamışlardır.... Montrö Mukavelesi her zaman Türk olan, her vakit Türkün kalacak olan Çanakkale'nin tapu senedi sayılamaz. Büyük Türk Milleti Çanakkale'nin tapu senedini bu günden çok geri çok eksik ve en ağır gayrı müsait şeriat içinde bulunduğu günlerde kazanmıştır. Türk Çanakkale'nin tapusunu, büyük Kurtuluş Savaşı'ndan da önce o*

<sup>311</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, Cilt: 12, İçtima: 1, 81. İnikat, 31. 7. 1936.

<sup>312</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, Cilt: 12, İçtima: 1, 81. İnikat, 31. 7. 1936.

<sup>313</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, Cilt: 12, İçtima: 1, 81. İnikat, 31. 7. 1936.

*kutsal topraklarda Türk çocuğunun döktüğü temiz kanla bu tapu yazılmıştır. Bu tapuyu biz o günlerden beri elimizde tutuyoruz ...”*<sup>314</sup>

Milletvekillerinin heyecanlı konuşmalarından sonra, Montreux Boğazlar Sözleşmesi, oya sunulmuş, oylamaya katılmış olan 366 milletvekilinin tamamının kabul oylarıyla Meclis tarafından tasdik edilmiştir. Bununla beraber milletvekilleri, Türkiye Cumhuriyeti ordusuna Meclisin sevgi ve selamlarının bildirilmesini; Meclisin minnet ve şükranlarının Atatürk’e sunulmasını; Boğazlar mukavelesi hakkındaki Meclis görüşmelerinin bastırılarak köylere kadar dağıtılmasını kabul etmiştir. Montreux Boğazlar Sözleşmesi’nin kabul edilmesinden sonra Meclis kürsüsüne çıkan Başbakan İsmet İnönü, milletvekillerinin Türk tarihinde ve siyaset tarihinde çok önemli bir eseri tamamladıklarını belirtmiş ve yeni Boğazlar Mukavelesinin, Türkiye’nin emniyeti ile hakimiyetini milletler arasında teyit eden en güzel vesika olduğunu söylemiştir. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras’ın başarısına da değinmiş olan Başbakan İnönü, *“Dr. Aras, bu vesika ile yalnız Türkiye’nin emniyeti için bir hizmet ifa etmekle kalmadı, beynelmilel sulh davasının yorulmaz bir yolcusu olduğunu da bir kez daha ispat etti”*<sup>315</sup> demiştir. Yeni Boğazlar mukavelesinin yeni Türk Devleti’nin siyasetini ve varlığını gösteren bir vesika olduğunu vurgulamış, bu mukaveleyle Atatürk rejiminin Türk Milleti’ne kısa bir zaman zarfında sağladığı kuvvetin uluslararası sahada onaylandığını söylemiştir. Yeni Boğazlar Sözleşmesi ile Türkiye’ye diğer devletlerin de güvenlerini göstermiş olduklarını anlatan İnönü sözlerine şöyle devam etmiştir:

*“Arkadaşlar, yeni Boğazlar mukavelesi ile memnun olduğumuz diğer bir cihet de Türkiye’ye, Türk siyasetine milletler arasında gösterilen yüksek itimattır. 150 seneden beri aciz ve zayıf Osmanlı İmparatorluğu zamanında türlü şekillerde mevzuu bahsedilen Boğazlar mukavelesinin 936’da Türkiye Cumhuriyeti için bulunan şekli Boğazları Türk milletinin hakimiyetine kayıtsız şartsız teslim edilmesidir. Beynelmilel sulh için Boğazlar üzerinde Türk milletinin hakimiyeti en emin çare olduğunu anlamak beşeriyetin sulh hayatında bir tekamül telakki olunmasıdır.”*<sup>316</sup>

Montreux Mukavelesi ile, Boğazlar üzerinde Türk hakimiyeti kesin olarak kurulmuş, Lozan’dan arta kalan önemli sorunlardan biri Tevfik Rüştü Aras’ın görev süresi içinde

<sup>314</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, Cilt: 12, İçtima: 1, 81. İnikat, 31.7.1936.

<sup>315</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, Cilt: 12, İçtima: 1, 81. İnikat, 31.7.1936.

<sup>316</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, Cilt: 12, İçtima: 1, 81. İnikat, 31.7.1936.

özümlemiştir. Böylece Tefvik Rüştü Aras başarılı çalışmalarına bir yenisini daha eklemiş; bugün dahi önemini koruyarak yürürlükte olan Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin mimarları arasında Atatürk ve İsmet İnönü ile birlikte yerini almıştır.

## **X. DOĞULU DEVLETLERLE İLİşKİLER - SADABAD PAKTI (8 Temmuz 1937) ve TEVFIK RÜşTÜ ARAS'IN GÖRÜşLERİ**

Türkiye Cumhuriyeti kurulduğu günden itibaren tüm dünya devletleriyle barış içinde yaşamaya özen göstermiş, özellikle komşlarıyla iyi ilişkiler kurmak için çaba harcamıştır. Doğulu Devletlerle daha Cumhuriyetin ilanından önce dostça ilişkiler kurulmaya başlanmış, Tefvik Rüştü Aras'ın Dışışleri Bakanlığı döneminde daha da geliştirilmiş ve İran, Afganistan, Irak ve Türkiye arasında imzalanan “Sadabad Paktı” ile doruk noktasına ulaşmıştır. Sadabad Paktı, Tefvik Rüştü Aras'ın Bakanlık Döneminde Türkiye'nin imzalamış olduğu en önemli siyasal bağitlar arasında yer almıştır. Bu bağitle Türkiye hem Doğulu Devletlerle önemli bir işbirliği içine girmiş, hem de dünya barışına katkıda bulunmuştur. Sadabad Paktı'yla “yurtta sulh cihanda sulh” ilkesine uygun bir dış politika adımı atılmış; aynı zamanda bu Pakt, Balkan Devletleri ile imzalanmış olan ve Tefvik Rüştü Aras'ın büyük emek harcadığı “Balkan Antantı” ile birlikte, Türkiye'nin güvenliğini o günün şartları içinde teminat altına almaya yarayan önemli bir denge unsuru olmuştur.

## A. TÜRKİYE’NİN DOĞULU DEVLETLERLE İLİŞKİLERİ

Türk Hükümeti, kültür ve uygarlık bakımından daha yakın olduğu Doğulu Devletlere, hem örnek hem de yol gösterici olmuştur. Türkiye’nin örnek ve yol gösterici olma özelliği Doğulu Devletlerden Afganistan’la kurulmuş olan ilişkilerde daha belirgindir. Afganistan ile Türkiye’nin ilişkilerini düzenleyen ilk antlaşma Moskova’da 1 Mart 1921 tarihinde, Türk Hükümeti adına Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beyler, Afganistan adına da General Muhammed Veli Han tarafından imzalanmış; iki ülke arasında gerçek bir savunma ve işbirliğini öngören bu antlaşma ile Türk Hükümeti Afganistan’a kültürel yardım amacıyla beş yıl süreliğine asker ve öğretmenler göndermeyi yükümlenmiştir.<sup>317</sup>

Afgan Devlet Başkanı Emanullah Han, 1927 yılının Aralık ayında dünya turuna çıkmış, 1928’in Mayıs sonlarında geldiği Türkiye’de büyük sevgi gösterileriyle karşılanmıştır.<sup>318</sup> Afgan Hükümdarının bu ziyareti sırasında, Türkiye ile Afganistan arasında Emanullah Han’ın isteği üzerine 25 Mayıs 1928 tarihinde, 1921 Antlaşmasını güçlendiren bir Muhadenet ve Teşriki Mesai Antlaşması imzalanmıştır. Türkiye adına Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras’ın imzalamış olduğu bu antlaşma, 31 Aralık 1937 günü bir protokol ile on yıl süreliğine uzatılmıştır.<sup>319</sup>

25 Mayıs 1928 tarihli Türk-Afgan Antlaşması, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde oy birliği ile kabul edilmiştir. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, oylamadan önce yapmış olduğu konuşmada, bu antlaşmanın 1921 Antlaşması yerine imzalandığını belirtmiş ve şöyle demiştir:

*“... Türk ve Afgan Muahedesi yeni ve sağlam esaslarda iki dost ve kardeş hükümet ve milletin teşviki mesaisini tanzim etmektedir. Bunlardan evvel mevcut olan muahedename malumunuzdur. Onda da fiilvaki bu samimiyet vardı. Fakat tatbik kabiliyeti zayıftı. Sırf bu sebeple sağlamlığı ve samimiyeti nisbette ameli ahkâmı ihtiva eden bu muahede onun yerine kaim olmak üzere imza edilmiştir.”*<sup>320</sup>

<sup>317</sup> Aptülahat Akşin, **a.g.e.**, s. 73 - 75.

<sup>318</sup> Mehmet Saray, **Türk-Afgan Münasebetleri**, İstanbul, Veli Yayınları, s. 48.

<sup>319</sup> Bu antlaşmanı tam metni için bkz. İsmail Soysal, **a.g.e.**, s. 329 - 332.

<sup>320</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: III, Cilt: V, İçtima Senesi: 1, 29.11.1928.

Emanullah Han'dan sonra başa geçmiş olan Nadir Şah'ın, Afganistan'ı İslami kurallara göre yönetmeye başlaması Türk Hükümeti'ni rahatsız etmiş; Türkiye Afganistan'a bir süre soğuk davranmıştır. Ancak, Nadir Şah'ın yavaş da olsa ülkesinde yenilik hareketlerine devam etmesi ve kendisinden sonra Afganistan'ın başına geçen Zahir Şah'ın kalkınma hamlelerine azimle devam etmesi, Ankara Hükümeti'nin Afganistan'a olan tavrını yumuşatmıştır.<sup>321</sup>

1930'lu yıllarda Türkiye çeşitli alanlarda Afganistan'a yardım elini uzatmıştır. Nadir Şah'ın 1932'de açtırmış olduğu üniversite'ye ihtiyacı olan çok sayıda doktor, uzman ve profesör Türkiye'den gönderilmiştir. Kabil'deki Türk sefiri Mahmut Şevket Esendal, Atatürk'ün direktiflerini Afganistan'da başarılı bir şekilde uygulamış; bu ülkede Türk nüfuzunun en yüksek seviyeye çıkmasını sağlamıştır. Türkiye'den gitmiş olan doktor ve uzmanlar, Afganistan'daki başarılı çalışmalarıyla bu ülkenin kalkınmasına önemli ölçüde katkı sağlamışlardır.<sup>322</sup>

Tevfik Rüştü Aras'ın Dışişleri Bakanlığı döneminde Türkiye-Afganistan ilişkileri genellikle samimi olmuş, iki ülke arasında önemli bir sorun yaşanmamıştır. Sadabad Pakti'nin imzalanması Türk-Afgan işbirliğini daha da arttırmış, 1936 yılının Ocak ayında Afgan Hariciye Veziri Serdar Feyiz Muhammed'in ziyareti çok dostane bir hava içinde geçmiştir. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Serdar Feyiz Muhammed Han onuruna verdiği ziyafette Türk-Afgan dostluğunu en içten duygularıyla anlatmıştır. Konuşmasında Türkiye'nin, Afganistan'ın menfaatlerini kendininkilerden ayırmadığını belirten Aras, Türkiye'nin sınırları harici ilk ilişkilerini Afganistan'la kurmuş olduğuna dikkat çekmiş ve o günden beri Türkiye ile Afganistan arasındaki kardeşlik bağlarının daima artan bir samimiyet gösterdiğini anlatmıştır. Türkiye ve Afganistan'ın dünya barışını sağlamak için gösterdikleri gayreti vurgulayan Tevfik Rüştü Aras:

*“Afganistan harici siyasetinde bütün memleketlerle ve bilhassa komşuları ile karşılıklı bir itimada müstenid en iyi münasebetleri tesis etmeye muvaffak oldu. Aynı siyaseti kendisine ilk günden beri şiar edinmiş olan Türkiye ile böylece bir*

---

<sup>321</sup> Mehmet Saray, **a.g.e.**, s. 57.

<sup>322</sup> Mehmet Saray, **a.g.e.**, s. 58 - 59.

*görüş ve yürüyüş birliği daha kurulmuş oluyor ki doğu barışı için bu da en esaslı bir zaman teşkil eder”<sup>323</sup> demiştir.*

Doğulu devletlerden komşu İran’la ise ilişkiler Tefik Rüştü Aras’ın Bakanlığı’ndan önce, çok dostane değildir. 1924 yılında Türkiye’de Hilâfetin kaldırılması, İran’daki gerici kesim tarafından hoş karşılanmamış, bu olay Türk-İran münasebetinin dostane bir şekilde gelişmesini engellemiştir.

1925 yılında Türk-İran sınır bölgesinde yaşayan baz aşiretlerin İran’a sığınmaları ve bu aşiretlerden birinin mensuplarının Doğu Beyazıt’ta bir Türk askeri birliğine saldırarak bir miktar askeri tutsak etmeleri üzerine, Türkiye İran’a bir nota vermiştir. Türkiye notasında, esir alınmış olan Türk subay ve erlerin Türkiye’ye iade edilmesini ve İran’a geçmek isteyen Türkiyeli Kürtlere sığınma hakkı verilmemesini istemiştir. Ancak İran, Türkiye’nin bu isteğini bölgenin kontrolünü sağlamanın zor olmasından dolayı kısmen karşılayabilmiş; bunun üzerine Türkiye Tahran’daki Büyükelçisini geri çağırmıştır. Bunun üzerine İran eski savaş Bakanı Mirza Mukarimcel Ali Han Faruki’yi sorunu çözmek üzere Ankara’ya göndermişse de, iki ülke arasındaki sınır problemi Şeyh Said İsyanı’nın bastırılmasından sonra da bir süre devam etmiştir.<sup>324</sup>

Tefik Rüştü Aras’ın Bakan olmasından önce başlamış olan sorun, Aras’ın Bakan olmasından sonra, iki ülke arasında imzalanan 22 Nisan 1926 tarihli Dostluk Güvenlik ve Saldırmazlık Antlaşması ile çözümlenmeye çalışılmıştır.<sup>325</sup> Bu Antlaşma Türkiye ve İran’a beş yıl süre için “saldırmazlık” yükümü getirmiş, tarafların aralarında “barış ve sonsuz dostluk” olacağı belirtilmiştir.

Ne var ki, 1926 Antlaşması iki ülke arasındaki sınır sorunun tam olarak çözememiş; hatta sınır bölgesinde aşiretlerin baskısının devam etmesi üzerine diplomatik ilişkilerin kesilmesi dahi gündeme gelmiştir.<sup>326</sup> Ancak 1927 yılı sonu ve 1928 yılının ilk yarısında, iki ülke arasındaki sınır anlaşmazlıklarını çözmek üzere müzakereler aralıklı olarak sürdürülmüştür. Nihayet, önce 15 Haziran 1928’de, Tahran’da, 1926 tarihli Türk-İran

<sup>323</sup> **Cumhuriyet**, 7 Ocak 1936.

<sup>324</sup> Ahmet Özgiray, “İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1920-1938)”, **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, (Yay. Haz. Berna Türkdogan), Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2000, s. 298 - 299.

<sup>325</sup> İsmail Soysal, **a.g.e.**, s. 274 - 275.

<sup>326</sup> Mehmet Gönübol ve Cem Sar, **a.g.e.**, s. 90.

Antlaşması'na bir ek Protokol imzalanmış,<sup>327</sup> daha sonra da 23 Ocak 1932'de yine Tahran'da, biri Türk-İran sınır hattının tayini<sup>328</sup> ve yine aynı tarihte Uzlaşma, Adli Tesviye ve Hakemlik<sup>329</sup> Antlaşmaları imzalanmış, böylece Türkiye-İran arasındaki sınır uyuşmazlıkları kesin olarak çözümlenmiştir.

Her iki Antlaşma da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 18 Haziran 1932 tarihli oturumunda görüşülmüş ve tasdik edilmiştir. Antlaşmalar onaylanmadan önce kürsüye gelmiş olan Kocaeli Milletvekili Sırrı Bey, konuşmasına Türk-İran arasındaki sınır meselelerinin çözümlenmesinden dolayı duyduğu memnuniyeti belirterek başlamış, ancak Türkiye ile İran arasındaki hududu gösteren krokilerin kendilerine dağıtılmamasından şikayetçi olmuştur. Bu Antlaşmaları daha iyi anlamalarının ancak iki ülke arasındaki sınırın krokisini görmekle mümkün olacağını anlatan Sırrı Bey, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'e, *"... bir itilâfname akdinden sonra, İran Hükümeti ile her meselede ticaret ve hars noktasından aramızda daha açık, daha samimi münasebetler olmasına ve onların takviyesine hizmet edecek midir?"*<sup>330</sup> şeklinde bir soru yöneltmiştir.

Bu soru üzerine kürsüye gelen Tevfik Rüştü Bey, İran ile imzalanan Antlaşmalarla ilgili uzun bir konuşma yapmıştır. Bu Antlaşmaların, iki ülke arasında asırlardan beri süregelen yanlış anlamalar yüzünden oluşmuş olan anlaşmazlıklara son verdiğini anlatan Tevfik Rüştü Bey, Antlaşmaların imzalanmasında Gazi Mustafa Kemal ve İran Şenîşahı'nın büyük katkıları olduğunu anlatmıştır. İki ülke arasındaki iktisadi işlerin çoğaltılması için özel bir komisyon kurulmasının kararlaştırıldığını belirten Tevfik Rüştü, harsi (kültürel) konuyla ilgili olarak da şunları söylemiştir:

*"Harsi vaziyete gelince: Evvelce iki memleketin ve iki halkın birbirine olan hürmet ve muhabbeti öteden beri iki tarafı vaki ile idare etmiş olan sakıt hanedanların rekabeti yüzünden doğan ihtilâflara rağmen devam ediyordu. Fakat o muhabbete rağmen rekabet eden hanedanların doğurduğu hava birbirini sevmek için çok suni manilerle doldurulmuştu. Bütün bunları kaldıracak yolda iki memleketin harsi çalışması en esaslı yollardan biridir ve iki tarafın takip edeceği yollardan en esaslısıdır."*<sup>331</sup>

<sup>327</sup> İsmail Soysal, **a.g.e.**, s. 278 - 280.

<sup>328</sup> Bu Antlaşmanın tam metni için bkz: **Düstur**, Üçüncü Tertip, Cilt: 10, (ikinci baskı), s. 532.

<sup>329</sup> Bu Antlaşmanın tam metni için bkz: **Düstur**, Üçüncü Tertip, Cilt: 10, (ikinci baskı), s. 537.

<sup>330</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 4, Cilt: 9, İçtima: 1, 65. İnikat, 18.6.1932.

<sup>331</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 4, Cilt: 9, İçtima: 1, 65. İnikat, 18.6.1932.

Daha sonra yapılan oylamayla her iki Antlaşma da, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından oy birliği ile kabul edilerek tasdik edilmiştir.<sup>332</sup>

Türkiye ile İran arasında, Ankara’da yapılmış olan görüşmeler sonucunda, 5 Kasım 1932’de, 22 Nisan 1926 tarihli Dostluk, Güvenlik ve Saldırmazlık Antlaşmasını yenileyen bir Antlaşma imzalanmıştır.<sup>333</sup> Böylece Türkiye ve İran arasındaki dostane ilişkiler daha da güçlenmiştir.

1934 yılında Türk-İran ilişkileri daha da iyi olma yoluna girmiştir. 1934 yılının Haziran ayında İran Şahı Rıza Pehlevi, Türkiye’yi ziyaret etmiştir. Atatürk, İran Şahı’nı Ankara Garında bizzat karşılamış, Ankaralıları kendisine sevgi gösterilerinde bulunmuştur.<sup>334</sup> İran Şahı Türkiye’ye yapmış olduğu bu gezide, Çubuk Barajı, yüksek Ziraat Enstitüsü, Gazi Terbiye Enstitüsü, Hıfzısıhha Enstitüsü, Askeri Fabrikalar gibi yerleri gezmiş ve çeşitli temaslarda bulunmuştur.<sup>335</sup> Atatürk tarafından özenle ağırlanmış olan İran Şahı Rıza Pehlevi’nin şerefine, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras tarafından da Ankara Palas Oteli’nde bir ziyafet verilmiştir.<sup>336</sup> İran Şahı’nın ziyaretine Türkiye çok önem vermiştir. Türkiye’ye resmi ziyareti 2 Temmuz’da sona ermiş olan Rıza Pehlevi, Ankara’dan Samsun’a trenle gitmiş, Trabzon’dan bir savaş gemisine binmiştir. Trabzon’a giderken kendisine, iki Türk muhribi ile beraber Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey, ve Türkiye’nin tahran Büyükelçisi Enis Bey refakat etmişlerdir.<sup>337</sup>

Türkiye 1936 yılında, İran’la yaptığı altı aylık müzakerelerden sonra, ilkbaharda İran ile on antlaşma yapmıştır. Bu antlaşmalar, hava, deniz, telefon, telgraf antlaşmaları ve idareyi mücrimin, adli yardımlaşma, sivillerle ilgili muameleler, ticari konularda anlayış, veterinerlik hizmetleri, sınır güvenliği, Türkiye-İran arsındaki gümrük düzenlemeleri, Trabzon-İran arasındaki transit yol sorunlarının çözülmesi konularını kapsamaktadır.<sup>338</sup>

<sup>332</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 4, Cilt: 9, İçtima: 1, 65. İnkat, 18.6.1932.

<sup>333</sup> Bu Antlaşmanın tam metni için bkz: İsmail Soysal, **a.g.e.**, s. 421 - 422.

<sup>334</sup> **Hakimiyeti Milliye**, 17. 6. 1934.

<sup>335</sup> **Hakimiyeti Milliye**, 21. 6. 1934.

<sup>336</sup> **Hakimiyeti Milliye**, 18. 6. 1934.

<sup>337</sup> Ahmet Özgiray, **a.g.m.**, s. 306.

<sup>338</sup> Ahmet Özgiray, **a.g.m.**, s. 307.

Türkiye ile İran arasındaki ilişkiler Tefik Rüştü Aras'ın Dışışleri Bakanlığı döneminde özellikle İran Şahı'nın ziyaretinden sonra daha da samimi bir devreye girmiş ve dostluk havası içinde devam etmiştir.

Güney komşumuz Irak ile olan ilişkiler de Tefik Rüştü Aras'ın Bakanlık döneminde Musul Meselesi'nin tamamen çözümlenmesinden sonra gelişme sürecine girmiştir. 7 Temmuz 1931 tarihinde Irak Kralı Faysal Ankara'yı ziyaret etmiştir.<sup>339</sup> Aynı yılın Aralık ayında da, Irak Başbakanı Nuri Paşa, Türkiye'ye bir ziyaret gerçekleştirmiştir.<sup>340</sup> 1926 yılında yapılmış olan Türkiye, İngiltere ve Irak Antlaşması, 1937 yılının Nisan ayında, Irak Dışışleri Bakanı Naci Aslan'ın Ankara'yı ziyareti sırasında Irak ve Türkiye arasındaki bir nota teatisi ile uzatılmıştır.<sup>341</sup> Bu vesile ile Mecliste, 28 Mayıs 1937 tarihinde bir konuşma yapan Dışışleri Bakanı Tefik Rüştü Aras, uzatılan antlaşmanın, iyi komşuluk ilişkilerinin düzenlenmesine ilişkin olduğunun altını çizmiştir. Meclis, daha sonra bu uzatma teatisini yapmış olduğu oylama ile tasdik etmiştir.<sup>342</sup>

1936 yılı içinde Irak'ta, Türk Kurtuluş Savaşı ve Atatürk'ü kendilerine örnek alan general Bekir Sıtkı ve Hikmet Süleyman askeri bir darbe gerçekleştirmişler ve kısa iktidar süreleri içinde Türkiye ile yakın ilişkiler kurmuşlardır.<sup>343</sup>

Tüm Doğulu Devletlerle olduğu gibi, Tefik Rüştü Aras'ın Bakanlık döneminde Irak ile de iyi ilişkiler kurulması için çaba harcanmış, 1926 Antlaşması'nın imzalanmasından sonra iki ülke arasında önemli bir sorun yaşanmamıştır.

---

<sup>339</sup> **Cumhuriyet**, 7 Temmuz 1931.

<sup>340</sup> **Cumhuriyet**, 21 Aralık 1931.

<sup>341</sup> Ahmet Şükrü Esmer, **a.g.e.**, s. 246.

<sup>342</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: V, Cilt: 17, İçtima: 2, 52. İnkat, 28.4.1937.

<sup>343</sup> Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 333.

## B. SADABAD PAKTI'NIN İMZALANMASI (8 TEMMUZ 1937)

İtalya'nın, Habeşistan'a saldırmasıyla Doğu Akdeniz'de ortaya çıkan İtalyan tehlikesi, Türkiye'yi Doğulu devletlerle bir ittifak arayışına sevk etmiştir. İtalya'nın saldırgan tutumuyla, Ortadoğu'nun kritik bir hale gediğinin Türkiye ile birlikte, diğer Doğu devletleri de fark etmişler ve Ortadoğu'ya yönelmiş olan İtalyan tehdidi için ortak bir savunma sistemi kurmanın zorunlu olduğuna inanmışlardır. Bu düşüncelerle, İran'ın girişimleri üzerine 2 Ekim 1935 tarihinde Cenevre'de, Türkiye, İran ve Irak üçlü bir Antlaşma parafe etmişlerdir.<sup>344</sup> Üç ülke arasında parafe edilmiş olan bu metne, 1935 yılı Kasım ayında, Afganistan da katılmayı kabul ettiğini bildirmiştir.<sup>345</sup>

Ancak ilk önce üç ülke arasında imzalanan, daha sonra da Afganistan'ın katılmasıyla dört ülkenin üzerinde anlaşmış olduğu bu metnin “pakta” dönüştürülmesi uzun bir zaman almıştır. Bunun nedeni de, İran ile Irak arasındaki sınır uyuşmazlığı olmuştur. İran Hükümeti, Irak'la sınır konusunda anlaşmaya varıncaya dek, Paktın imzalanmasının ertelenmesi gerektiğini Türk Hükümeti'ne bildirmiştir. Paktın imzalanmasını isteyen ve bu konuda çaba sarf eden Türkiye, İran ile Irak arasındaki sınır uyuşmazlığı konusunda ara buluculuk görevi üstlenmiş, Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın çabaları sonucu iki ülke arasında sınır uyuşmazlığı konusunda bir yakınlaşma sağlanmıştır. Tevfik Rüştü Aras, Haziran 1937'de beraberinde İktisat Bakanı Celal Bayar olduğu halde, İran ve Irak'ı ziyaret etmiş ve iki ülke yetkilileriyle yapıcı temaslarda bulunmuştur. Bunun üzerine İran ile Irak arasında 4 Temmuz 1937'de “İran-Irak Sınır Antlaşması” imzalanmıştır.<sup>346</sup>

İran ile İran arasındaki sınır anlaşmazlığının giderilmesi üzerine, İran Dışişleri Bakanı Enayetullah Samiy, Irak Dışişleri Bakanı Naci Elasil, Afgan Dışişleri Bakanı Serdar Faiz ve Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras Tahran'da bir araya gelmiş ve müzakerelerde

<sup>344</sup> Muzaffer Erendil, **Tarihte Türk-İran İlişkileri**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1976, s. 130.

<sup>345</sup> İsmail Soysal, “1937 Sadabat Pakı”, **X. Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler)**, VI. Cilt, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, s. 3136.

<sup>346</sup> İsmail Soysal, **a.g.m.**, s. 3139.

bulunmuşlardır.<sup>347</sup> Sözü geçen dört devletin Dışışleri Bakanları 8 Temmuz 1937 tarihinde, adını müzakerelerinin yapıldığı saraydan alan “Sadabad Paktı”nı imzalamışlardır.<sup>348</sup>

İran, Irak, Afganistan ve Türkiye, Sadabad Paktı ile karşılıklı olarak, birbirlerinin iç işlerine kesinlikle karışmamayı; uluslararası anlaşmazlıklarda birbirleri ile danışmalarda bulunmayı; birbirlerine tek veya başka devletlerle birlikte herhangi bir saldırıda bulunmamayı yükümlenmişlerdir. Saldırının ayrıntılı tanımı paktın dördüncü maddesinde yapılmıştır. Paktın beşinci maddesiyle, bir saldırı durumunda, saldırıya uğrayan devletin kendini savunmak için önlemler alması doğal sayılmış; ancak sorunun Milletler Cemiyeti Konseyi’ne sunulması öngörülmüştür. Bununla birlikte Paktın imzalayıcısı olan her devlet, kendi sınırları içinde öteki tarafların kurumlarını yıkmak, düzen ve güvenliğini sarsmak, hükümet rejimini bozmak amacıyla silahlı çeteler, gruplar ya da örgütlerin kurulmasını ve onların eyleme geçmelerini engellemeyi yükümlenmiştir. Bu paktın süresi beş yıl olarak belirlenmiş, ancak bu sürenin bitiminden altı ay önce Bağtılı Taraflardan birisince Pakta son verildiği bildirilmedikçe, yeniden beş yıl için yürürlükte kalacağı ve bundan sonraki dönemler için de geçerli olacağı hükme bağlanmıştır.

Sadabad Paktı’nın imzalanmasından sonra verilmiş olan ziyafette, Türkiye’nin Dışışleri Bakanı Tefvik Rüştü Aras bir konuşma yapmış; Türkiye’nin dış politikasının barış esasına dayandığını bir kez daha vurgulamıştır. Tefvik Rüştü Aras, konuşmasında Sadabad Paktı’nın mahiyetini şöyle açıklamıştır:

*“İmza ettiğimiz Pakt, aynı mahiyette diğer taahhütlere benzeyen ve barış davasına yardım eden basit bir bölge antlaşması mıdır? Buna sadece ‘evet’ cevabı verilemez. Vakıa Paktın metni buna iştirak edenlere kendilerini ilgilendiren meseleler karşısındaki davranış tarzlarını düzenlemek için yalnız bir istişare taahhüdünü kapsamaktadır. Paktta ne karşılıklı yardım ne de askeri bir taahhüt zikir edilmiş değildir. Hatta, diyebilirim ki, muhteviyatı itibarıyla bu Pakt Milletler Cemiyeti Paktının öngördüğü bölgesel paktların öngördüğü bölgesel anlaşmaların en basitidir. Eğer tahlilimizi burada kesecek olursak barış davasının ancak naçiz bir yardımcısı olduğunu ve daha çok mühimlerine bir ek teşkil ettiğini müşahede ederiz. Bu Pakt Türkiye’ye ne gibi bir şey getirmiştir. İstanbul’un emniyeti için*

<sup>347</sup> Ahmet Şükrü Esmer, **a.g.e.**, s. 247.

<sup>348</sup> Sadabad Paktı’nın tam metni için bkz: İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945)**, Ankara, Türk tarih Kurumu Basımevi, 1983, s. 584 - 587.

*Şahin lütfkar beyanatı Anadolu'nun dağlarında ve bütün Türklerin kalbinde hala çınlarken, mümtaz Irak Devlet adamlarının bağlılık teminatını daha kulaklarımızda duyarken ve Afgan zimamdarları da memleketim hakkında birçok vesilelerle samimi ve vefakar dostluk hislerini izhar etmiş iken bu Pakt teahhüd itibariyle mevcuda daha fazla ne ilave edebilir ki... Fakat psikolojik bakımdan bu pakt nazarlarımızda büyük bir değer taşımakta ve tükenmez bir memnuniyet menbaı olmaktadır. Gerçekten imzayı saran hava, antlaşmanın tahakkuk ettirilmesi şartları göz önünde bulundurulursa ve milletlerimiz arasındaki güven, iman ve iyi geçiniş gibi psikolojik amiller hesaba katılırsa, o zaman insaniyeti tekamülünde yeni bir yol açtığı bihakkın söylenebilir.”<sup>349</sup>*

Tevfik Rüştü Aras, Türkiye'nin dünyanın bu bölgesinde kardeşliğe inandığını söylemiş ve Türkiye'nin kollarını bütün milletlere açmış olduğunu belirtmiştir. Tevfik Rüştü Aras konuşmasının daha sonraki bölümünde Türk dış politikasının barışçılığı üzerinde durmuş ve şöyle demiştir:

*“... Sulh bizim için bir vasıta değil, bir hedeftir. Eğer biz kuvvetli olmak istiyorsak, bu hem kendimiz için, hem de diğer dünya aksamı için zaafıtan nefret ettiğimizdendir. Eğer harpten istikrah ediyorsak, bu herhalde ondan korktuğumuzdan değil, hiçbir meseleyi hal ve tesviye edemediğinden hiçbir tarzı hal getiremediğindendir. Harbi sükunetle ve hafiflikle derpiş edemeyiz. Çünkü onun ne zaman başladığını bilirsek de, ne vakit nihayet bulacağını bilemeyiz. Biz ordularımızı derin muhabbetle severiz, yalnız emniyetimizin en mükemmel zamini oldukları için değil, fakat disiplin fedakarlık ve vatanperverlik numunesi oldukları için de. Kuvvetler arasındaki nisbet değişmez olunca beşeriyet kuvvetlerinin tedricen tahdidini kabul edince traktörlerimizi top bataryalarından sökerek tarlalarımıza iadede ve topraklarımızı da eriterek çok daha faydalı aletler yapmakta ilk biz olacağız...”<sup>350</sup>*

Tevfik Rüştü Aras, Türkiye'nin barışçı dış politikasını gözler önüne seren bu konuşmasıyla, bu Paktın Türk Devleti için anlamını çok güzel anlatmıştır. İmzalanmış olan bu Pakt, imzacı devletler arasında olumlu bir işbirliğinin kapılarını aralamıştır. Paktın dört imzacı Devletin Dışişleri Bakanları yılda en az bir kere toplanma kararı almışlar, ilk

---

<sup>349</sup> **Ulus**, 12.7.1937.

<sup>350</sup> **Ulus**, 12.7.1937.

toplantılarını da Paktın imzalandığı gün gerçekleştirmişlerdir. Bu toplantıda Irak, İran, Afganistan ve Türkiye'nin Dışışleri Bakanları, İran'ın Cemiyeti Akvam üyeliğinin desteklenmesi; Türkiye'ye Milletler Cemiyeti Meclisinde yeniden seçilme hakkı verilmesinin istenmesini; Paktın imzalandığının Akvam Cemiyeti Genel Sekreterliğini bildirilmesi; imza keyfiyetinden komşu devletlerin haberdar edilmesini kararlaştırmışlardır.<sup>351</sup>

Sadabad Paktı, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 14 Ocak 1938 Tarihli birleşiminde oylanarak, tasdik edilmiştir. Dışışleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, milletvekillerine yapmış olduğu kısa sunuş konuşmasıyla, Doğu Misakı'nın müzakere edilmesini rica etmiştir. Pakt hakkında milletvekillerinden söz almak isteyen çıkmamış ve doğrudan oylamaya geçilmiştir. Yapılan oylama sonucunda Sadabad Paktı, oylamaya katılmış olan 254 milletvekilin tamamının olumlu oylarıyla kabul edilmiştir.<sup>352</sup>

Sadabad Paktı'nı imzalamış olan ülkelerin Dışışleri Bakanları, ikinci toplantılarını 17 Eylül 1938'de Cenevre'de yapmışlardır. Avrupa'daki durumun Yakındoğu'daki etkilerinin gözden geçirildiği bu toplantıda, dört devleti ilgilendiren konular incelenmiş ve taraflar arasında tam bir görüş birliği sağlanmıştır. 17 Eylül 1938 Cenevre toplantısı, Tevfik Rüştü Aras'ın Dışışleri Bakanı olarak katıldığı son Sadabad Paktı toplantısı olmuştur. 1939 yılı Nisan'ında yapılmış olan bir sonraki toplantıda, Türkiye'yi, Aras'tan sonra Dışışleri Bakanlığı'na atanmış olan Şükrü Saracoğlu temsil etmiştir.<sup>353</sup>

Sadabad Paktı, Dışışleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın meydana gelmesinde çok emek harcadığı ve Atatürk'ün barışçı dış politikasının hayat bulduğu en önemli siyasal bağitlardan biridir. Türkiye, Sadabad Paktı ile, Balkanlar'dan sonra doğuda da güvenliği için çok önemli bir adım atmış barışçı dış politikasının sadece sözden ibaret olmadığını kanıtlamıştır.

---

<sup>351</sup> Aptülahat Akşin, **a.g.e.**, s. 81.

<sup>352</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: V, Cilt: 22, İçtima: 3, 28. İnikat, 14.1.1938.

<sup>353</sup> İsmail Soysal, "1937 Sadabat Paktı", **X. Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler)**, Cilt: VI, Ankara, Türk tarih Kurumu Basımevi, 1994, s. 3145 - 3146.

## **XI. TÜRK-FRANSIZ İLİŞKİLERİ**

1925-1938 arası dönemde, tüm devletler olduğu gibi Fransa ile de iyi ilişkiler kurulmaya çalışılmıştır. Fransa, Kurtuluş Savaşı sırasında Misak-ı Milli'yi en erken tanıyan devletlerden birisi olmuş, daha 1921 yılında bu ülkeyle bir antlaşma imzalanmıştır. Ancak, Cumhuriyetin ilanından bu ülkeyle zaman zaman sorunlar yaşanmıştır. Fransa ile ilk önce Adana – Mersin Demiryolu ile ilgili anlaşmazlık çıkmış, daha sonra Osmanlı Borçları konusu ve Türkiye'deki Fransız Okulları meselesi, iki ülke ilişkilerini gerginleştiren konular olmuştur. İskenderun Sancağı ile ilgili anlaşmazlık da, iki ülke ilişkilerini zayıflatmıştır. Zaman içinde bu sorunlar diplomasi yoluyla halledilmiş, Hatay'ın da Anavatana katılması ile, Fransa ve Türkiye arasında kalıcı bir barış sağlanmıştır.

### **A. BORÇLAR MESELESİ**

Fransa ile Türkiye arasında iyi ilişkiler kurulmasına engel olan sebeplerden biri de Osmanlı borçları meselesi olmuştur. Aslında Osmanlı borçları meselesi, sadece Fransa'yı değil, pek çok devleti ilgilendiren bir meseledir. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun en çok borçlandığı devlet Fransa olduğundan, Osmanlı borçları ile en çok Fransa ilgilenmiştir.

Lozan Konferansı'nda da, borçlar konusunda Türkiye'nin karşısına en çok Fransa çıkmıştır. Lozan Antlaşması'nın 46. maddesi, borçları, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmış olan devletler ve Türkiye arasında bölüştürmüştür. Antlaşmanın 49. maddesi de, Türkiye'nin kendi hissesine düşen miktarının ödeme şeklinin, alacaklılar ile Türkiye arasında yapılacak olan görüşmelerle kararlaştırılmasını hükme bağlamıştır.<sup>354</sup>

---

<sup>354</sup> İsmail Soysal, **Türkiye'nin Dış Münasebetleri ile İlgili Başlıca Siyasi Andlaşmaları**, Ankara, İş Bankası Kültür Yayınları, 1965, s. 52 - 53.

Bundan sonra, Türkiye ile çoğunluğu Fransızlardan oluşan alacaklılar arasında, 1926 yılının ilk aylarında görüşmelere başlanmış ancak; bir sonuç alınamamıştır. Nihayet 13 Haziran 1928 tarihinde, Paris’te, Türkiye Büyükelçisi ile Osmanlı Düyunu Umumiyesi adına hareket eden temsilciler arasında bir Antlaşma imzalanmıştır. İmzalanmış olan bu Antlaşma ile, ödenecek olan borcun miktarı ve ödeme şekli tespit edilmiş; Osmanlı Düyunu Umumiyesi tarihe karışmıştır.<sup>355</sup>

13 Haziran 1928 tarihli bu Antlaşma, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin 1 Aralık 1928 tarihli oturumunda görüşülmüştür. Maliye Vekili Şükrü Saracoğlu, oturumun başında, hem borçlar meselesinin tarihini özetleyen hem de Antlaşma’nın esasları hakkında bilgi veren bir konuşma yapmıştır. Uzun münakaşaların ardından, Antlaşma koyulan iki maddelik çekinceyle, 32 ret oyuna karşın, 210 kabul oyuyla tasdik edilmiştir.<sup>356</sup>

Fakat, Antlaşmada öngörülen borcun ödenmesi sırasında, Türkiye 1929 dünya ekonomik bunalımından dolayı güçlük çekmiştir. Bu da Türk- Fransız ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. 1931 Aralık ayında, Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Bey, Echo de Paris gazetesinin muhabirine vermiş olduğu beyanatta, borçlar meselesi ile ilgili olarak şunları söylemiştir:

*“Türkiye, on beş sene süren bir harp devresinden yeni çıkmıştır. Halkın vergi ağırlıklarını hafif etmekliğimiz lazımdır. Şimdiki halde Osmanlı borçlarının üçte birini veriyoruz. Bu bile, istiaati maliyemiz için ağır bir külfettir. Dayınler vekilleri istikraz yapılmadan bir sureti tesviye olmalıdır. Çünkü devlet istikraz siyaseti takip edemez.”*<sup>357</sup>

Türkiye ile alacaklılar arasında yapılan görüşmeler sonucunda, 22 Nisan 1933’te yeni bir mukavelename imzalanmıştır. Paris’te, imzalanmış olan bu yeni sözleşme ile borçların ödenmesi daha elverişli koşullara bağlanmıştır. Bu mukavelenameyi, Türkiye adına İzmir Milletvekili ve Maliye eski Bakanı Şükrü Saracoğlu imzalamıştır.<sup>358</sup>

<sup>355</sup> Bu Antlaşma metni için bkz: Hakkı Yeniay, **Osmanlı Borçları Tarihi**, Ankara, Ahmet İhsan Matbaası, 1936, s. 169 - 171.

<sup>356</sup> Görüşmelerin tamamı için bkz: **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: III, Cilt: 6, İçtima Senesi: 2, 10. İnikat, 1.12.1928.

<sup>357</sup> **Cumhuriyet**, 2 Aralık 1931.

<sup>358</sup> Bu mukavelenin tamamı için bkz: Hakkı Yeniay, **a.g.e.**, s. 186 - 212.

Türkiye'ye borçların ödenmesi ile ilgili kolaylık sağlamış olan, 22 Nisan 1933 Antlaşması, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 28 Mayıs 1933 tarihinde oylanarak, tasdik edilmiştir.<sup>359</sup> Böylece Türkiye ile Fransa arasındaki, Osmanlı borçlarının tasfiyesinden dolayı var olan sorun çözümlenmiştir.

## B. TÜRKİYE'DEKİ FRANSIZ OKULLARI

Türkiye ile Fransa arasında, Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, Türkiye'de bulunan Fransız okulları yüzünden anlaşmazlık çıkmıştır. Türkiye, Tefik Rüştü Aras'ın, Dışişleri Bakanlığı görevine gelmesinden önce, ülkede bulunan yabancı okullar konusunda önemli düzenlemelerde bulunmuştur.

Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından önce, Türkiye'de bulunan yabancı devletlerin okulları içinde, Fransız okulları önemli bir tutmaktadır. İstanbul, Edirne, Karaağaç, Gelibolu, Zonguldak, İzmir, Bursa, Eskişehir, Manisa, Konya, Mersin, Samsun, Giresun, Trabzon, Ankara, Sivas ve Amasya'da bulunan Fransız okulları, kendi dinsel kuruluşlarınca yönetilmişler; ayrıca bu okullara Fransa Hükümeti tarafından para yardımı da yapılmıştır.<sup>360</sup>

Lozan Konferansı görüşmeleri sırasında, yabancı okullar sorunu gündeme gelmiş; Türk Temsilci Heyeti, kararlı bir tutum sergileyerek, Fransızların eskiden elde ettikleri imkanları kaybetmemek ve okullarının sayılarını arttırmak için yaptıkları ısrarları reddetmiştir. Bununla birlikte, Türkiye'de okulları, hayır ve din kurumları bulunan yabancı devletlerin gümrük muafiyeti istekleri, kapitülasyonların kaldırılmasından dolayı kabul edilmemiştir.<sup>361</sup>

Lozan Antlaşması'nın 40. maddesi, azınlıklara, her türlü dini, sosyal ve hayır kurumları ile eğitim kurumlarını kurmak; yönetmek ve denetlemek hakkı vermiştir. Aynı Antlaşma'nın 41. maddesinin 1. fıkrası da, Türk Hükümeti'nin, bir azınlık grubunun önemli

<sup>359</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, Cilt: 15, İçtima: 2, 61. İnikat, 28.5.1933.

<sup>360</sup> İsmail Soysal, "Türk Fransız Siyasal İlişkileri (1921-1984)", **Belleten**, Cilt: XLVII, Sayı: 188, (Ekim 1983), s. 975.

<sup>361</sup> Ayten Sezer, **Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, s. 15.

bir oranda oturmakta olduğu il ve ilçelerdeki ilkokullarda ana dillerinde öğrenimde bulunmalarını sağlayacağını öngörmüştür. Buna karşılık okul yönetimi de, Türkçe öğreniminin zorunlu olmasını engellemeyecektir.<sup>362</sup>

Bununla birlikte Lozan Konferansı'nda, Antlaşmanın imzalanmasından sonra, Fransa'ya ait, Türkiye'de bulunan ve 1914'ten önce kurulmuş olan hayır, din ve eğitim kurumları, Türk Temsilci Heyeti Başkanı İsmet Paşa tarafından, Fransız Hükümeti Temsilcisi General Pelle'ye gönderilmiş olan bir mektupla, tanınmıştır. Aynı mektup, İngiliz ve İtalyan Temsilcilerine de gönderilmiştir. İsmet Paşa tarafından, Fransız Temsilci Heyetine gönderilmiş olan mektup şöyledir:

*“Ekselans,*

*Lozan'da bugünkü tarihle imza olunan İkamet Mukavelesive atfen ve mezkûr mukaveleye raptedilecek olan beyannamenin mektuplarla tebdili hakkında birinci komitenin 19 Mayıs 1923 tarihli celsesinde müttehad kararına tevfikan Türkiye'de 30 Teşrinievvel 1914 tarihinden mukaddem mevcudiyeti musaddak ve Fransa'ya mensup müessesat-ı mezhebiye, tedrisiye, sıhhiye ve hayriyenin mevcudiyetini tanıyacağını ve bugün imza edilen muahedei sulhiye tarihinde Türkiye'de fiilen mevcut sair Fransız müessesat-ı mümasilesinin vaziyetlerini nizama tevfik etmek üzere hayırhahane tetkik edeceğini Hükümetim namına beyan ile kesbi şeref eylerim.*

*Her nevi mükellefiyat-ı maliye noktai nazarından bâlâdaki müessesat, Türk müessesat-ı mümasilesiyle tamamen müsavi muameleye mazhar edilecek ve işbu müessesat hakkında cari olan nizam-ı âmme ahkâmıyla kavanin ve nizamata tâbi olacaklardır. Maahaza şurası mukarrerdir ki, Türk Hükümeti işbu müessesatın şeraiti faaliyetini ve mekteplere gelince, tedrisatın ameli teşkilâtını nazarı itibara alacaktır.*

*Tâzimat-ı ihtiramkâranemin teminatını kabul buyurmanızı rica ederim.*

*İmza: M. İsmet”*<sup>363</sup>

Bu mektuplarla, Türk Hükümeti, Türkiye'de bulunan 30 Ekim 1914'ten evvelki, Fransız kurumlarıyla beraber, İngiliz ve İtalya kurumlarını da tanımıştır. Ancak, bu

<sup>362</sup> İsmail Soysal, **Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasi Andlaşmaları**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1965, s. 48.

<sup>363</sup> İsmail Soysal, **a.g.e.**, s. 185.

mektupların geçerlilik süresi, “İkamet ve Adli Salâhiyet Mukavelenamesi”nin, 20. maddesine göre yedi yıl olduğundan, mektupların geçerlilikleri 13 Ağustos 1931 tarihinde sona ermiştir. Buna rağmen, Türk Hükümeti, faaliyette bulunan yabancı okullara dokunmamış, kanuna aykırı bir durumları olmadığı sürece çalışmalarına olanak tanımıştır.<sup>364</sup>

Lozan Antlaşması’ndan sonra Türk Hükümeti, konuya verdiği önem gereği, eğitim alanında birtakım yasal düzenlemeler yapmıştır. Bunlardan en önemlisi, 3 Mart 1923 tarihinde kabul edilmiş olan Tevhid-i Tedrisat (Öğretimin Birleştirilmesi) Kanunudur. Bu kanun ile, Türkiye’ye bulunan bütün okullar Maarif Vekaleti’ne bağlanmıştır.<sup>365</sup> Bununla beraber, Tevhid- Tedrisat Kanunu’nun kabulünden sonra, 1924 yılında yayımlanan bir genelge ile, azınlık ve yabancı okulların, a. Dini esasa dayalı eğitim ve din propagandası yapmamaları, b. Okul binalarında dini semboller ve işaretler bulundurmamaları, c. okul kitaplarından Hristiyan din büyüklerinin resimlerini çıkartmaları istenmiştir.<sup>366</sup>

1924 genelgesinden sonra Türk Hükümeti, 26 Eylül 1925 tarihinde azınlık ve yabancı okulların çalışmaları ile ilgili daha detaylı bir düzenleme yapma yoluna gitmiştir. Yayımlanmış olan bu genelge ile, hiçbir okulda Türk ve Türk Devleti aleyhine derslerde veya ders dışında bir ifade kullanılmaması; Türklerin dününü ve bugününü kötüleyen Türkler ve Türk Devleti aleyhine yazılmış kitaplar bulunmaması; Türk tarihi ve coğrafyasına ilişkin en ufak bir yanlışın, ders kitaplarında ve panolarda bulunamayacağı; Türk topraklarının hiçbir ülkenin toprağı olarak gösterilmemesi; ders kitaplarında hiçbir devletin propagandasının bulunmayacağı; bütün yabancı okullarda haftada beş saat Türk dili, Türk tarihi ve coğrafyasının okutulacağı; Türk dili, Türk tarihi ve coğrafyasının öğretmenlerinin Türk olacağı ve Milli Eğitim Bakanlığı tarafından seçileceği esasları getirilmiştir. Yine aynı genelge ile, okullarda her türlü dini propaganda yapılması ve dini sembollerin bulundurulması yasaklanmıştır.<sup>367</sup>

Türk Hükümeti tarafından getirilmiş olan bu yeni esaslara, pek çok azınlık okulunun uymadığı görülünce, bu okullar Türk Hükümeti tarafından kapatılmıştır. Özellikle Fransız okulları dini sembollerini kaldırmadıkları için kapatılmışlardır. Sadece 1924 yılının Nisan ayında, İstanbul’da 40’a yakın Fransız okulu kapatılmış; Fransa, Türk Hükümeti’nin

---

<sup>364</sup> Ayten Sezer, **a.g.e.**, s. 16.

<sup>365</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, İçtima Senesi: 1, Cilt :7, 2. İçtima, 3.3.1340.

<sup>366</sup> Hidayet Vahapoğlu, **Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1992, s. 152.

<sup>367</sup> Hidayet Vahapoğlu, **a.g.e.**, s. 153.

okullarını kapatmasına büyük tepki göstermiştir. Okullarının yeniden açılmasını isteyen Fransa, Türk Hükümeti'ne bu konuda bir nota göndermiş; ancak Türk Hükümeti bu konudaki kararlı tutumunu sürdürmüştür. Türkiye, Fransa'nın notasına göndermiş olduğu karşı notada, Fransız okullarının laik bir tarzda eğitim yapmadıkları için kapandıklarını bildirmiş ve geri adım atmamıştır.<sup>368</sup>

Türk Hükümeti'nin kararlı tutumu üzerine, Fransa azınlık okulları meselesini daha da ileriye götürmemiş, Türkiye'nin kurallarına uyma yolunu seçmiştir. Ancak, bu sorun iki ülke arasındaki ilişkileri zayıflatmıştır.

### **C. ADANA-MERSİN DEMİRYOLU'NUN SATIN ALINMASI**

Fransa ile Türkiye arasında, Adana-Mersin Demiryolu'nun Türkiye tarafından satın alınmak istenmesi anlaşmazlık konusu olmuştur.

Türkiye, kapitülasyon siteminin kalıntılarını temizlemek amacıyla bir takım tedbirler almış, 1929'da çıkarılan bir kanun uyarınca, bir Fransız şirketi tarafından işletilen Adana-Mersin Demiryolu'nun satın alınması istenmiştir. Ancak, Fransa Türk Hükümeti'nin bu isteğine karşı çıkmıştır.<sup>369</sup> Anlaşmazlık kısa sürede büyümüş, İstanbul Gazeteleri'nde konuyla ilgili bir telgraf yayımlanmıştır. Telgrafta Türkiye'nin, Fransa'nın bu meselede alacağı karar doğrultusunda, iki ülkenin gelecekteki ilişkileri hakkında hüküm vereceği yer almıştır. Adana-Mersin Demiryolu anlaşmazlığı, 22 Haziran 1929 tarihinde Ankara'da imzalanan bir antlaşma ile çözümlenmiştir. Bu antlaşma uyarınca Fransa, on beş gün içinde demiryolunu Türkiye'ye teslim etmeyi taahhüt etmiştir.<sup>370</sup>

Fransa ile bu anlaşmazlığın çözümlenmesi, Türk- Fransız ilişkilerinde kalıcı bir barış sağlamamıştır. 1936'da çıkan Hatay Meselesi, iki ülke ilişkilerinin 1939'a kadar gergin olmasına neden olmuştur.

---

<sup>368</sup> Ayten Sezer, **a.g.e.**, s. 22.

<sup>369</sup> Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 325.

<sup>370</sup> Ahmet Şükrü Esmer, **a.g.e.**, s. 202.

#### **D. HATAY (SANCAK) SORUNU VE TEVFİK RÜŞTÜ ARAS'IN KATKILARI**

Osmanlı Borçları meselesinin tamamen çözümlenmesinden sonra, Türkiye ile Fransa arasındaki en önemli sorun İskenderun Sancağı (Hatay) yüzünden çıkan uyuşmazlık olmuştur. Bu sorun Atatürk ve O'nun değişmez Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Aras döneminin en zorlu dış politika olaylarından biridir. Hatay'ın Anavatana katılması hem Atatürk'ün ölümünden, hem de Tefik Rüşti Aras'ın Dışişleri Bakanlığı görevinden ayrılmasından sonra gerçekleşmiştir. Bununla birlikte Atatürk ve Tefik Rüşti Aras, Hatay'ın Anavatana katılması için en çok çaba sarf eden kişiler arasında bulunmuşlardır.

İskenderun Sancağı Bölgesi'nde Türkler en büyük çoğunluğu oluşturdukları için, bölge Misak-ı Milli sınırları içine alınmıştır. Bununla birlikte Mustafa Kemal, teşkilatlanmış olan Sancak Türkleri adına, kendisine telgrafla Misak-ı Milli sınırları içinde olup olmadıklarını soran Tayfur Ata'ya (Sökmen), İskenderun Sancağı'nın, Misak-ı Milli sınırları içinde olduğunu bildirmiştir.<sup>371</sup>

30 Ekim 1918 Mondros Ateşkesinden sonra, Güney Anadolu'nun bir bölümünü işgal etmiş olan Fransa, 13 Eylül 1921'de Türklerin Sakarya Zaferi'ni kazanmalarından sonra, Türk Hükümeti ile anlaşma gereğini duymuştur. 20 Ekim 1921 tarihinde Türkiye ile Fransa arasında Ankara Antlaşması imzalanmıştır. Türkiye adına Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey ile Fransa adına eski Bakanlardan Henri Franklin – Bouillon'un imzalamış oldukları bu Antlaşmanın yedinci maddesi ile İskenderun Sancağı için özel bir yönetimin kurulması öngörülmüştür. Yine aynı madde ile, bu bölgede bulunan Türk soyundan gelen halkın, kültürlerini geliştirmeleri için her türlü haktan yararlanmaları ve Türkçe'nin resmi bir niteliğe sahip olması karara bağlanmıştır. Antlaşmanın sekizinci maddesiyle ise, Türkiye ile Fransız işgali altındaki Suriye arasındaki sınır belirlenmiş ve İskenderun Sancağı'nın Suriye'de kalması kabul edilmiştir. Yine aynı madde ile, sınır çizgisini çizmek üzere tarafların temsilcilerinden oluşan bir komisyonun kurulması karara bağlanmıştır. Ayrıca Antlaşmayı

---

<sup>371</sup> Tayfur Sökmen, *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1978, s. 35.

imzalamış olan Türk ve Fransız temsilciler arasında, iki ülkeyi ilgilendiren konularda mektuplar verilmiştir.<sup>372</sup>

Ankara Antlaşması ile İskenderun Sancağı'nda Türklerin lehine özel bir yönetim kurulmuş olmasına rağmen, burada yaşayan Türklerin asıl isteği Türkiye'ye iltihak olmuştur. Burada yaşayan Türkler daha Ankara Antlaşması imzalanmadan önce, İskenderun'a gelmiş olan Fransız Heyeti'ne bu isteklerini bildirmişler, ancak olumlu bir yanıt alamamışlardır.<sup>373</sup>

Ankara Antlaşması'nın hükümleri çoğunlukla uygulanmamış, Adana'dan çekilmiş olan Fransız kuvvetleri ile İskenderun'da yaşamakta olan Ermeniler ile Kuvay-i Milliye aleyhtarı kişiler, İskenderun Bölgesi'ne yerleşmişler ve çevreye Türk düşmanlığı yaymaya çalışmışlardır.<sup>374</sup> İskenderunlu vatansever Türkler, Hatay Anavatana katılincaya kadar, mücadelelerini sürdürmüşler ve Ankara Hükümeti ile işbirliği içinde olmuşlardır. Bu mücadelenin başarılı isimlerinden Tayfur Sökmen ve Faruk Cengiz, 1 Kasım 1921 tarihinde Ankara'ya gelerek Mustafa Kemal'i ziyaret etmişlerdir. Mustafa Kemal Tayfur Sökmen ve Faruk Cengiz'e *"İskenderun Sancağı ve havalisinin de tahliyesi üzerinde büyük gayret sarf ettikse de şimdilik bir şey yapamadık. Ancak orası için hususi bir idare tatbik edeceklerini taahhüt altına alabildik. İnşallah ileride sizleri de kurtaracağız"*<sup>375</sup> demiştir. Mustafa Kemal Hatay Meselesi'nin sonuna kadar takipçisi olmuştur.

Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından önce, 12 Mart 1923 tarihinde Adana'yı ziyaret etmiş olan Mustafa Kemal, kendisini karşılamaya gelenler arasında siyahlar giymiş olan İskenderunluları görünce *"kırk asırlık Türk yurdu düşman elinde kalamaz"*<sup>376</sup> demiştir.

İsmet Paşa, Lozan görüşmeleri için İsviçre'ye gitmeden önce, Antakya ve İskenderun'dan Sancak davası için çalışan vatansever Niyazi Ramazanoğlu, Rasim Yurtman, Sami Azmi (Ezer), Türkmenzade Ahmet Bey ve Tayfur Sökmen Beyler Ankara'ya gitmiş ve Mustafa Kemal'le görüşmüşlerdir. Mustafa Kemal'in, isteklerini İsmet Paşa'ya iletmelerini söylemesi üzerine, heyet İsmet Paşa ile görüşmüş ve İsmet Paşa kendilerine, *"Müsterih olun,*

<sup>372</sup> Bu Antlaşmanın ve mektupların tam metni için bkz: İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I.Cilt (1920-1945)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983, s. 50 - 60.

<sup>373</sup> Abdurrahman Melek, **Hatay Nasıl Kurtuldu**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1966, s. 6.

<sup>374</sup> Abdurrahman Melek, **a.g.e.**, s. 7.

<sup>375</sup> Tayfur Sökmen, **a.g.e.**, s. 63.

<sup>376</sup> Tayfur Sökmen **a.g.e.**, s. 70.

*davanız, devamızdır*”<sup>377</sup> demiştir. Ancak 24 Temmuz 1923’te imzalanan Lozan Antlaşması, İskenderun Sancağı sorunu için, 1921 Ankara Antlaşması’ndan farklı bir düzenleme öngörmemiştir. Lozan Antlaşması’nın 3. maddesi, Türkiye- Suriye sınırını 1921 Ankara İtilâfnamesinin öngördüğü şekilde düzenlemiştir.<sup>378</sup>

Fransa, mandater devlet olarak, çeşitli unsurlar arasındaki çekişmeleri kendi lehine kullanma yolunu seçmiş, Suriye’de bulunan Vatani Partisi’ni Türkler aleyhine teşvik etmiştir. Vatani Partisi, Sancak bölgesi de dahil olmak üzere tüm Suriye’nin Araplardan oluştuğunu savunmuş, Türklere karşı yoğun bir kampanya başlatmıştır. Fransa ilk önce sözde dengeyi sağlamak için Türklere bazı konularda destek verse de, daha sonra Sancak’ta yaşayan Türklerin Türkiye’ye olan bağlılığından ürkmüş ve üzerlerinde baskı uygulamıştır.<sup>379</sup>

Fransa’da 1936 yılı başlarında iktidara gelmiş olan Sosyalist Hükümet, 9 Eylül 1936’da, Suriye ile bir Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması imzalamıştır. Bu Antlaşma ile, Fransa, Suriye’ye üç yıl içinde bağımsızlık tanımayı ve Suriye üzerindeki tüm haklarını Suriye Hükümetine geçirmeyi yükümlenmiştir. Bununla birlikte bu Antlaşmanın, Suriye Milletler Cemiyeti’ne üye olunca yürürlüğe girmesi ve böylece Fransız Mandası’nın sona ermesi hükme bağlanmıştır.<sup>380</sup> 1936 Fransa-Suriye Antlaşması, Fransa’nın İskenderun üzerindeki haklarını Suriye’ye devretmiştir. Bu durum Türkiye tarafından kaygıyla karşılanmış, Sancak’ın geleceği hem resmi çevrelerde hem de Türk basınında endişeye neden olmuştur.<sup>381</sup>

Suriye-Fransa Antlaşması, Türk Hükümeti’nin Sancak Meselesiyle ilgili girişimlerde bulunmaya başlamasına neden olmuştur. Milletler Cemiyeti’nin 26 Eylül 1936 tarihli toplantısında, Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Fransız-Suriye Antlaşması dolayısıyla, Sancak Türklerinin kendi işlerini kendilerinin göreceği bir şekil ümit ettiğini söylemiştir.<sup>382</sup> Yine aynı toplantıda, Tevfik Rüştü Aras, Sancak meselesi hakkında Türkiye ile

---

<sup>377</sup> Tayfur Sökmen, *a.g.e.*, s. 68.

<sup>378</sup> *Ayın Tarihi*, No: 36, (Aralık 1936), s. 85.

<sup>379</sup> Yusuf Sarıay, “Atatürk’ün Hatay Politikası I (1936-1938)”, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, (Yay. Haz. Berna Türkdoğan), Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2000, s. 366 - 367.

<sup>380</sup> İsmail Soysal, “Türk-Fransız Siyasal İlişkileri (1921-1984)” *Belleten*, Cilt: XLVII, (Ekim 1983), s. 984.

<sup>381</sup> Mehmet Gönübol ve Cem Sar, *a.g.e.*, s. 135.

<sup>382</sup> *Ulus*, 29 Eylül 1936.

Fransa'nın ikili görüşmelerde bulunmasını teklif etmiş, Aras'ın bu teklifi Fransa'nın bütün haklarını Suriye'ye devrettiği gerekçesiyle, Fransız temsilci tarafından reddedilmiştir.<sup>383</sup>

Türkiye, Milletler Cemiyeti'nde iki ülke temsilcileri arasında yapılmış olan konuşmalardan sonra, 9 Ekim 1936'da Fransız Hükümeti'ne bir nota vermiştir. Türkiye'nin Paris Büyükelçisi Suat Davas vasıtası ile Fransa Dışişleri'ne iletilmiş olan notada; Büyükelçi, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras tarafında yapılmış olan beyanat ve Türk Hükümeti'nden almış olduğu talimat doğrultusunda şöyle demiştir:

*“Fransa ile Suriye mümessilleri arasında imza edilen ve Lübnan mümessilleri ile de akdedilmek üzere bulunan muahedeye müşabih bir muahedenin, azim ekseriyeti Türk olan İskenderun ve Antakya mıntkasının ahalisi delegeleri ile de akdedilmesinin Fransa Hükümetince münasip görülüp görülmediği hakkında karar vermek üzere lazım gelen tedbirlerin ittihazını rica eylerim... Fransa mandası çerçevesi içerisinde Suriye ve Lübnan'ın elde ettiği tekamül doğru ve haklı bir benzeyiş sebebiyle İskenderun ve Antakya'ya da teşmil edilmelidir ve tâbi oldukları vesayetten sonra Suriye ve Lübnan'a bahşedilen istiklal İskenderun'un muahedat ile müstefit olageldiği geniş otonomiden sonra bu mıntka için de tanınmalıdır.”*<sup>384</sup>

Bu nota ile, Türk Hükümeti, Sancak sorununun çözümü için resmi olarak girişimlere başlamıştır. Türk Hükümeti'nin çok önem verdiği, hem de halkın yakından ilgilendiği Sancak sorunu, Cumhurbaşkanı Atatürk tarafından da başından beri sıkı bir şekilde takip edilmiştir. Atatürk, 1 Kasım 1936'da, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışında, Sancak sorununa değinmiş ve şöyle demiştir:

*“Bu sırada, Milletimizi gece gündüz meşgul eden başlıca büyük mesele, hakiki sahibi öz Türk olan ‘İskenderun-Antakya’ havalisinin mukadderatıdır. Bunun üzerinde, ciddiyet ve katiyetle durmaya mecburuz. Daima kendisiyle dostluğa çok ehemmiyet verdiğimiz Fransa ile aramızda tek ve büyük mesele budur. Bu işin hakikatini bilenler ve hakkı sevenler, alâkamızın şiddetini ve samimiyetini iyi anlarlar ve tabii görürler.”*<sup>385</sup>

<sup>383</sup> Mehmet Gönübol ve Cem Sar, **a.g.e.**, s. 133.

<sup>384</sup> Türk notasının tamamı için bkz: **Ayın Tarihi**, No: 36, Ankara, (Aralık 1936), 92 – 94.

<sup>385</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: V, Cilt: 13, İçtima: 2, 1. İnkat, 1.11.1936.

Atatürk, yapmış olduğu bu konuşmanın ertesi günü, Sancak sorunu için başından beri mücadele eden İskenderunlu Türklerin başı, Tayfur Sökmen'i çağırarak ve kendisine *"Sökmen bugünden itibaren davaya resmen el kondu. Antakya-İskenderun havalisinin ismi bundan böyle 'Hatay'dır..."*<sup>386</sup> demiş; böylelikle bölgeye "Hatay" adını vermiştir.

Fransa Hükümeti, Türk notasına 10 Kasım 1936'da cevabi bir nota göndermiş ve Milletler Cemiyeti tarafından 24 Temmuz 1922'de kabul edilmiş olan manda yasasında, Fransa'nın mandater Devlet olarak, Suriye ve Lübnan'ı bağımsızlığa götürmekle görevlendirdiğini; Suriye'nin bölünmesine izin verilmediğini; ancak yerel özerklik ve azınlık geliştirme önlemlerinin öngörüldüğünü belirtmiştir. Fransa, Milletler Cemiyeti tarafından, 24 Temmuz 1924 tarihli yasanın ve 1921 Ankara Antlaşması'nın çerçevesinin aşılarak Sancağa bağımsızlık verilemeyeceğini; ancak özerkliğin korunabileceğini Türkiye'ye bildirmiştir.<sup>387</sup>

Bundan sonra Türkiye ve Fransa arasında karşılıklı olarak notalar teati edilmiş ve her iki ülke görüşlerini tekrarlamışlardır. İki ülke arasında uzlaşmaya varılamayınca, Fransa sorunun Milletler Cemiyeti Konseyi'ne götürülmesini önermiştir. Bu öneri Türkiye tarafından kabul edilmiş; Türk Hükümeti sunduğu muhtırayla Sancak konusunda Türk- Fransız uyuşmazlığı ile can güvenlikleri bulunmayan Sancak halkının güvenliği için alınacak önlemlerin, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin olağanüstü toplantısında görüşülmesini istemiştir.<sup>388</sup>

Türkiye'nin, Sancak meselesi ile ilgili yapmış olduğu diplomatik girişimlerden sonra, Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Aras, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 27 Kasım 1936 tarihli oturumunda konu ile ilgili izahatta bulunmuş; Türkiye ile Fransa arasında teati edilmiş olan notalardan sırasıyla söz etmiştir. Öncelikle, Türkiye'nin Fransa'ya yollamış olduğu ilk notadan bahsetmiş olan Tefik Rüşti Aras, daha sonra Fransa'nın vermiş olduğu cevabi notanın başlıca esaslarını anlatmıştır. Türkiye'nin, Fransız notasına vermiş olduğu cevabın esaslarını maddeler halinde belirtmiş, Fransa tarafından Türkiye'ye yapılmış olan önerilerin kabul edilmediğini söylemiştir. Türkiye'nin Sancak konusundaki kararlı tutumunu vurgulamış olan Tefik Rüşti Aras, konunun Milletler Cemiyeti Konseyi'nde görüşülecek olmasına da değinmiş ve şöyle demiştir:

---

<sup>386</sup> Tayfur Sökmen, **a.g.e.**, s. 95.

<sup>387</sup> İsmail Soysal, **a.g.m.**, s. 985.

<sup>388</sup> İsmail Soysal, **a.g.m.**, s. 986.

“... Şimdi İskenderun ve Antakya havalisinin mukadderatı meselesi Milletler Cemiyeti'nin tetkik ve mütalaasının alınmasına tecil edilmiş oluyor. Bu suretle Milletler Cemiyeti bizim için milli ve büyük bir meselemizle iştigal etmeye, hele sulh ve iktisadi bakımdan Şimali İran'ın cenup kısmından başlayarak Türkiye'nin Van Gölü'nün ve Diyarbekir'in cenup mıntikasını teşkil eden büyük bir kıtası ile, Irak'ın şimalini ve Suriye'nin şimalinde küçük bir mıntıkayı ihtiva etmek üzere yakın şarkın kocaman bir sahası ile Akdeniz ve Avrupa arasındaki mübadelelerin tek esaslı limanı olan bu Türk mıntikasının emniyet ve ikbali hakkında mütalaasını bildirmeye davet edilmiş oluyor. Hariciyenizin bu safhayı da dikkat ve itina ile takip edeceğini temin ederim.”<sup>389</sup>

Tevfik Rüştü Aras'ın konuşmasından sonra, milletvekillerinden bazıları da söz almış ve konu ile ilgili fikirlerini söylemişlerdir. İskenderun Sancağı hakkında coşkulu konuşmalar yapmış olan milletvekillerinin genel kanısı, İskenderun ve havalisinin binlerce yıllık bir Türk yurdu olduğu; bununla birlikte esas çözümün Anavatana iltihak olacağı olmuştur. Örneğin Antalya milletvekili Rasih Kaplan, “İskenderun, Antakya, mebdei belli olmayan günlerden beri Türklerin yuvasıdır. Antakya ve İskenderun'da oturan Türklerin de kendi yuvalarında yabancı görünmelerine hiçbir zaman tahammül edemeyiz”<sup>390</sup> demiştir. Afyon Karahisar milletvekili Berç Türker de, “Bugün İskenderun ve Antakya'daki 300.000 Türk kardeşimiz anavatana kavuşmak içi göz yaşları döküyorlar. Bunları kurtarmak hepimizin mukaddes vazifesidir”<sup>391</sup> demiştir. Seyhan milletvekili İbrahim Mete ise, “Antakya ve İskenderun Türklerin 4-5 bin senelik yurdudur. Ben, muhtariyet falan anlamıyorum. Antakya ve İskenderun'un doğrudan doğruya Anavatana ilhakını istiyorum”<sup>392</sup> demek suretiyle hislerini açıkça ifade etmiştir.

Sancak meselesi, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin 14-16 Aralık 1936 tarihleri arasındaki toplantısında ilk kez ele alınmış, Türkiye'yi Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras başkanlığındaki bir heyet temsil etmiştir. Heyette Numan Menemencioğlu ve Necmettin Sadak da yer almış, müşavir olarak da Emniyeti Umumiye Müdürü Şükrü Sökmen Süer ile Dr. Abdurrahman Melek görevlendirilmişlerdir.<sup>393</sup>

<sup>389</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, Cilt: 13, İçtima: 2, 8. İnikat, 27.11.1936.

<sup>390</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, Cilt: 13, İçtima: 2, 8. İnikat, 27.11.1936.

<sup>391</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, Cilt: 13, İçtima: 2, 8. İnikat, 27.11.1936.

<sup>392</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, Cilt: 13, İçtima: 2, 8. İnikat, 27.11.1936.

<sup>393</sup> Hamdi Selçuk, *Hatay'ın O Günleri*, İstanbul, Özdemir Basımevi, 1971, s. 23.

Türk Temsilci Heyeti Başkanı Tevfik Rüştü Aras, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin 14-16 Aralık toplantısında yapmış olduğu konuşmada Türkiye'nin görüşünü açıklamış ve şu sözlere yer vermiştir:

*“... Türkiye eski arazisinin kayıtlı ve şartlı olarak feragat eylediği bu parçasında Fransız otoritesi içinde muhtar bir rejimden mütena'im olmaya namzet ahaliden başka bir şey görmemiş ve hiçbir zaman Fransa'nın, bir Türk cemaatini bir gün kat'i surette gayri Türk bir cemaatin boyunduruğu altına koymak üzere nam ve hesabına temellük edeceği bir Suriye siyasi varlığını bir dakika için kabul eylemeyi düşünmemiştir...”<sup>394</sup>*

Tevfik Rüştü Aras, konuşmasında, Milletler Cemiyeti Konseyi'nden objektif bir tahkikat yapmasını ve hakkaniyetli bir karar vermesini istemiştir. Tevfik Rüştü Aras'tan sonra söz alan Fransız Temsilci B. Vienot ise konuşmasında, Türkiye'nin Sancağın müstakil bir devlet olmasını istediğini, bunun da Ankara Antlaşması'na göre mümkün olmadığını söylemiştir.<sup>395</sup>

16 Aralık 1926'da, Milletler Cemiyeti Konseyi, uyuşmazlığın çözümü için, İsveç Temsilcisi Sandler'i bir rapor hazırlamakla görevlendirmiş; ayrıca Sancak bölgesine üç kişilik bir gözlemci heyetinin gönderilmesine karar vermiş; Türkiye ile Fransa'ya da sorunu çözmek için görüşmeler yapmalarını tavsiye etmiştir.

Bundan sonra Milletler Cemiyeti Konseyi'nin vermiş olduğu karara göre, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, ikili görüşmelerde bulunmak üzere 21-22 Aralık 1936 tarihleri arasında Paris'i ziyaret etmiştir. Tevfik Rüştü Aras Paris görüşmelerinde, Sancağın bağımsız bir devlet olarak, Suriye ve Lübnan ile bir konfederasyon oluşturması; İskenderun Limanı'nda Türkiye'ye bir yer kiralanması; Türkiye ve Fransa'nın da yeni kurulacak bu düzeni güvence altına almalarında ısrar etmiş; ancak bu istekler Fransız Hükümeti tarafından kabul edilmemiştir.<sup>396</sup>

---

<sup>394</sup> Tevfik Rüştü Aras'ın konuşmasının tamamı için bkz: **Ayın Tarihi**, No: 37, Ankara, (Ocak 1937), s. 102 – 105.

<sup>395</sup> Fransız Temsilci B. Vienot'un konuşmasının tamamı için bkz: **Ayın Tarihi**, No: 37, Ankara, (Ocak 1937), s. 106 – 107.

<sup>396</sup> İsmail Soysal, **a.g.m.**, s. 986.

Sancak anlaşmazlığı, 20 Ocak 1937’de, Milletler Cemiyeti Konseyi’nin gündemine tekrar gelmiştir. Bu toplantılar sırasında İngiliz Dışışleri Bakanı Eden, Türkiye ve Fransa arasında yapıcı bir tutum sergilemiştir. Türk-Fransız görüşmeleri sonunda Türk görüşüne yakın bir uzlaşma zemini bulunmuş; anlaşmaya varılan hususlar 27 Ocak 1936’da, Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından kabul edilmiştir.

Sandler’in raporunda, bir uzmanlar komitesi tarafından hazırlanacak olan Anayasa uyarınca, İskenderun ve Antakya’nın iç işlerinde tam bağımsız kalacağı; ancak dışışlerinin Suriye tarafından yürütüleceği yer almıştır. Bununla beraber rapora göre, Suriye Milletler Cemiyeti Konseyi’nin izni olmadan Sancağın statüsüne zarar verecek kararlar alamayacak; Suriye ile Sancak arasında bir gümrük ve para birliği olacak; ortak işler için özel memurlarla eşgüdüm sağlanacaktır. Ayrıca rapora göre, Sancak’ta resmi dil Türkçe olacak; ikinci bir dil için Milletler Cemiyeti konseyi karar verecektir. Ayrıca, Sancak’ta statünün ve Anayasa’nın uygulanmasını Milletler Cemiyeti Konseyi adına, Sancak’ta ikamet eden bir Fransız uyruklu delege denetleyecek; Sancağın yeterli jandarma ve polisten başka askeri gücü bulunmayacaktır. Bunlara ek olarak, Türkiye ile Fransa’nın yapacakları bir anlaşma ile Sancak’ın toprak bütünlüğünü güvence altına alacakları; Türkiye’nin İskenderun Limanı’ndan yararlanması için Sancak statüsüne hükümler konacağı; Sancak’ta mecburi askerlik usulünün uygulanmayacağı ve Milletler Cemiyeti Konseyi’nde, Sancak ile ilgili kararların 2/3 çoğunlukla alınabileceği, raporun esasları arasında yer almıştır.<sup>397</sup>

Bu raporun, Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından kabul edilmesinden sonra bir konuşma yapan Türkiye Dışışleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Sandler raporunun Sancak meselesini doğru bir şekilde izah etmesinden duyduğu mutluluğu belirtmiş ve İngiltere Dışışleri Bakanı Eden’in yardımına da değinerek ve şunları söylemiştir:

*“... Yalnız şunu söylememe müsaadenizi rica ederim ki, bu mesut netice hususunda hiçbir menfaat görmeyen yardımlar ibzal olunmuştur. Büyük Britanya Mümessili B. Eden’in şahsında bulduğumuz dostane ve müeessir yardımı bilhassa kaydetmek isterim.”*<sup>398</sup>

Milletler Cemiyeti Konseyi, 20 Şubat 1937 günü yaptığı toplantıda, Sancak statü ve Anayasasını hazırlamak üzere, beş üyeli bir uzmanlar Komitesi kurulmasını kararlaştırmış ve

<sup>397</sup> Raporun tam metni için bkz: **Aydın Tarihi**, No: 38, Ankara, (Şubat 1937), s. 94 – 98.

<sup>398</sup> **Aydın Tarihi**, No: 38, Ankara, (Şubat 1937), s. 99.

Komite vakit kaybetmeden görevine başlamıştır. Uzmanlar Komitesi, Sancak'tan dönüşünde Anayasa ve Sancak'ın sınırlarını gösteren belgeyi 25 Mayıs 1937'de, Milletler Cemiyeti Konseyi'nde sözlü olarak açıklamıştır. Komitenin raporu, Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından 29 Mayıs 1937'de kabul edilmiş; böylece Sancak hukuken ayrı bir varlık olmuştur.

Sancak Statüsü, yukarıda açıklanmış olan Sandler raporundaki esasları ayrıntılı bir bağıt durumuna getirmiş; Sancak'ta Türkçe'nin yanında Arapça da resmi dil sayılmıştır. Sancak için hazırlanmış olan Anayasada ise, yasama erkinin çeşitli topluluklara göre hazırlanacak iki dereceli bir seçim yolu ile, kırk üyeden oluşan bir Meclis tarafından kullanılacağı; yürütme erkinin başı olan Cumhurbaşkanı'nın Meclis tarafından seçileceği; Cumhurbaşkanı'nın da Hükümet Başkanı'na atayacağı; yargı erkinin bağımsız olacağı; temel insan hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınacağı yer almıştır.<sup>399</sup>

Bununla beraber, Türk ve Fransız temsilciler yapmış oldukları ikili görüşmeler neticesinde, 29 Mayıs 1937 tarihinde Cenevre'de, Sancak'ın milli bütünlüğünü teminat altına alan ve yeni Türkiye-Suriye sınırını belirleyen bir Antlaşma yapmışlardır.<sup>400</sup>

Türkiye'nin Fransa ile imzalamış olduğu bu Antlaşma, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından memnuniyetle karşılanmış; Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 14 Haziran 1937 günkü birleşiminde görüşülmüştür. Antlaşmanın milletvekillerinin oylarına sunulmasından önce Meclis üyeleri Antlaşma hakkındaki fikirlerini söylemişlerdir. İlk olarak kürsüye gelen, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Sancak meselesinin geçirmiş olduğu safhaları kısaca özetledikten sonra, Türkiye- Fransa Antlaşması'nın gerçekleşmesi için göstermiş oldukları çabalardan dolayı, İsveç dışişleri Bakanı M. Sandler, İngiltere Dışişleri Bakanı M. Eden ve komisyondaki çalışmalarından dolayı Numan Menemencioğlu'na teşekkür etmiştir.<sup>401</sup> Konuşmasında Balkan Devletleri'nin desteği ve doğulu Devletlerin basın organlarında çıkmış olan yapıcı yazılara da değinmiş olan Aras, konuşmasını, Sancak sorununun Türk-Fransız dostluğunu sınıadığını belirten şu sözlerle sürdürmüştür:

*“ Derhal asıl şu ciheti huzurunuzda minnetle kaydetmeliyim ki, maruzatımın başından itibaren bu saydığım âmillerin üstünde Büyük Önderin, her işte olduğu*

<sup>399</sup> İsmail Soysal, **a.g.m.**, s. 988.

<sup>400</sup> Bu Antlaşmanın metni için bkz: İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I.Cilt (1920-1945)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983, s. 565 - 568.

<sup>401</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: V, Cilt: 19, İçtima: 2, 76. İnikat, 14.6.1937.

*gibi, lütüfkâr müdahaleleri kati, müessir olmuştur. Mübalâğasız diyebilirim ki, Fransa ile aramızda öteden beri için için devam ederek son senede had bir surette meydana çıkan Sancak işi ihtilâfı, bu maruzatımda şükran ile kaydettiğim avamil ve hissiyat sayesinde, Fransa-Türkiye dostluğunu daha da çok kuvvetlendiren bir imtihan zemini olmuştur.”*<sup>402</sup>

Tevfik Rüştü Aras'tan sonra söz alan Manisa Milletvekili Hikmet Bayur, “Yapılan iş büyük bir başarı, büyük bir siyasi zaferdir. Bununla hepimiz iftihar etmeliyiz, bundan hepimiz memnun olmalıyız”<sup>403</sup> sözleriyle Türk- Fransız Antlaşması hakkında memnuniyetini belirtmiş; ancak daha sonra Antlaşmanın uygulanması hakkında duyduğu kaygıları dile getirmiştir. Sancak'ta, Alevi, Arap, Ermeni gibi çeşitli milletlerden insanların yaşamasının, Antlaşmanın uygulanmasını güçleştireceğine dikkati çekmiş olan Bayur, Hükümete “... Musul işinde pek bariz haklarımızın çiğnendiğini gördük. Cemiyeti Akvama inanıyor ve onun siyasetine güveniyor musunuz?”<sup>404</sup> şeklinde bir soru yöneltmiş ve kendisinin Cemiyeti Akvam'a güvenmediğinin altını çizmiştir.

Bayur'dan sonra söz almış olan diğer milletvekilleri, Türkiye ile Fransa'nın yapmış olduğu 29 Mayıs 1937 tarihli Antlaşma hakkında övgü dolu sözler sarf etmişler; Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın çabalarını takdirle karşıladıklarını belirtmişlerdir. Örneğin Diyarbakir Milletvekili Zeki Mesud Alsan:

*“... Büyük eser meydana fazla söz onun büyüklüğü yanında küçük kalıyor. Bu tarihi ve sevinçli günlerde yalnız bir ifade kalbimi dolduruyor. O da büyük Atamızı en derin saygı ve sevgi ile anmak ve Onun kıymetli yardımcısı İsmet İnönü ile Hükümetini ve Hariciye Vekilimizi candan tebrik etmektir.”*<sup>405</sup> demiştir.

Afyon Karahisar Milletvekili Berç Türker de, Hatay meselesinde kazanılmış olan zaferin Atatürk'ün yüksek direktifleri sayesinde kazanıldığını söylemiş ve “ Çok sayın İsmet İnönü Hükümeti, daima Ulu Önderin direktiflerini takip ederek, dahili ve harici işlerde büyük muvaffakiyetler kazanmıştır. Hatay işinde sayın Hariciye Vekilimiz ile arkadaşımız Numan

<sup>402</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, Cilt: 19, İçtima: 2, 76. İnikat, 14.6.1937.

<sup>403</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, Cilt: 19, İçtima: 2, 76. İnikat, 14.6.1937.

<sup>404</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, Cilt: 19, İçtima: 2, 76. İnikat, 14.6.1937.

<sup>405</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, Cilt: 19, İçtima: 2, 76. İnikat, 14.6.1937.

*Menemencioğlu'nun sâ-y ve gayretleri de çok takdire şayandır”* <sup>406</sup> demiştir. Antalya Milletvekili Rasih Kaplan da konuşmasında, Hatay'ın Türk olduğunu vurgulamıştır. Konuşmasında, Hatay'ın Türklüğü üzerinde siyasi yazılmış yazılar bir kenara bırakılırsa, dünyada muhalefet edecek tek insanın bulunmayacağını belirten Kaplan, “... bu muahede Fransa ile aramızda devam eden bir ihtilafı halleden bir muahededir, yoksa Hatay'ın Türklüğünü tayin eden, tasdik eden bir muahede değil” <sup>407</sup> demiştir.

Milletvekillerinin coşkulu konuşmalarından sonra oya sunulan, Sancak'ın milli bütünlüğünü belirleyen ve Türkiye- Suriye sınırını yeniden tespit eden Türk-Fransız Antlaşması, oylamaya katılmış olan 315 milletvekilinin tamamının oylarıyla, Türkiye Büyük Millet Meclis tarafından, 14 Haziran 1937 tarihinde tasdik edilmiştir. <sup>408</sup>

Ancak Türk-Fransız Antlaşması ile Milletler Cemiyeti Konseyi'nin kabul etmiş olduğu rapor, Sancak sorununu tamamen çözememiştir. Türkiye'nin Sancak'ta yeni rejimin hemen uygulanmasını istemesine rağmen, Suriye'deki Arapların protesto ve isyan hareketleri ve bu davranışların Fransız sömürge idaresi tarafından teşvik edilmesi, 1937 yılının yaz aylarında yeni sorunların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. <sup>409</sup> Fransa'nın, Hatay'da bulunan azınlıkları Türkler aleyhine kışkırtması, Türk kamuoyunda, şiddetli bir Fransız aleyhtarlığının doğmasına sebep olmuş ve Türk-Fransız ilişkileri bozulmuştur.

Hem Hatay'da Türkler ve azınlıklar arasında şiddet olaylarını sona erdirmek, hem de 15 Nisan 1938 gününe dek yapılması gereken Meclis seçimlerini düzenlemek ve denetlemek üzere, 1937 yazında Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından Antakya'ya gönderilmiş olan seçim komisyonunun, Türkiye'ye danışmadan Fransız manda memurlarıyla bir seçim yönetmeliği hazırlamış olması Türk-Fransız ilişkilerini daha da gerginleştirmiştir. Öyle ki, Türk Hükümeti 1930 yılında Fransa ile yapmış olduğu Dostluk Antlaşmasını yenisini yapmak üzere bozma kararı almış; bu durumu 27 Aralık 1937 günü Fransız Hükümeti'ne bildirmiştir. <sup>410</sup>

<sup>406</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: V, Cilt: 19, İçtima: 2, 76. İnikat, 14.6.1937.

<sup>407</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: V, Cilt: 19, İçtima: 2, 76. İnikat, 14.6.1937.

<sup>408</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: V, Cilt: 19, İçtima: 2, 76. İnikat, 14.6.1937.

<sup>409</sup> Mehmet Gönübol ve Cem Sar, **a.g.e.**, s. 137.

<sup>410</sup> İsmail Soysal, “Türk-Fransız Siyasal İlişkileri (1921-1984)”, **Belleten**, Cilt: XLVII, (Ekim 1983), s. 989.

Bunun üzerine Türkiye tarafından beğenilmemiş ve Milletler Cemiyeti nezdinde protesto edilmiş olan seçim sistemi, Milletler Cemiyeti Meclisi'nde tekrar görüşülmüş; Sancak'ta uygulanacak olan seçim sistemi Türkiye'yi tatmin edecek şekilde değiştirilmiştir.

Ancak, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin seçim sistemini değiştirmesi de Hatay'da işlerin yoluna girmesini sağlayamamıştır. İki dereceli seçim işlerine 15 Mayıs 1938'de başlanmış; fakat Fransa sömürge yöneticileri Türkler ve onlarla işbirliği yapanlara karşı baskı ve şiddet uygulamışlardır. Sancak'ta kargaşa çıkmış, ölü ve yaralıları olmuştur. Durumun bu hale gelmesi üzerine, Atatürk 29 Mayıs 1938 tarihinde Mersin'e gelmiş, coşkunu bir karşılamadan sonra, ordu birliklerinin geçit resmini izlemiştir. Bu olay, Fransızların Hatay işindeki tutumunu değiştirmelerini sağlamış; ancak doktorları tarafından kesin istirahat önerilen Atatürk'ün hastalığının ağırlaşmasına yol açmıştır.<sup>411</sup>

Fransa'nın, Hatay konusunda Türkiye'ye karşı tutumunun değişmesin yol açan etkenler arasında, o sırada Avrupa'da milletlerarası münasebetlerin gerginleşmesi ve Almanya'nın Avusturya'yı ilhak etmesinden sonra, ülkeler arasındaki kuvvet dengesinin bozulması da yer almaktadır. Bu gergin durum karşısında, Fransa Türkiye ile Sancak meselesi yüzünden bozulmuş olan ilişkilerini düzeltmek ihtiyacını duymuştur.<sup>412</sup>

Antakya'da, Türk-Fransız askeri temsilcileri arasında yapılan görüşmeler sonucunda, 3 Temmuz 1938 tarihinde, Sancak'ın mülki bütünlüğünün ve siyasi statüsünün korunması hakkında askeri bir Antlaşma yapılmıştır. Bu askeri Antlaşma ve Antlaşma ile birlikte imzalanmış olan ek protokol gereğince; Sancak'ta asayiş 6000 kişilik bir kuvvet tarafından sağlanacak; bu kuvvetlerin 1000 kişisi Sancak'tan, geri kalanla 2500 kişisi Fransız, 2500 kişisi de Türk kuvvetlerinden oluşacaktır.<sup>413</sup> Bu Antlaşmanın imzalanmasından sonra, 5 Temmuz 1938 günü, Kurmay Albay Şükrü Kanatlı komutasındaki Türk kuvvetleri, Hatay'a girmişler; buradaki Türkler tarafından coşkulu ve büyük bir tezahüratla karşılanmışlardır.<sup>414</sup>

Öte yandan, Sancak sorunu ile ilgili önce Paris'te başlayarak daha sonra İstanbul'da devam eden Türk-Fransız görüşmeleri olumlu sonuçlanmış; 4 Temmuz 1938'de Ankara'da Türkiye Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Aras ve Fransa'nın Ankara Büyükelçisi arasında bir

<sup>411</sup> Tayfur Sökmen, **a.g.e.**, s. 13.

<sup>412</sup> Mehmet Gönübol ve Cem Sar, **a.g.e.**, s. 137.

<sup>413</sup> **Ayin Tarihi**, No: 56, Ankara, (Temmuz 1938), s. 93.

<sup>414</sup> Hamdi Selçuk, **a.g.e.**, s. 50.

Dostluk Antlaşması imzalanmıştır. Bu Antlaşmaya göre, Türkiye ve Fransa 29 Mayıs 1937 tarihli Sancak'ın bütünlüğünü teminat altına alan Antlaşmanın hükümlerini yerine getirmeyi ve tecavüze uğramaları durumunda birbirlerine yardım etmeyi yükümlenmişlerdir.<sup>415</sup>

Türk-Fransız Antlaşmasının imzalanmasından sonra, Ağustos 1938'de, Hatay'da seçimler yapılmıştır. Türkler, Hatay Meclisi'ndeki 40 sandalyeden 22'sini elde etmişlerdir. Hatay Meclisi 2 Eylül 1938 günü büyük bir törenle, Antakya Belediye Salonunda açılmıştır.<sup>416</sup>

Bağımsız Hatay Devleti'nin Meclisi, ilk toplantısını yapmış olduğu, 2 Eylül 1938 günü, Atatürk'ün adayı olan Tayfur Sökmen'i oy birliği ile Cumhurbaşkanı seçmiş; Tayfur Sökmen de, Cumhurbaşkanlığı yeminini ettikten sonra, Dr. Abdurrahman Melek'i hükümeti kurmakla görevlendirmiştir.<sup>417</sup> Tayfur Sökmen, Hatay'ın kurtuluşu için yıllarca çalışmış, bu davaya ömrünü adanmış bir kişidir. Sökmen, Hatay davası için çabalarını "İskenderun ve Havalisi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" vasıtasıyla sürdürmüştü; sonra davayı daha yetkili bir sıfatla takip edebilmesi için, Atatürk tarafından Antalya'dan bağımsız milletvekili olarak seçtirilmiştir.<sup>418</sup>

Hatay'ın bağımsız bir devlet olmasından sonra, iki devlete arasındaki ilişkiler dostluk çerçevesinde gelişmeye başlamıştır. Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de ölmesinden sonra Dışişleri Bakanlığı görevinden ayrılmış olan Tefik Rüşti Aras'ın yerine atanan Şükrü Saracoğlu, 23 Haziran 1939'da Ankara'da Fransa büyükelçisi ile bir Antlaşma imzalamıştır. Fransa, "Türkiye ile Suriye Arasında Toprak Sorunlarının Kesinlikle Çözümüne İlişkin Antlaşma" ile, Hatay sorununun, Türkiye'nin istediği şekilde, buranın Türkiye'ye bağlanması yoluyla kesin çözümüne razı olmuştur. Bu Antlaşmanın esasları özetle şöyledir:

1. Antlaşmanın birinci maddesiyle, Fransa, Suriye sınırında Türkiye yararına bazı değişiklikler yapılmasına razı olmuş; Hatay'daki Fransız kuvvetlerinin bir ay içinde boşaltmasını kabul etmiştir.
2. Antlaşma, ülke değişikliği sebebiyle Hatay'da oturanlara uyruklu seçme hakkı tanımış; bu hakkı kullanmayanların Türk uyruklu sayılacağı belirtilmiştir.

<sup>415</sup> **Ayın Tarihi**, No: 56, (Temmuz 1938), s. 87.

<sup>416</sup> Hamdi Selçuk, **a.g.e.**, s. 52.

<sup>417</sup> Tayfur Sökmen, **a.g.e.**, s. 108.

<sup>418</sup> Tayfur Sökmen, **a.g.e.**, s. 72 - 90.

3. Hatay'ın, Türkiye'ye geçmesiyle, oradaki Fransız ve öbür yabancıların mallarının arıtılması, bu Antlaşmaya bağlı protokol ve eklerle düzenlenmiştir.<sup>419</sup>

1938'de kurulmuş olan Hatay Devleti, yaklaşık bir yıl kadar bağımsız kalmış, 29 Haziran 1939 tarihinde son toplantısını yaparak, oy birliği ile Türkiye'ye katılma kararı almıştır. Hatay Meclisi'nin son toplantısında söz almış olan milletvekilleri, Anavatana katılmak arzularını belirttikleri coşkulu konuşmalar yapmışlardır.<sup>420</sup> Fransızların Hatay'ı Türklere devir teslimi ise, 23 Temmuz 1939'da yapılmış olan bir törenle gerçekleştirilmiştir.<sup>421</sup>

Hatay'da vilayet kurumasına, Hatay halkının askerlik işlerine, Hatay vilayetinde adli kanunların tatbik şekline ve ilamların infaz tarzına ve İskenderun Limanı'nın bütün tesisat ve vesaiti ile birlikte Devlet Limanları İşletme Umum Müdürlüğü'ne devrine dair kanunlar, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından, 7 Temmuz 1939 tarihli olağanüstü birleşimde kabul edilmiştir.<sup>422</sup>

Hatay'ın Anavatana katılması Atatürk'ün ölümünden sonra olmuştur. Bu uğurda pek çok emek harcamış; hatta hayatını ortaya koymuş olan Atatürk'ün çabaları kendisi göremese de boşa gitmemiştir. Hatay'ın kurtuluşu için en çok çaba sarf etmiş kişilerden biri de Tevfik Rüştü Aras'tır. Ancak, Hatay'ın Anavatana katılması, Tevfik Rüştü Aras'ın Bakanlık görevinden ayrılmasından sonra olmuştur. Hatay davası için Atatürk'ün direktiflerini eksiksiz uygulamaya çalışan, Fransa ile konunun Türkiye lehine çözümlenmesi için sayısız temaslarda bulunmuş olan Tevfik Rüştü Aras'ın, Hatay'ın anavatana katılmasında katkıları büyüktür.

<sup>419</sup> Bu Antlaşmanın tamamı için bkz: İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983, s. 573 - 579.

<sup>420</sup> Hatay Meclisi'nde yapılmış olan konuşmalar için bkz: [y.y.], **Hatay Meclisinin Son Toplantısında Söylenen Nutuklar**, Antakya, Yenigün Basımevi, 1939, s. 2 - 24.

<sup>421</sup> Nuri Aydın Konuralp, **Hatay Kurtuluş ve Kurtuluş Mücadelesi Tarihi**, İskenderun, Hatay Postası Gazete ve Basımevi, [t.y.], s. 193 - 193.

<sup>422</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: VI, Cilt: IV, İçtima: F, 37. İnikat, 7.7.1939.

## Üçüncü Bölüm

### TEVFİK RÜŞTÜ ARAS'IN BAKANLIK DÖNEMİNDEN SONRAKİ YAŞAMI

#### I. LONDRA BÜYÜKELÇİLİĞİ'NE ATANMASI

1938 yılı, Tevfik Rüştü Aras için hem Hatay'ın Anavatana katılması için yürütülen çalışmalardan dolayı yoğun, hem de çok sevdiği Atatürk'ün hastalığının ağırlaşmasından dolayı üzgün bir sene olmuştur. Atatürk'ün ölümü ve ardından yeni kurulan Celal Bayar kabinesine alınmamasından dolayı Bakanlık görevinin sone ermesi, Tevfik Rüştü Aras'ın siyasi yaşamdan uzaklaşmasının başlangıcı olacaktır.

Atatürk'ün ölüm haberini, 10 Kasım 1938 günü telefonda dönemin Başbakanı Celal Bayar'dan almıştır. Bu haberden sonra toplanan Bakanlar Kurulu, bir Hükümet Beyannamesi hazırlanmasını kararlaştırılmış, bu görev Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'a verilmiştir. Aras'ın hazırladığı metin Başbakan Celal Bayar'a okunduktan sonra değiştirilmeden Anadolu Ajansı'nda yayınlanmıştır.<sup>423</sup>

Atatürk'ün ölümünden sonra İsmet İnönü Cumhurbaşkanı seçilmiş ve yeni kabineyi kurma görevini Celal Bayar'a vermiştir. İsmet İnönü, Cumhurbaşkanlığı döneminin kurulacak bu ilk hükümeti için Celal Bayar'a bir tavsiyede bulunmuştur. Bu tavsiye İçişleri Bakanlığı'na Dr. Refik Saydam'ın ve Dışişleri Bakanlığı'na Şükrü Saracoğlu'nun getirilmesidir. Bu öneri, Celal Bayar tarafından küçük bir tereddüitten sonra kabul edilmiştir.<sup>424</sup>

Böylece Tevfik Rüştü Aras, on üç yıl kesintisiz olarak sürdürdüğü Dışişleri Bakanlığı görevinden ayrılmıştır. Atatürk'ün ölümünden sadece iki gün sonra, basında, İçişleri

<sup>423</sup> Sadun Tanju, "Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın Anıları, **Hürriyet**, 13 Kasım 1987.

<sup>424</sup> İsmet İnönü, **Hatıralar**, II. Kitap, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1992, s. 325.

Bakanlığı'na Refik Saydam'ın, Adliye Bakanlığı'na Hilmi Uran'ın, Dışışleri Bakanlığı'na da Şükrü Saracoğlu'nun atandıkları haberi yer almıştır.<sup>425</sup>

İsmet İnönü'nün, Tevfik Rüştü Aras'ın Celal Bayar kabinesinde yer almasını istememesi, ikilinin aralarında soğuk rüzgarlar estiğinin göstergesidir. Dışışleri Bakanlığı döneminde Tevfik Rüştü Aras, zaman zaman Başbakanı İsmet İnönü ile görüş ayrılıkları yaşamıştır. Ancak, Tevfik Rüştü Aras'ın, kendisinin Amerika'ya Büyükelçi olarak atanmasını önermesi, İnönü'yü kızdırmıştır. İnönü hatıralarında bu olayı şöyle anlatmıştır:

*“ ... Bir aralık benim Amerika'ya Büyükelçi tayin olacağım havadisi çıktı. Hiç haberim yoktu. Fena halde canım sıkıldı ve çok müteessir oldum. Şiddetli tepki gösterdim. İlk buluştuğum hafta Tevfik Rüştü Bey'e sordum. 'evet' dedi, 'haber benden çıktı' 'Nasıl oluyor?' diye sorunca şöyle izah etti: 'Siz, her zaman söylerdiniz. Amerika'yı görmedim, derdiniz. Amerika'yı görmek arzu ettiğinizi söylerdiniz. Ben de bir vesile bulup, sizin Amerika'yı tanımak ve incelemek arzunuzu gerçekleştirmek istedim.'*

*Kendisine teşekkür ettim. Ve kesin olarak kabul etmeyeceğimi, bundan vazgeçmesini, bir arzuyu söylemiş olmamla onu bir vazife ile tamamlamak arasında fark olduğunu bildirdim. Çok sert konuştum ve 'seni mesul tutarım' dedim. Hulasa, çok şikayet ederek Tevfik Rüştü'yü bundan vazgeçirdim.”*

İnönü, Tevfik Rüştü Aras'ın kendisini Amerika'ya Büyükelçi olarak atanmasını önerdiği için oldukça sinirlenmiştir. Büyük bir olasılıkla İnönü, Tevfik Rüştü Aras'ın, kendisini uzaklaştırmak için böyle bir fikir ortaya attığını düşünmüştür. Ancak, Tevfik Rüştü Aras, bu öneriyi hem Atatürk'ün hem de İsmet İnönü'nün rahat etmesini sağlamak için düşündüğünü belirtmiştir. Tevfik Rüştü Aras, olanları şöyle anlatmaktadır:

*“ Sayın Celal Bayar'ın, çoğunluğu Hükümetin eski üyelerinden tertip edilmiş olan bir kabinenin başına Başvekil olarak tayin edildiği ilk haftalar sırasında bir gün çalışmakta olduğumuz Dışışleri binasından acele Anadolu Kulübü'ne gelmekliğimi Atatürk'ün başyaveri telefonla bildirdi. Hemen Anadolu Kulübü'ne Atatürk'ün bulunduğu daireye gittim. Orada büyük liderimizi masasının başında ve iki tarafında arkadaşlarımızla oturuyor buldum. Sol yanında Sayın İnönü vardı.*

<sup>425</sup> Cumhuriyet, 12 Kasım 1938.

*Atatürk'ün yanına yaklaştığım vakit, 'hemen bir iskemle çek' dedi. Sayın İnönü ile kendisi arasına oturmaklığımı emretti ve biraz sonra eğilerek kulağıma 'Bu zatla beni yalnız bırakırsanız, ömrünüz boyunda teessüf edeceğiniz münakaşalar olabilir' deyince durumu anladım. Kısa bir süre sonra kendisiyle tesadüften sevindiğimi ve dış politikamız konusunda konuşmak istediğimi söyledim. Sayın İnönü işi anladı ve belli etmedi.*

*Oradan kalkarak birlikte Paşa'nın evine gittik. Orada dış politikamız üzerinde birşeyler bulup konuşma konusu yaptım. Sonra evime döndüğüm zaman geçen bu hali düşünerek, hem Atatürk'ü hem de İsmet İnönü'yü huzura kavuşturmak emeliyle Paşa'nın Birleşik Amerika Devletleri nezdinde Büyükelçi olmasını düşündüm ve bu tasavvurumun mütalaalarını öğrenmek için iki yakın dostuma açtım. Fakat pek az zaman sonra, büyük liderimizin hastalığı belli oldu. Sayın İnönü'nün de biraz daha sonra hastalandığı haberini aldım.”<sup>426</sup>*

Tevfik Rüştü Aras'ın, bu masumane girişimi Dışişleri Bakanlığı görevine mâl olmuştur. İnönü, Tevfik Rüştü Aras'ın Dışişleri Bakanlığı'ndan ayrılması ile ilgili olarak, *“Dr. Aras ve Şükrü Kaya'nın iktidardan gitmeleri memlekete hakiki bir inşirah verdi. Kendilerine karşı antipatinin bu kadar şamil olduğunu görmek herkesi şaşırttı”*<sup>427</sup> demiştir. Şüphesiz, Tevfik Rüştü Aras'la ilgili bu değerlendirme, İnönü'nün kişisel hislerinden ötürü abartılıdır.

Kabine dışında bırakılmış olan Tevfik Rüştü Aras'a, Londra Büyükelçiliği görevine atanacağı Şükrü Kaya tarafından haber verilir. Gerçekten de kısa bir süre sonra milletvekili seçilen Fethi Okyar'ın yerine, Tevfik Rüştü Aras'ın Londra Büyükelçiliği'ne tayini çıkmıştır. Tevfik Rüştü Aras, bu tayinden ötürü Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye kırgındır. Gitmeden önce, İsmet İnönü kendisini bir akşamüstü çaya davet eder. Bu davette Tevfik Rüştü Aras içindeki kırgınlığını, *“Sizin Devlet Reisi olmanız üzerine, benim hükümetin dışında kalmam hazin değil mi?”* sözleriyle ifade eder. İnönü, *“evet, hazindir”* demiş ve hemen arkasından, *“Kısa bir müddet için gidiyorsunuz, sizi uzun zaman Londra'da bırakmam”* demiştir.<sup>428</sup> Tevfik Rüştü Aras, aslında pek de memnun olmadığı bu atamanın, hiçbir görev alamamaktan

<sup>426</sup> Tevfik Rüştü Aras, “Neler Olacaktı?”, **Milliyet**, 14 Mart 1971.

<sup>427</sup> İsmet İnönü, **a.g.e.**, s. 325.

<sup>428</sup> Sadun Tanju, **a.g.m.**, s. 3.

daha iyi olduğunu düşünmüş ve “Hiç olmazsa Şükrü Kaya gibi açıkta bırakılmadım”<sup>429</sup> demiştir.

Londra’ya gitmek üzere hazırlıklarını tamamlayan Tevfik Rüştü Aras, 2 Ocak 1939 gecesi son talimatları almak üzere İsmet İnönü’yü görmeye gider. Avrupa’da savaş rüzgarları esmektedir. Durum hakkında bir müddet konuştuktan sonra, İsmet İnönü kendisine şu talimatları verir: a. Savaş çıktığı takdirde Türkiye tarafsız kalacaktır; b. Ancak bir saldırıya uğradığı zaman Türkiye Kendini savunacaktır; c. İşte bu şartlar altında yeni Londra Büyükelçimiz İngiltere Hükümeti’nin Türkiye’ye ne gibi yardımlarda bulunabileceğini öğrenmeye çalışacaktır.<sup>430</sup>

Bu talimatları alan Tevfik Rüştü Aras Londra’da görevine başlar ve Londra’da çok iyi karşılanır. Ancak, bir süre sonra kendisini “yetkisiz” hissedecektir. Bu şekilde hissetmesi yaşadığı olaylardan dolayıdır. Bu olaylardan biri İkinci Dünya Savaş başladıktan sonra gerçekleşmiştir. İtalya’nın Arnavutluk’a asker çıkarması üzerine, Yugoslavya’nın Paris Büyükelçisi arayan Tevfik Rüştü Aras, “*Madem İtalya, Arnavutluk’taki anarşiden rahatsız olduğunu ileri sürüyor, Yugoslavya da aynı mütalaa ile Arnavutluk’a bir fırka soksun; böylece karşılıklı olarak kuvvetlerin geriye çekilmesi sağlanabilir*”<sup>431</sup> önerisinde bulunur. Bu konuda düşüncelerini içeren bir rapor hazırlayarak Ankara’ya gönderen Tevfik Rüştü Aras, Ankara’dan almış olduğu bildiriye oldukça kırılmıştır. Yeni Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu, Tevfik Rüştü Aras’a göndermiş olduğu bildiride, İtalyan Büyükelçisi’nin kendisini ziyaret ederek, Tevfik Rüştü Aras’ın, Londra’da İtalya’nın aleyhine teşebbüslerde bulunduğunu söylediğini anlatmıştır. Şükrü Saracoğlu, İtalyan Büyükelçisi’ne, “*Tevfik Rüştü Bey, artık Türkiye’nin dış siyasetini idare etmiyor, sadece Londra Büyükelçisi olarak bulunuyor*”<sup>432</sup> dediğini ve İtalyan Büyükelçiyi yatıştırdığını bildirmiştir.

Buna benzer bir başka olay da 1942 yılında yaşanmıştır. İngiliz Dışişleri Bakanı Eden’den randevu istemiş olan Tevfik Rüştü Aras’a, birkaç gün oyalamadan sonra, diplomasi kuralarına uymayacak kadar uzak bir tarihe randevu verilmesi, kendisine “artık Londra’da

<sup>429</sup> Hilmi Uran, **Hatıralarım**, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1959, s. 325.

<sup>430</sup> Tevfik Rüştü Aras, “Neler Olacaktı?”, **Milliyet**, 14 Mart 1971.

<sup>431</sup> Sadun Tanju, “Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras’ın Anıları” **Hürriyet**, 14 Kasım 1987.

<sup>432</sup> Sadun Tanju, **a.g.m.**, s. 5.

makbul sayılmadığı (persona non grata) izlenimini vermiştir. Bu durum üzerine Tevfik Rüştü Aras, Londra'daki görevinden ayrılmış ve yerine Rauf Orbay atanmıştır.<sup>433</sup>

Tevfik Rüştü Aras'ın kırılgan olarak başladığı Londra Büyükelçiliği görevi, yine kırılgan olarak sona ermiş ve kendisinin son resmi görevi olmuştur.

## II. SİYASAL YAŞAMININ SONA ERMESİ

Tevfik Rüştü Aras, Londra'dan döndükten sonra, siyasi yaşamına devam etmek için çeşitli girişimlerde bulunmuş ancak; Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne giremediği gibi, önemli bir siyasi göreve de gelememiştir. Aras için, yaprak dökümü zamanı başlamıştır.

1944 yılından itibaren, Ahmet Emin Yalman'ın "Vatan" ve Zekeriya Sertel'in "Tan" Gazetelerinde yazmaya başlayan Tevfik Rüştü Aras, makalelerinde iç politikada demokratikleşmeyi; dış politikada ise Sovyetler Birliği ile işbirliğini savunmuştur.<sup>434</sup> Yeniden Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne katılmak isteyen Aras, Cumhuriyet Halk Partisi'nin katılmadığı 17 Haziran 1945 seçimlerine katılmış; ancak almış olduğu 58 oy milletvekili seçilmesine yeterli olmamıştır.<sup>435</sup>

Bu arada Tevfik Rüştü Aras, yeni bir partinin kurulması gerektiğinden Zekeriya Sertel'e söz etmiş, Aras ve Sertel yeni kurulacak olan partinin ilkeleri üzerinde anlaşmışlardır. Daha sonra Zekeriya Sertel, Celal Bayar, Adnan Menderes, ve Tevfik Rüştü Aras, Aras'ın Ankara Bahçelievler'deki evinde, yeni kurulacak partinin programını hazırlamak üzere toplantılar yapmışlardır. Yeni oluşumun adının "Demokrat Parti" olmasına da bu toplantılar sırasında karar verilmiş ve ilk temeli 1945 yılında atılmıştır.<sup>436</sup> Ancak, DP programının oluşturulmasında büyük emekleri olan Aras, programda sosyal adalete ilişkin kısma gelindiğinde, sosyalizmin genel ilkesi olan "herkesten yetenekleri ölçüsünde ve herkesin

<sup>433</sup> Feridun Cemal Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl Anılar – Yorumlar**, Cilt:1, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987, s. 128 - 129.

<sup>434</sup> Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, (Yay. Haz. Erol Şadi Erdinç), Cilt:II, İstanbul, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yayınları, 1997, s. 1128.

<sup>435</sup> **Cumhuriyet**, 18 Haziran 1945.

<sup>436</sup> Zekeriya Sertel, **Hatırladıklarım**, İstanbul, Yayılcık Matbaası, 1968, s. 261 – 262.

çalışması kadar” sloganının yer almasını istemiş ve Refik Koraltan’ın sert tepkisiyle karşılaşmıştır. Bu gelişmeyle Tevfik Rüştü Aras, Bayar ve Menderes ile olan yakınlığını devam ettirse de, Demokrat Parti ile yollarını ayırmıştır.<sup>437</sup>

Tevfik Rüştü Aras, 22 Aralık 1946 ve 10 Mart 1947 tarihleri arasında “Kuvvet” Gazetesi’nde “bir yıldız” imzasını kullanarak 77 makale yazmıştır. Aras, makalelerinde genel olarak, o gün itibarıyla iç politikada yer alan sorunları ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında kalıcı barışın sağlanması için alınması gereken tedbirleri işlemiştir.<sup>438</sup>

Demokrat Parti kurucularından ayrılan Tevfik Rüştü Aras, Mareşal Fevzi Çakmak Başkanlığı’nda oluşturulması öngörülen İnsan Hakları Derneği’nin kuruluş çalışmalarına yer almıştır. Ancak İnsan Hakları Derneği daha ilk toplantısında bir genç tarafından “komünist” olmakla suçlanmış, basında da bu şekilde eleştirilerin devam etmesi üzerine, daha oluşum aşamasında dağılmıştır.<sup>439</sup>

Gelişmeler neticesinde, siyasi yaşamdan iyice uzaklaşan Tevfik Rüştü Aras, Demokrat Parti iktidarı ile birlikte Filistin Uzlaştırma Komisyonu delegeliğine seçilmiştir.<sup>440</sup> Aras, 31 Mart 1951 tarihinden sonra, İş Bankası Yönetim Kurulu Başkanlığı’na getirilmiştir. Aras’ın Başkanı olduğu Yönetim Kurulu, 27 Mayıs askeri darbesi üzerine toplu olarak istifa etmiş, böylece kendisinin de görevi sona ermiştir.<sup>441</sup>

Daha sonraki dönemde, Demokrat Parti’nin devamı olduğunu savunan Yeni Türkiye Partisi’ni destekleyen Tevfik Rüştü Aras, 6 Ocak 1972’de İstanbul’da vefat etmiş ve Rumelihisarı Mezarlığı’na defnedilmiştir.<sup>442</sup>

Londra Büyükelçiliği’nden sonra siyasi bir görev alamamış olan Aras, politikaya istemeden veda etmiştir. Politika bu özlemini siyasi yazılar yazarak gidermeye çalışsa da, Atatürk zamanındaki günlerini daima aramıştır.

---

<sup>437</sup> Ali Gevgilili, **Yükseliş ve Düşüş**, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1987, s. 41.

<sup>438</sup> Melih Tinal, **a.g.e.**, s. 20.

<sup>439</sup> Zekeriya Sertel, **a.g.e.**, s. 284 - 285.

<sup>440</sup> **Milliyet**, 1 Ağustos 1950.

<sup>441</sup> Uğur Kocabaşoğlu, (Proje Yöneticisi), **Türkiye İş Bankası Tarihi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001, s. 306 - 307.

<sup>442</sup> Melih Tinal, **a.g.e.**, s. 20.

## SONUÇ

Tevfik Rüşti Aras'ın Dışışleri Bakanlığı dönemini kapsayan 1928 ve 1938 yılları arasında, Türk dış politikasının genel çerçevesi Atatürk tarafından çizilmiş ve en önem verilen konu Türkiye'nin tam bağımsızlığının korunması olmuştur.

Bu dönemde, Türk dış politikasında çok önemli olaylar meydana gelmiş, Lozan Antlaşması'ndan arta kalan sorunların çözümlenmesine öncelik verilmiştir. Bu sorunların en önemlisi olan “Musul Sorunu” 1926 yılında çözümlenmiş ve bu tarihten sonra İngiltere ile dostane ilişkiler kurma yoluna gidilmiştir.

Dünya barışının korunmasına, kendi iç barışının korunması kadar önem veren Türkiye, Lozan'dan kalan pürüzlerin giderilmesinde diplomasi yolundan asla sapmamıştır. Bunun için nazik bir diplomasi yolu kullanılmış, tam bir beyefendi olan Tevfik Rüşti Aras'ın bu yöndeki katkıları büyük olmuştur. Tevfik Rüşti Aras, tüm uluslararası toplantılarda Türkiye'yi başarıyla temsil etmiştir.

Türkiye bu dönemde, dış politikada isteklerini gerçekleştirmek için, dönemin olaylarından ustaca yararlanmasını bilmiştir. 1935 yılında İtalya'nın Habeşistan'a yapmış olduğu saldırıdan sonra Türkiye, dünyadaki koşulların değiştiği gerekçesiyle, ilgili devletlere bir nota göndererek Boğazların yönetiminin yeniden görüşülmesini istemiştir. Bunun üzerine Montreux Boğazlar Konferansı toplanmış ve Konferansın sonunda, Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki egemenliğini kısıtlayan “Uluslararası Boğazlar Komisyonu” kaldırılmıştır. Böylece, Boğazlar üzerinde Türk hakimiyeti kayıtsız şartsız olarak sağlanmışır. Türkiye, bu toplantıyı düzenlerken uluslararası hukuk kurallarına her zaman olduğu gibi sadık kalmış, bu durum diğer dünya devletleri tarafından hayranlık ve takdirle karşılanmışır.

Türkiye, Tevfik Rüşti Aras döneminde tam bir denge politikası izlemiştir. 1930'lu yıllardan itibaren Batı ile yakınlaşma içine girmeye başlayan Türkiye, geleneksel dostu Sovyet Rusya ile de iyi geçinmeye özen göstermiştir.

Türkiye, özellikle İtalyan tehlikesine karşı ittifak politikası izlemiş ve ittifakların oluşturulmasında öncü devlet konumunda olmuştur. İttifaklar kurarken de dengeli hareket etmeye özen göstermiş olan Türkiye, 1934 yılında Balkan Devletleri ile “Balkan Antantı”nı bağtılamış, daha sonra kendisini doğuda da güvence altına almak istemiş ve Doğulu Devletlerle “Sadabad Paktı” nı imzalamıştır.

Özellikle Musul Sorunu sırasında, İngiltere’nin Milletler Cemiyeti’nin nüfuzlu bir üyesi olmasının avantajını kullanmasına şahit olan Türkiye, 1932 yılında bu kuruluşa üye olmuştur. Uluslararası örgütlere üye olma konusunda, diğer dış politika olaylarında olduğu gibi Atatürkçü ilkeler doğrultusunda hareket eden Türkiye, Atatürk’ün isteği doğrultusunda Milletler Cemiyeti’ne almış olduğu davet sonucunda üye olmuştur.

Cumhurbaşkanı Atatürk 1925-1938 yılları arasında herhangi bir dış seyahat yapmamış, Türkiye’yi dış ülkelerde, Dışışleri Bakanı Tefik Rüştü Aras temsil etmiştir. Bu dönemde, İngiltere Kralı 8. Edward, İran Şahı Rıza Pehlevi, Afganistan Kralı Emanullah Han, Irak Kralı Faysal, gibi çok önemli devlet adamlarının Türkiye’yi ziyaret etmeleri, Türkiye’nin uluslararası saygınlığının ne kadar yüksek olduğunun göstergesidir.

Türkiye Aras’ın Bakanlık yaptığı 1925 – 1938 yılları arasında dış politikada tarafsız olmaya özen göstermiş, her zaman açıklıktan yana olmuştur. Ülkelerin birbirleri ile yapmış oldukları gizli antlaşmalara karşı olan Tefik Rüştü Aras, bu görüşünü çeşitli demeç ve konuşmalarında dile getirmiştir.

Bakanlık döneminde Tefik Rüştü Aras, Atatürk ile tam bir uyum içinde çalışmıştır. Aras’la Başbakan İsmet İnönü arasında zaman zaman ortaya çıkan anlaşmazlıklar, Atatürk’ün müdahalesi ile çözümlenmiştir. Atatürk, Aras’a her zaman destek olmuş, Dışışleri Bakanını yalnız bırakmamıştır.

Tefik Rüştü Aras’ın, 13 yıl gibi çok uzun bir süre kesintisiz olarak görev yapması, Türk dış politikasına olumlu katkılarda bulunmuştur. Bu uzun sürede, yabancı devlet adamlarını yakından tanıma fırsatı bulmuş olan Aras, onlarla kişisel dostluklar kurmuş, böylece olaylar karşısında nasıl hareket edeceklerini tahmin edebilmiştir.

Dışışleri Bakanı olarak önemli deneyimler edinen Tefvik Rüştü Aras'ın en verimli çağında, İnönü'nün şahsi hisleri yüzünden hükümet dışında bırakılması, Türk dış politikası için büyük bir kayıp olmuştur.